ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

2012

新疆大学学报
JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY
哲学社会科学维吾尔文版

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر

ئابلىكىم ياسىن

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر

ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

بۇ سانىنىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى

ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى

«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»نىڭ مەسئۇلى

ئابلىكىم ياسىن

«سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

مۇسا روزى

«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2012 ـ يىللىق 2 ـ سان

(ئومۇمىي 130 ـ سان)

بۇ سانىدىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى
ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: جوش
رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: خاسىيەت غازى
بەت لايىھەلىگۈچى: ئەخمەتجان ئۆمەر

تەھرىر ھەيئەتلەر

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى
ئابلىكىم ياسىن
ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان
ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
ئابدۇقادىر جالالىدىن
ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
ئابلىكىم ھەسەن
ئابدۇشۇكۇر موللاك يۇرچى
ئابدۇۋۇھلى ھامۇت
ئادىل مۇھەممەت تۇران
ئابدۇبەسىر شۇكۇرى
ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن
ئاسمە نىياز
پەخرىدىن ھېسامىدىن
تۇرسۇن قادىر
چىمەن نەجمىدىن
راھىلە داۋۇت ئەلچىن
شېرىن قۇربان
غەيرەتجان ئۇسمان ئۇتغۇر
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى
مۇختەر مەخسۇت
مۇھەببەت قاسىم
ئۇسمان ئىسمايىل تارىم
ئۆمەر مەھمۇت

ئابدۇللا

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
33 ـ يىللىق 2 ـ سان(ئومۇمىي 130 ـ سان) 2012 ـ يىلى 6 ـ ئاي

بۇ ساندا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

كوپىراتسىيەلەشتۇرۇش ــ «غەيرى دېھقان» لارنىڭ يارىتىلىشى..... ساۋۇت پاۋان، مۇھەممەتيۇسۇپ تاھىر(1)
ئۇيغۇر تىلىنىڭ فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلىرىدە ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت ئالامەتلىرى ھەققىدە.....
.....ئابلىمىت يۇنۇس(9)
ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە..... ئابدۇرېھىم راخمان (19)
«شىنجاڭچە روھ» نى ئەۋج ئالدۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا..... ماھىرە ئابلىز (26)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

ئىختىساسلىقلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىشنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا ..... مۇھەممەتيۇسۇپ سۇلايمان (33)
شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ دىن قارىشىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەر ئۈستىدە تەتقىقات ..... خۇرشىدە غوپۇر (40)
سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئىستۇدېنتلارغا قارىتىلغان ئىدىيە ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا..... مۇختار ئابدۇرېھىم (44)

تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ھەرپ ۋە سۆزلەرنىڭ N-gram لىق تۈزۈلۈشى ھەققىدە.....
.....ئابدۇخېلىل ئابدۇرېھىم، نىجاد نەجمىدىن، مەھمۇتجان مەمەت (52)
ئەنئەنىۋى گىراماتىكىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش-ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىنىڭ پەرقى توغرىسىدا..... ئادىلە مۇسا (62)
«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ھايۋانات مىساللىق ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە.....ئادىلە قاھار (71)
خەلق ئارىسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى..... ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق(72)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە.....ئابدۇللا مەتقۇربان(89)
كىنو-تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى ئانالىز قىلىشقا ئائىت بەزى ماھارەت توغرىسىدا..... باتۇر مەخسۇت (96)
«خەمسەئى نەۋايى» دىكى ئىيالالار ئوبرازى ۋە نەۋايىنىڭ دەۋردىن ھالقىغان ئىيالالار قارىشى....گۈلجامال مەمتىمىن (105)

تارىخ تەتقىقاتى

كەلپىن ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى ۋە ئىش-پائالىيەتلىرى توغرىسىدا.....
.....چىمەنگۈل سەمەت، مۇنىرە ياقۇپ(116)

ئاخباراتچىلىق ۋە تەھرىرلىك ئىلمى تەتقىقاتى

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى ھەققىدە.....ئادىلجان ئاقيول(127)
ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك ساپا توغرىسىدا.....ئەخمەتجان ئۆمەر(137)

ژۇرنالنىڭ ئاساسىي پارامېتىرى: CN65-1034/G4-W*1980*Q*A4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2012-06

新疆大学学报（哲学社会科学维吾尔文版）

第33卷第2期（总130期）　2012年 6月

目　录

西域文化研究

集体化："非农民"的创造……沙吾提·帕万，买买提玉苏甫·塔依尔（1）

论维吾尔语熟语中反映的文化……阿不力米提·尤努斯(9)

论维吾尔语短语及其类型……阿不都热依木·热合曼(19)

关于弘扬"新疆精神"的途径和意义……玛依拉·阿布力孜（26）

政治、经济与管理学研究

关于加强人才队伍建设，促进人力资源开发……买买提玉素甫·苏来曼(33)

新疆高校少数民族学生宗教信仰观点存在的一些问题研究……胡尔西旦.吾甫尔(40)

关于提高艺术专业大学生思想政治教育工作的效果……木合塔尔·阿布都热依木(44)

语言与文化研究

基于 N-gram 的维吾尔弹词字母结构分析……

……阿布都哈力力·阿布都热依木，尼加提·纳吉米，买合木提·买买提(52)

关于传统语法的词组在生成语法的不同分析……阿迪拉.木沙(62)

关于《突厥语大辞典》中包含动物词语熟语的意义……阿迪来.卡哈尔（71）

民间娱乐习俗及其社会功能……阿布力米提·麦麦提(74)

文学研究

试论买买提沙力·买提肉孜的部分报告文学作品……阿布都拉·买提库尔班(89)

论影视剧作分析技巧……巴图尔·买合苏提(96)

纳瓦依《海米赛》中的女性形象及其超时代的女性观……古力加马力·买买提明(105)

历史研究

论柯坪县维吾尔文化促进分会的建立历史及活动……齐曼古丽·赛麦提(116)

新闻学与编辑学研究

新疆天山网维吾尔文版发展现状研究……阿迪力·阿合约力(127)

学报编辑的素质结构分析……艾合麦提·吾买尔(137)

〔期刊基本参数〕：CN65-1034/G4-W*1980*Q*A_4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2012-06

ماقالە نومۇرى: 08 ـ 001 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش ــ «غەيرى دېھقان» لارنىڭ يارتىلىشى[1]*

ساۋۈت پاۋان، مۇھەممەتيۈسۈپ تاھىر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ۋە ئاممىۋى باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى. ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش جەريانى، يەنى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، باشلانغۇچ كوپىراتسىيە، ئالىي كوپىراتسىيە ۋە خەلق گۇڭشېسى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ. بۇ جەريانىدا دېھقانلار خۇسۇسىي مال- مۈلۈكلىرىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن تەدرىجىي مەھرۇم قىلىنغانىدى. شۇ مەزگىللەردە گەرچە ئىقتىسادىي پەرقلەر مۇتلەق تۈگىتىلگەن بولسىمۇ، سىنىپىي كىملىكى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ تېخىمۇ كۈچەيتىلىشىدىكى سەۋەبلەر، شۇنداقلا دېھقانلارنىڭ كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش جەريانىدىكى خىلمۇخىل ھەرىكەتلەرگە بولغان ھېسلىرىمۇ بۇ ماقالىنىڭ نەزەر دائىرىسىدە بولىدۇ.

摘要: 这篇论文将探讨维吾尔农村的集体化过程即互助组、初级合作社、高级合作社和人民公社。在此过程中，农民们逐渐失去对私人财产的所有权。虽然经济差异早已消失，但阶级身份与阶级斗争依然更被强调的原因以及农民对集体化过程中的种种运动的感受也是本论文所覆盖的范围之内。不当之处，敬请赐教。

Abstract: This paper analyzes the process of collectivization in Uyghur villages, namely the mutual aid team, the low-level agricultural production commune, the high-level agricultural production commune, and the people's commune. During this process, peasants were gradually deprived of their private property rights. This article will consider the reasons that class consciousness and class struggle increased in intensity during this period, despite the fact that economic inequality had been completely done away with, and will also treat the reactions of peasants to various campaigns during the collectivization process.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: F121　ماتېرىيال بەلگىسى: A

جۇڭگو تارىخىنى ژاراقلاپ كۆرسەك، «يەر تېرىغۇچىلارنىڭ يېرى بولۇشى كېرەك» دېگەن شوئارنى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ تامغىسى بارلىقىنى بايقىيالايمىز. تارىختىكى ھەر بىر سۇلالە تىكلەنگەندە، يېڭى ھاكىمىيەت ھامان يەر ئىسلاھاتى خاراكتېرىنى ئالغان بەزىبىر سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، دېھقانلارغا بىرەر پارچىدىن يەر بەرگەندى. بىراق يەرلەر بارا-بارا يەنە زېمىندارلارنىڭ قولىغا يىغىلىپ، دېھقانلارنىڭ يەرلىرى ئازىيىپ بارغان. كۆپلىگەن سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، يەر تېرىغۇچىلارنىڭ يەرسىز قېلىشىدەك ئەھۋال سۇلالىنىڭ ئۆز ئابرۇيىنى يوقاتقانلىقىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ قالاتتى[2]. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەك ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز ئىنتىپاقچىلىرىنى يەرگە تەشنا بولغان دېھقانلاردىن تاپالمغانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبىمۇ مۇشۇ ئىدى[+2]. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى بىر

---

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 12ـ ئاينىڭ 21ـكۈنى تاپشۇرۇۋ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دوكتورلار پەن تەتقىقاتىنى باشلاش فوند تۈرى (نومۇرى: 07020428073) «سىنىپىي تەركىب ئايرىشنىڭ ئۇيغۇر يېزا جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىجتىمائىي پەنلەر فوند تۈرى (نومۇرى: 10BMZ073) «ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بولغان تەسىرى ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتورلار: ساۋۈت پاۋان (1968 ـ يىلى 1ـ ئايدا تۇغۇلغان تۇغۇلغان) دوتسېنت، دوكتور. شىنجاڭ مىللەتلىرى تارىخى، كۇلتۇرى ۋە ئانتروپولوگىيەسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مۇھەممەتيۈسۈپ تاھىر(1966 ـ يىلى7 ـ ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور. جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي تەھلىلى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ھاكىمىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىكى ئەڭ تەلتۆكۈس بولغان يەر ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بارىدى، ھەمدە ئىنقىلابقا ساداقەتمەن ھەم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە ئەگىشىشنى خالايدىغان، ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدىغان «ئوتتۇرا دېھقانلار»نى زور كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دەرىجىگە يەتكۈزدى[3]. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەر ئىسلاھاتى يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ مەملىكەت مىقياسىدىكى قۇدرىتى ۋە ئابرۇيىنى تىكلىدى. بىراق شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن خۇسۇسىي يەرلەر دېھقانلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئېلىپ بارغان ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپالىق تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى يېڭى ھاكىمىيەت تەشكىللىگەن كەڭ كۆلەملىك سىنىپىي كۈرەشلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان يەر تەقسىماتىنىڭ نەتىجىسىدۇر[4].

يەر ئىگىدارچىلىقىنىڭ بۇ خىل «ياسالما» خاراكتېرى دۆلەتنى كېرەك بولغاندا مۇلۇك ھوقۇقىنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە ئۆزگەرتەلىشى ئۈچۈن ئالاھىدە ئىمتىياز بىلەن تەمىنلىدى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسى پىلانى تۈزۈلسىلا، دۆلەت ئورناتقان يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىلەتتى[5]. چۈنكى بارلىق سىياسەتلەرنى بەلگىلەش ۋە تۈزۈلمىلەرنى ئورنىتىش، دۆلەتنىڭ تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسىگە بويسۇنۇشى شەرت ئىدى. بۇ ئەلۋەتتە دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق شەكلىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەر تەرىغۇچىلارنى يەككە دېھقانلاردىن كومموناغا ئەزالىرىغا ئايلاندۇرۇشتەك كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش جەريانى خۇسۇسىي يەرلەرنى پەيدىنپەي يوقىتىپ، كوللېكتىپ يەرلىرىنى «قۇراشتۇرۇپ» چىقتى. كوللېكتىپ يەرلىرى ئەمەلىيەتتە دۆلەت ئىگىدارچىلىقى بىلەن خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل مەۋھۇم ئىگىدارچىلىق شەكلى ئىدى.

1. ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى: لاپقۇتلىششنىڭ يېڭى شەكلى

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يالالانما دېھقانلار بىلەن كەمبەغەل دېھقانلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 68.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىقى جەدۋەلدە ئېنىق كۆرسىتىلگىنىدەك، ھەر بىر ئائىلە ئاران 0.2 كالا، 0.04 ئات ۋە قېچىر، 1.15 ئېشەك، 1.04 كەتمەن، 0.3 بوقۇسا، 0.59 ئورغاقا ئىگە بولغان. دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى.

جەدۋەل: يېڭىسار ناھىيەسىنىڭ يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى ھەر قايسى سىنىپلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارچىلىق ئەھۋالى[6]

سىنىپ تۈرلىرى	يالالانما دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇرا دېھقان	باي دېھقان	پومېشچىك
ئائىلە سانى	10054	19913	12834	355	594
كالا	761	3251	7908	420	76
ئات ۋە قېچىر	277	639	1497	133	17
ئېشەك	4869	18180	20175	894	416
كەتمەن	5467	15374	15004	656	443
بوقۇسا	476	2111	6141	359	21
ئورغاق	3027	8771	10049	497	318
تاغار	6170	14732	16828	1252	641

پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، يەرلىك ھۆكۈمەت تەشكىلى دېھقانلارنى ئۆز ئىختىيارلىقى بويىچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىللەشكە ھەرىكەتلەندۈردى ھەمدە «ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى خۇسۇسىي مۇلۇك ھوقۇقىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ» دەپ تەشۋىق قىلدى. ئارخىپلارغا

ئاساسلانغاندا، دېھقانلار ئۆزئارا ئەمگەك ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئالماشتۇرۇش ھەققىدە كېلىشكەن. مەسىلەن، ئىككى ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكى بىر ئېشەكنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكىگە تەڭ بولغان؛ تۆت ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكى بىر كالىنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكىگە تەڭ بولغان[7]. بۇ خىل ئەمگەك ئالماشتۇرۇش ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇچۇن يېڭى ھادىسە ئەمەس ئىدى. چۇنكى ئۇيغۇرلاردا ئازادلىقتىن بۇرۇنلا بۇنىڭغا ماس بولغان لاپقۇتلىشىش نامىدىكى ھەمكارلىق مەۋجۇت ئىدى. ھەر ئىككى جايدىكى ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئەھۋاللاردىن ئېنىق ئەسلىمىسى بار ياشانغان كىشىلەر لاپقۇتلىشىشنىڭ قائىدىلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك ئۇچۇرلارنى بەرگەنىدى؛

«لاپقۇتلىشىش ئۇ ۋاقىتلاردا (ئازادلىقتىن ئىلگىرى) كۆپ ئىدى. كالا ۋە باشقا تېرىقچىلىق سايمانلىرى ئاز بولغانلىقتىن، تېرىقچىلىقنىڭ ئالدىراش پەيتلىرىدە قولۇم-قوشنىلار ۋە تونۇش-بىلىشلەر كۆپ ۋاقىتلاردا لاپقۇتلىشاتتى. لاپقۇتلىشىشتا ئەمگەك ۋە ئاشلىقمۇ ئىشلىتىلەتتى. مەسىلەن، بىرسىنىڭ كالىسى بولسا، بۇقۇسى بارلار بىلەن لاپقۇتلىشاتتى، كالىنىڭ بىر كۈنلۈك ئىشى بىر ئادەمنىڭ ئىككى كۈنلۈكىگە تەڭ ئىدى، ئەمگەك قىلالمايدىغانلار بولسا، كۇزدە ئىككى چارەك (8 كىلوگرام) بۇغداي بېرەتتى. ئورما مەزگىلىدىكى لاپقۇتلىشىشقا پەقەت ئەرلەرلا قاتنىشاتتى[8]».

يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق تىكلەنگەن يېزىلاردىكى مۇلۈك ھوقۇقى دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەندى. يەكىە دېھقان يەرنىڭ ئىگىسى شۇنداقلا بۇ ئاستە باشقۇرغۇچىسىغا ئايلاندى. ئۇ يەنە بۇ خىل مۇلۇكنىڭ بۇ ئاستە مەنپەئەتدارى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دۆلەت ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دېھقانلارنىڭ مۇلۇك ھوقۇقىنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى»دىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىش ئارقىلىق قانۇنلاشتۇرۇپ بەردى[9]. دېھقانلار گەرچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا قاتناشسىمۇ، دېھقانلارنىڭ يەر ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى دەخلى تەرۇزگە ئۇچرىمىغان ئىدى. شۇڭا، دېھقانلار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىشنى ئۆزلۈكىدىن قوبۇل قىلغانىدى. بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ سۇ تەقسىملەش ھوقۇقىنى تىزگىنلىنىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلۇبلىشى ئۇچۇن تېخىمۇ كۆپ پۇرسەت يارىتىپ بەردى. پىشقەدەم يېزا كادىرلىرى ۋە يەر ئىسلاھاتىنىڭ بۇاستە مەنپەئەتدارلىرىنىڭ بۇ مەزگىلگە ئائىت ئەسلىمىلىرى تولىمۇ مەنمۇنلۇققا تولغان. دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ھەقىقەتەن ياخشىلانغان، يېمەك - ئىچمەكمۇ يېتەرلىك بولغانىدى. ھەتتا بىر قىسىم دېھقانلار ئاتا-ئانىلىرىنىڭ مۇنداق بايلىقات تۇرمۇشىنى كۆرۈشكە نېسىپ بولماي بالدۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكىنىگە قايغۇرۇپ يىغا-زار قىلىشقانىدى[10].

2. يېزا كوپىراتسىيەسىدىن خەلق گۇڭشېسىغا ئۆتۈش، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ يوقىتىلىش جەريانى

ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتسىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئاساس يارىتىپ بەردى دېيىشكە بولىدۇ. 1954-يىلى 3-ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتسىيەسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدە كۆرسەتمە بەردى. يەرلىك پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتسىيەسىنى قۇرۇش قارارىنى چىقاردى ھەمدە خۇسۇسىي دېھقانچىلىققا قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى باشلىدى. تۆۋەن دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتسىيەسى (باشلانغۇچ كوپىراتسىيە) دە، دېھقانلارنىڭ يەرلىرى ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى كوممۇنا تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ ئىشلىتىلدى، ئەمما مۇلۇك ھوقۇقى دېھقانىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئىگىسىگە بەلگىلىك مىقداردا ھەق تۆلەنىدى[11]. ئۇنىڭ ئۇستىگە، باشلانغۇچ كوپىراتسىيە ئەزالىرىنىڭ بىرەر پارچە كۆكتاتلىق يېرى، مېۋىلىك دەرەخلىرى ۋە باشقا دەل-دەرەخلىرىنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلدى. ئۇي قۇشلىرى، مال-چارۋىلار ۋە كىچىك تېپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كوممۇنىغا قوشۇش مەجبۇرلانمىدى. كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ كوپىراتسىيەدىن ئايرىلىش

ئىختىيارلىقىمۇ بار بولىدى. تەقسىمات پىرىنسىپىدا ئوخشاش ئەمگەككە ئوخشاش ھەق بېرىش بەلگىلەندى. باشلانغۇچ كوپېراتسىيە بىرلىككە كەلگەن يەر باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ۋە مەلۇم مىقدارىدا ئومۇمىي مۇلۇككە ئىگە بولغاچقا، ئۇنى ئاللىبۇرۇن سوتسىيالىستىك خاراكتېرنى يېتىلدۈردى دېيىشكە بولىدۇ[12].

ھالبۇكى، باشلانغۇچ كوپېراتسىيەنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن دۆلەتنى نىشانغا يەتتى دېگىلى بولمايتتى. پارتىيەنىڭ مەقسىتى يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى. 1956ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، يېڭىسار ناھىيەسىدىكى تەخمىنەن 96 پىرسەنت يېزىدا يۇقىرى دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتسىيەسى (ئالىي كوپېراتسىيە) قۇرۇلدى. باشلانغۇچ كوپېراتسىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئالىي كوپېراتسىيە كۆلەم جەھەتتىنلا چوڭ بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىرىش مۇناسىۋەتلىرىگىمۇ تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق ئۆزگىرىش شۇكى، خۇسۇسىي يەر ھەقسىز شەكىلدە كوپېراتسىيەگە تەۋە قىلىندى، يەردىكى مايسىمۇ مەلۇم مىقدارىدا تولۇقلىما بېرىش شەكلى ئارقىلىق كوپېراتسىيەگە تەۋە قىلىندى. خۇسۇسىيلارنىڭ كالا ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى باھالىنىپ كوپېراتسىيە تەرىپىدىن نەقلەشتۇرۇلمىگەن ئاساستا سېتىۋېلىندى. كوپېراتسىيەدىكى تەقسىمات شەكلى ئەمگىكىگە قاراپ ھەق بېرىش بولدى. نەتىجىدە، دېھقانلار ئىلگىرىكى يەرلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، تولۇق ئەمگەك نومۇرى ئېلىش ئۇچۇن ھارماي-تالماي ئىشلەيدىغان سوتسىيالىستىك «يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى» غا ئايلاندى[13].

شۇ دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرگەن كىشىلەرنىڭ ئەسلىمىسىگە قارىغاندا، دېھقانلارنىڭ ئالىي كوپېراتسىيەگە بولغان قىزغىنلىقى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ۋە باشلانغۇچ كوپېراتسىيەگە بولغان قىزغىنلىقىدەك يۇقىرى بولمىغان. ھەتتا دېھقانلار يەر خېتىنى كۆتۈرۈشۈپ نامايىش قىلغان ئىشلارمۇ يۈز بەرگەن. ھالبۇكى، خىزمەت گۇرۇپپىسى كادىرلىرى تەرىبىيەلىنىش كۇرسىلىرىدا ئۆگىتىلگىنىدەك، كوپېراتسىيەلىشىش توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ھەرىكەت ئىدى. كوپېراتسىيەلىشىش خىزمىتىگە قاتناشقان كادىر ئەخمەت شاكىر تەرىبىيەلەش كۇرسىدىكى تەلىملەر ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك ئۇچۇرلارنى بەرگەن:

سىلەرنىڭ ۋەزىپەڭلار ھەرقانداق ئىستراتېگىيەنى قوللىنىپ، يەر ئىسلاھاتىدا دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرنى كوپېراتسىيەگە قايتۇرۇپ ئېلىش. شۇنىسى كاللاڭلاردا ئايدىڭ بولسۇنكى، كوپېراتسىيەلىشىش خۇددى يىلنىڭ پەسلىگە ئوخشايدۇ، سىلەر توپ-زەمبىرەك بىلەن قىشنىڭ ئارقىسىدىن باھارنىڭ كېلىشىنى توسۇيالامسىلەر؟ كوپېراتسىيەلىشىشكە قارشى چىقىش خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش مۇمكىن بولمايدىغان ئىش[14].

دېمەك، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ كوپېراتسىيەلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتى، دېھقانلاردىن كېلىدىغان ھەرقانداق توسالغۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغانلىقى ئىدى. گەرچە خىزمەت گۇرۇپپىسى كادىرلىرى «كوپېراتسىيەگە قاتنىشىش ئىختىيار، چىقىپ كېتىش ئەركىنلىك» دەپ تەشۋىق قىلسىمۇ، ئەمما يەنىلا دېھقانلارنىڭ كوپېراتسىيەگە قاتنىشىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلغان، ھەتتا بېسىمىمۇ ئىشلەتكەن. كوپېراتسىيەگە قاتنىشىشنى خالىمىغان دېھقانلارغا قوللىنىلغان ئاساسلىق تاكتىكا ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى، سۇ قاتارلىق بايلىقلاردىن پايدىلىنىشىغا چەك قويۇش ھەمدە ئاممىۋى يىغىنلاردا تەنقىد قىلىش ئىدى. مانا مۇشۇنداق رادىكال سىياسەتلەر نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى كوپېراتسىيەلىشىش دۆلىتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا تاماملاندى. بۇ خىل تۇزۇمگە مۇناسىپ ھالدا، يەرلىك ھۆكۈمەت ئەركىن ئاشلىق بازارلىرىنى تاقاپ، كوممۇنادىكى ئائىلىلەرنى بىرلىك قىلغان دۆلەت كونتروللۇقىدىكى تەقسىمات تۇزۇمىنى يولغا قويىدى. 1958ـيىلى ماۋ زېدۇڭنىڭ بۇاستە رەھبەرلىكىدە قوزغالغان، شۇنداقلا كەڭ ئاممىنى سانائەتلىشىشكە سەپەرۋەر قىلىدىغان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى (دايۋەجىن) نەتىجىسىدە، بارلىق كوپېراتسىيەلەرنى بىرلەشتۇرۇش ئاساسىدا خەلق

گۈڭشېلىرى قۇرۇلدى. چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ـــ دەل-دەرمەخلەرنى كېسىپ پولات تاۋلاش ۋە ئائىلە بويىچە كەنتلەردىكى ئاممۇي ئاشخانىلاردا تاماق يېيىش بولدى. دېھقانلارنىڭ بۇ دەۋرگە ئائىت ئەسلىمىرى قورساقنىڭ تويماسلىقى بىلەن خاراكتېرلەنگەندى.

3. كوممۇنا ئەزاسى ـــ ئالاھىدە تۇستىكى «يالانما ئەمگەكچى»

دېھقانلار كوپىراتسىيەلىشىش مەزگىللىدىلا بايلىقلار كوممۇنا تۇرمۇشىغا ئېرىشىش ۋەدىلىرى بىلەن قورالاندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار پەقەت كوممۇنا مۇلكىنىڭ ساختا خوجايىنىغىلا ئايلىنالىدى. كوممۇنىزمغا يۈگۈرۈپ كىرىش ھەققىدىكى تەشۋىقاتلار كۈچەيگەنسېرى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى تېخىمۇ ناچارلاشتى. ئەمەلىيەتتە، دېھقانلار ئۆز ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسىي مۇددىئاسىنى تولۇق يالغۇز قىسمەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان ماددىي ۋە غەيرى ماددىي ئامىللارنى يوقاتتى. ئانتروپولوگلار دېھقانلارنىڭ بۇ خىل ئىستېمال خاراكتېرىنى «تىرىكچىلىك» (subsistence) دەپ ئاتىغاندى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز يېرى ۋە ئۆز ئەمگىكىدىن يىراقلاشتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئۆزلىرىنىڭ يېرى ئۈچۈن ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتمۇ ئۇلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئەتىرەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى[15].

خۇسۇسىي مۇلۇك يوقىتىلغاندىن كېيىنكى دېھقانلارنىڭ خاراكتېرىنى قانداق ئىزاھلاش كېرەك؟ ئۇلارنى داۋاملىق دېھقان دەپ قاراشقا بولامدۇ-يوق؟ ئوخشاش بولمىغان ماكان ۋە زاماندىكى دېھقانلارغا ئائىت تەتقىقاتلار تارىخشۇناسلار، جەمئىيەتشۇناسلار، ئىقتىسادشۇناسلار، ئانتروپولوگلار ۋە باشقا ئىلىم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلار دېھقانلارنى ئوخشىمىغان ئېنىقلىمىلار ۋە ئۇقۇملار بىلەن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، كۆپ جەھەتتىن يەنىلا ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى. ئۇ، ۋولف دېھقانلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل ئەقەللىي ئۆلچىمىنى ئوتتۇرىغا قويغان: (1) ئاساسەن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش؛ (2) تېرىلغۇ يەرنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش؛ (3) ئاساسلىق نىشانى قايتا مەبلەغ سېلىش بولماستىن بەلكى تىرىكچىلىك ئۈچۈن بولۇش[16].

ت. شانىن دېھقانلارغا بېرىلگەن ئېنىقلىمىلارنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېغىنچاقلاپ چىققان. ئۇنىڭ نەزەرىدە، دېھقان ئائىلىسىنى ئىگىلىك، دېھقانچىلىق، كەنت ۋە ئۇنىڭ كۇلتۇرى ھەمدە ئىجتىمائىي ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىكى ئاجىز ئورنى قاتارلىق بىر-بىرىگە باغلىنىشلىق بولغان تۆت خاسلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(1) دېھقانلارنىڭ ئائىلىسى ئىگىلىكى ـــ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىجتىمائىي ئورگانىنىڭ ئاساسىي بىرلىكى. ئائىلىسى ئىگىلىك دېھقانلاردىكى مۇلۇك، ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال، پاراۋانلىق، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، سالاھىيەت، ئىناۋەت، ئىجتىمائىي ئالاقە قاتارلىقلارنى توپلايدىغان يېكى يۈرگۈزىدىغان ئاساسلىق ئورۇن.

(2) دېھقانچىلىق ـــ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش يولى. دېھقانلار ئۆز ئەمگىكى بىلەن ئۆز ئاشلىقىنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ناتۇرال ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تېرىلغۇ يەر بىلەن ئائىلىسى ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش ئاممىلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ

(3) كۇلتۇر ئەندىزىسى ـــ يېزا جامائىتىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ. يېزا جامائىتى دېھقانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرىدىغان سورۇن. تۇرالغۇلارنىڭ جايلىشىش ئالاھىدىلىكلىرى، ئىجتىمائىي ئالاقە تورى ۋە ھېس-تۇيغۇلار ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ. دېھقانلار كۇلتۇرى كىچىك يېزا جامائىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى، ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەم ئۇلارنى كۈچەيتىدۇ. چۈنكى يېزا جامائىتى ئوخشاش بولغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆسۈپ يېتىلىدۇ.

(4) دېھقانلار باشقىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە كونترولىلۇقىدا ياشايدۇ. ئۇلار سىياسىي ۋە كۇلتۇر جەھەتتە موھىم بولمىغان ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتە باج، ئىجارە، ھاشار شۇنداقلا ئۆزلىرىگە زىيانلىق بولغان سودا ئىشلىرى ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىدۇ[17].

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، كوممۇنا ئەزالىرى گەرچە يېزا جەمئىيىتىدە ياشاۋاتقان بولسىمۇ، دېھقان خاراكتېرىگە ئىگە بولالمىغان ئىدى. يېزىلاردىكى سىنىپىي تەركىب ئايرىش ھەرىكىتى، ئەنئەنىۋى جامائەتچىلىك تەرتىپىنى تەتۇرسىگە ئۆرۈۋەتكەنلىكتىن، يېڭىدىن تىكلەنگەن يېزا تايانچ كۈچلىرى سىياسىي مەنپەئەت ئۈچۈن جامائەت مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىشقا تەييار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كوممۇنا ئەزالىرىدىن تەشكىللەنگەن بۇ جامائەت يۇقىرىدىن كەلگەن بېسىم ئالدىدا تولىمۇ ئاجىز ئىدى. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېڭىدىن قۇرۇلغان سوتسىيالىستىك يېڭى جەمئىيەتتە يالالانما ئەمگەكچىلەر مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك ئىدى. كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىمۇ كونا زامانىدىكى يالالانما ئەمگەكچىلەردىن كۆپ ياخشى بولۇشى كېرەك ئىدى. كونا زامانىدىكى يالالانما ئەمگەكچىلەرنىڭ «قاباھەتلىك» تۇرمۇشى ھەققىدىكى مۇھىم ئۇچۇرلارنى ئەسلىمىلەردىن ھەتتا ماۋ زېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ تاپالايمىز. دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا يالالانغان ئەمگەكچىلەر ئادەتتە يىللىق، ئايلىق ۋە كۈنلۈك بويىچە يالالانغان. پەقەت ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئادەتتە يەر ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى بولمايتتى. ئۇلار ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئىش ھەققىنىڭ ئازلىقى، قىلىنىدىغان مۇئامىلىنىڭ ناچارلىقى، كەسىپنىڭ تۇراقسىزلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى[18].

ئازادلىقتىن كېيىنكى كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى قانداق ئىدى؟ تەكشۈرۈلگەن ھەر ئىككى جايدىكى كادىر ۋە دېھقانلارنىڭ كوممۇنا دەۋرىگە ئائىت ئەسلىمىلىرى تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلاردىكى ئەڭ ئېنىق خاتىرە، ئۇزۇنغا سوزۇلغان سۇ قۇرۇلۇشى ھاشارلىرى ۋە قورساقمۇ تويمايدىغان ھەق ئىدى. بۇ ھاشارلار بەزىدە بىر نەچچە ئايغا سوزۇلغان بولۇپ، ئەر ـ ئايال ئەمگەكچىلەر ئىش ئورنىدىن ئايرىلماي ئىشلىشى كېرەك ئىدى[19]. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاشلىق نورما بىلەن بېۋاستە باغلانغان تۇراقلىق نوپۇس تىزىملاس تۇزۇمى دېھقانلارنىڭ شەھەرلەرگە بېرىپ ئىشلىشى ياكى ئولتۇراقلىشىشنى چەكلەپ تۇراتتى. بۇنىڭغا ئوخشاش تۇزۇملەر تۇپەيلىدىن، يېزا نوپۇسىدىكىلەر شەھەر ئاھالىسى بەھرىمەن بولغان نۇرغۇن ئاممىۋى مۇلازىمەتلەردىن بەھرىمەن بولالمايلا قالماستىن، يەنە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى دۆلەتكە ئەرزان باھادا سېتىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى[20].

قىسقىسى، ماركسىزم قائىدىلىرىگە ئاساسلانغاندا، كوللېكتىپ يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى شەكىل ئىدى[21]. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك سۇ قۇرۇلۇشىغا ئوخشاش زور كۆلەملىك قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىسىز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئايالالار ئائىلىۋى ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغاچقا، بارلىق ئەمگەك كۈچلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندۇرغىلى بولمايتتى. كوللېكتىپ يېزا ئىگىلىكى يەنە ماشىنىلىشىشنى ئىلگىرى سۈرەتتى، مۇلۇك ھوقۇقى تالاش-تارتىشلىرىنى يوقىتاتتى، ئاممىۋى يەسلى ئارقىلىق ئايال ئەمگەكچىلەرنى ئازاد قىلغىلى بولاتتى... ئەمەلىيەتتە، شىنجاڭدىكى شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىكى رادىكال كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ھەرىكىتى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاشۇرۇش، ئايال ئەمگەكچىلەرنى ئازاد قىلىشتەك گۈزەل ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى[22]. ئۇنىڭ ئەكسىچە، كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلاشتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق تىكلەنگەن كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ پارتىيەگە بولغان مىننەتدارلىق قىزغىنلىقى تېز سۇرئەتتە سوۋۇشقا باشلىدى. دېھقانلارنىڭ كوپېراتسىيەلەشتۇرۇشكە بولغان قارشىلىقىنىڭ يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدىكى زېمىندارلارنىڭ قارشىلىقىدىنمۇ كۈچلۈك بولغانلىقى بۇنىڭ تېپىك ئىپادىسى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، پارتىيە يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە پۈتۈنلەي تۆگىتىلگەن ئىزىش-

ئېزىلىش ھادىسىسىنى كومموئنا دەۋرىدە يەنە قايتىدىن سىنىپىيلاشتۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. بۇ ھەقتە بو يىبو «رەئىس ماۋ زېدۇڭ سىنىپىي كۆرەش ۋە سىنىپىي زىددىيەتنى كۆپتۈرۈۋۈەتكەن ھەم مۇتلەقلەشتۈرۈۋۈەتكەن ئىدى» دېيدۇ[23]. مەلۇمكى، كوپىراتسىيەلەشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، يېزا ئاھالىسى ئارىسىدا باي - كەمبەغەللىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىماللىقى بولغان بارلىق خۇسۇسىي مۇلۈك يوقىتىلغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ، پارتىيە ۋە دۆلەت سىمۇوللۇق كاپىتال ۋە مەلۇم مىقداردا سىياسىي كاپىتال ئاتا قىلىش ئارقىلىق، يەر ئىسلاھاتىدا مەنپەئەتدار بولغانلارنى ئەسلىنى ئۇنتۇپ قالماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغانىدى[24].

كوللېكتىپلاشقان ئىگىلىك ھەرگىزمۇ يېزا-كەنتلەردىكى دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈك ئاساسىدىكى ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئەمەس. ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ھوقۇقىنى تىزگىنلىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. كوپىراتسىيەلىشىش دېھقانلاردىكى كەمتۈك بولغان خۇسۇسىي مۇلۈك ھوقۇقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يوقاتتى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ھەرىكىتى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى بىرلەشتۈردى. باشلانغۇچ كوپىراتسىيە دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق مۇلكىنى بىرلەشتۈردى. ئالىي كوپىراتسىيە يەر ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان پايدا بۆلۈشۈشنى يوقاتتى. خەلق گۇڭشېسى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئومۇمى مۇلۇكچىلىكنى يولغا قويدى. نەتىجىدە، دۆلەت يېزا جەمئىيىتىدىكى مۇلۈك ھوقۇقى چېگرالىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى، مەمۇرىي ھوقۇق يېزا-كەنتلەرگە ئومۇميۈزلۈك بېسىپ كىردى. ... ھۆكۈمەت بىلەن ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار بىرلەشكەن كوپىراتسىيەلەشكەن ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى، ئەنئەنىۋى جۇڭگو يېزىلىرىغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان تۈزۈم ۋە تەشكىل ئاساسىنى قۇرۇپ چىقتى[25].

پايدىلانمىلار

[1] ماقالىدە ئىشلىتىلگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار 2006- يىلى7- ئايدىن 2007- يىلى9- ئايغىچە يېڭسار ناھىيەسى ۋە غۇلجا شەھىرى دادامتۇ يېزىسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەمئىيەت تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلانغان.

[2] Li Yi, 2004. *The Chinese Social Stratification after 1949.* Conference Papers of American Sociological Association; Annual Meeting, San Francisco.

[+2]毛泽东.在土地委员会第一次扩大会议上的发言，《毛泽东文集》第一卷，北京，人民出版社，1993年。

[3] Polachek, James M. 1983. *The Moral Economy of the Kiangsi Soviet (1928-1934).* The Journal of Asian Studies.

[4] 周其仁. 产权与制度变迁：中国改革的经验研究，北京，北京大学出版社，2004年，第10页。

[5] 梅德平. 中国农村微观经济组织变迁研究，北京，中国社会科学出版社，2004年，第60-61页。

[6] 英吉沙县志，乌鲁木齐，新疆人民出版社，2003年，第490页。

[7] 英吉沙县志，乌鲁木齐，新疆人民出版社，2003年，第492页。

[8] جەمئىيەت تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال، رەت نومۇرى: YM2006121603.

[9] يەر مۇلۈك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىدە ئېنىق قىلىپ، «يەر خۇسۇسىينىڭ ئىلكىدە بولۇپ، تېرىش، ئولتۇرۇش، رەنگە قويۇش، سېتىش، باشقا كىشىگە ئۆتۈنۈپ بېرىش، تەقدىم قىلىش ھوقۇقلىرى بولىدۇ» ، دەپ يېزىلغان ئىدى.

[10] جەمئىيەت تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال، رەت نومۇرى: YM2006100701.

[11] 梅德平. 中国农村微观经济组织变迁研究，北京，中国社会科学出版社，2004年，第122-124页。

[12] جون ئېدسوننىڭ سابىق شەرقىي گېرمانىيەدىكى كوپىراتسىيەلىشىش جەريانى ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، شەرقىي گېرمانىيە ۋە جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان كوپىراتسىيەلەشتۇرۇش ھەرىكىتى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كوللېكتىپ يېزا ئىگىلىكى (كولخوز) ئۇچ خىل بولغان: كومموئنا، ئارتېل ۋە توز. كومموئنادا بارلىق ئەزالارنىڭ يەرلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تېرىقچىلىق ئۇلاغلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولاتتى. لېكىن 1929-يىلدىن ئىلگىرىكى ئارتېل ۋە توزدا، مۇلۈك ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كوللېكتىپ بىلەن

خۇسۇسىينىك ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى ماتېرىيالدىن كۆرۈڭ:

John Eidson, 2001. *Colectivization, Privatization, Dispossession: Changing Property Relations in an East German* Village, 1945_2000, and James R. Millar, 1971. The Soviet Rural Community.

[13] Beller_Hann, Ildiko, 2006. Community Matters: Towards a historical anthropology of the Uyghur in Xinjiang, 1870s _ 1990s. pp.427_432.

[14] جەمئىيەت تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال، رەت نومۇرى:YM2006100703

[15] Chris Hann, *Embedded Socialism? land and labour in eastern Xinjiang.* In C. Hann and K. Hart (eds), 2009. *Market and Society: The Great Transformation Today,* Cambridge University Press.

[16] Wolf, Eric R. 1955. *Types of Latin American Peasantry; A Preliminary Discussion.* American Anthropologist 57(3) : 452_471. In Micheal Kearney, 1996. *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective.* University of California_Riverside.

[17]Teodor Shanin, 1987. *Peasants and Peasant Societies,* Basil Blackwell Ltd. pp.3_5. Teodor Shanin, 1990. *Defining Peasants,* Basil Blackwell Ltd, pp.41_43.

[18] ماۋ زېدۇڭ: «جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار توغرىسىدا تەھلىل»، 1926_يىل، «يېزىلاردىكى سىنىپلارنى قانداق تەھلىل قىلىش كېرەك»، 1933_يىل. «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1_توم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1965_يىل نەشرى.

[19] جەمئىيەت تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال، رەت نومۇرى: YM2006120702، GM2007040902.

[20] Kam Wing Chan and Li Zhang, *The Hukou System and Rural_Urban Migration in China: Processes and Changes,* China Quarterly (1999), 818_822; Li Zhang, *Spatiality and Urban Citizenship in Late Socialist China,* Public Culture (2002), 311_315.

[21]Tom Bottomore ed. 1991. *A Dictionary of Marxist Thought,* Second Edition Blackwell Publishers Ltd. p. 91.

[22]郭于华. 心灵的集体化：陕北骥村农业合作化的女性记忆，中国社会科学，2003年第4期。

[23] 薄一波. 若干重大决策与事件的回顾(下)，北京，中央党校出版社，2008年，第1098页。

[24] Zhang Xiaojun, 2004. *Land Reform in Yang Village: Symbolic Capital and the Determination of Class Status,* Modern China 2004; 30; 3. Unger, Jonathan. *The class system in rural China: a case study.* In Watson, James L. ed.. *Class and Social Stratification in Post_Revolution China,* Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press. 1984, pp.121_141.

[25] 周其仁. 产权与制度变迁：中国改革的经验研究，北京，北京大学出版社，2004年，第9页。

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 10 ـ 009 ـ 01 (2012) 5878 ـ 1005

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلىرىدە ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت ئالامەتلىرى ھەققىدە*

ئابلىمىت يۇنۇس

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : مەلۇمكى، تىل بىلەن مەدەنىيەت زىچ مۇناسىۋەتلىك، كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، تىل ـ مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا مەدەنىيەتنىڭ ۋاستىچىسى. تىلنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرقايسى ئامىللار ئىچىدە لېكسىكىنىڭ مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق، بولۇپمۇ لېكسىكا تەكىبىگە مەنسۇپ بولغان فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ئۆزىنىڭ مەنا ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى مۇقىملىقى، مۇكەممەللىكى بىلەن شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. ماقالىدە، مەدەنىيەت ھەم ئۇنىڭ قاتلاملىرى، تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە تەپسىلىي چۈشەنچە بېرىش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە يوشۇرۇنغان مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى مەزمۇنى ھەم قاتلىمى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：某种意义上说，语言和文化是紧密相连的，广义来说也包括文化语言。即语言是文化的组成部分，也是文化的媒介。组成语言的各要素中词汇与文化的关系是尤为密切，熟语作为词汇的特殊成员具有结构上完整性和意义上整体性等特点并且集中体现一种民族文化。在这篇文章中，详细说明语言和文化的关系，陈述了维吾尔语熟语中蕴含的维吾尔族物质文化和精神文化的方方面面。

Abstract: It is clear that language is closely bound up with culture, and that culture in the broad sense includes language. Thus, language is a constituent part of culture, as well as a conveyor of culture. Of all the elements making up language, lexicon is the most closely related to culture; in particular, the idiomatic phrases of a given lexicon, with their fixed meaning and structure and their perfection, can display the culture of a people speaking a given language. This article, along with a detailed explication of various layers of culture and of the relations between language and culture, will discuss the content and cultural layers hidden within the idiomatic phrases of the Uyghur language.

كىتابلارنى جۈگكوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H04　ماتېرىيال بەلگىسى: A

مەلۇمكى، فىرازىيولوگىيە «تۇراقلىق ئىبارە ھەققىدە تەلىمات» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا «熟语» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسىمۇ رۇس تىلىدىن ئېلىنغان بولۇپ، دەسلەپتە تىلدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ يىغىندىسى؛ تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم، يەنى «熟语学» دەپ ئاتالدى. ئۇ ئىدىيوم، ماقال-تەمسىل، ئەقلىيە سۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ »[1]. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئاتالغۇ «ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك تۇراقلىق بىرىكمىلەر» ياكى «ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك تەركىبلەر» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. بىراق، بەزى تىلچىلار «فىرازىيولوگىيە» ئاتالغۇسىنى ئۆز تىلىمىز بويىچە «لېكسىكىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر»[2] دەپ ئاتىدى. بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەر قۇرۇلما جەھەتتىن مۇكەممەللىككە، مەنە جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە، ئۇلارنى ئادەتتىكى ئەركىن

* بۇ ماقالە 2012 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
بۇ ماقالە 2011 ـ يىللىق ماتارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندى شىنجاڭ تۈرى، تۈر نومۇرى: (11XJJA740001)نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئابلىمىت يۇنۇس (1963 ـ يىلى تۇغۇلغان) دوكتور، دوتسېنت، تىل ۋە فولكلور مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرىگە ئوخشاش تەھلىل قىلىشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تىلدىكى بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەر قويۇق مىللىي خاسلىققا ھەم كۆچلۈك ئېيدىلەش كۈچىگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تىلچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلگەن. بولۇپمۇ فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ئىچىدىكى ماقال ـ تەمسىل يالغۇز لېكسىكولوگىيەنىڭلا تەتقىقات مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ قالماي، يەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، فولكلور، ئىستىلىستىكا قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنىڭمۇ تەتقىقات مەزمۇنلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. فىرازىيولوگىيەلىك تەركىبلەر پەقەت تىل بىلەن تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقتىن، بىز ئاۋۋال تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

مەلۇمكى، تىل بىلەن مەدەنىيەت زىچ مۇناسىۋەتلىك، تىلنىڭ ئۆزىمۇ ئالاھىدە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر، مىللەتنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرقايسى ئامىللار ئىچىدە تىلدىن ئىبارەت بۇ ئامىل ئالاھىدە گەۋدىلىك ھەم تۇراقلىق دەپ قارالغاچقا، ئالىملار تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەردى. شۇنىڭدەك تىلچىلارمۇ تىل تەتقىقاتى، قوش تىل ئوقۇتۇشىدىمۇ بۇ ساھەگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆتۈشمە تىلشۇناسلىق بويىچە يېڭى سەھىپە ئاچتى. ئۇزاقتىن بۇيان تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بىلەن مەدەنىيەت پەرقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تىلشۇناسلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. تىلشۇناس ھامبولت (1767ـ1835) مۇنداق دەيدۇ: «ھەر قانداق ئادەم مەيلى قايسى تىلدا سۆزلىسۇن، ئوڭىغا ھامان بىر خىل دۇنيا قاراش يوكلەنگەن بولىدۇ، دۇنيا قاراش بولسا تىلنىڭ ياردىمى بىلەن شەكىللىنىدۇ، ھەر بىر تىلدا ئۆزىگە خاس دۇنيا قاراش بولىدۇ»[3]. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئامېرىكىلىق ئانتىرپولوگ ھەم تىلشۇناس ئېدۋارد ساپىر (E.SAPIR) بىلەن ۋە ۋولف (B.L.WOLF): «تىلنىڭ ئۆلى بولىدۇ، مەلۇم بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەر ئادەتتە مەلۇم بىر خىل ئىرقىقا مەنسۇپ بولىدۇ. تىل مەدەنىيەتتىن ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، يەنى جەمئىيەتتە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ۋاريىسلىق قىلىنىپ كېلىۋاتقان، تۇرمۇشنىمىزنىڭ قىياپىتىنى بەلگىلەيدىغان ئۆرپ ـ ئادەت بىلەن ئېتىقادنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدىن ئايرىلالمايدۇ»[4] دەپ كۆرسەتكەن ھەم تىلنى مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە تەتقىق قىلىشنى تەكىتلىگەن. بۇ ساھەگە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئېلىمىزدا ئازادلىقتىن كېيىن باشلاندى، ئاتاقلىق تىلشۇناس لو چاڭپېينىڭ «تىل ۋە مەدەنىيەت» ناملىق ئەسىرى 1950ـيىلى ئېلان قىلىندى. مەركۇز ئەسەر دۆلىتىمىزدىكى تىل ۋە مەدەنىيەت ھەققىدە ئىزدىنىلگەن تۇنجى ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەر ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن «جوڭگو مەدەنىيەت تىلشۇناسلىقى»نىڭ باشلانمىسى دەپ تەرىپلەندى. 80ـيىللارغا كەلگەندە بۇ ساھەگە بولغان تەتقىقات يەنىمۇ چوڭقۇرلىدى.

فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەرگە يوشۇرۇنغان مەدەنىيەت ئامىللىرى ئۇستىدە ئىزدەنگەندە يەنىلا جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ تىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت»تىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ ئۇقۇمنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمىگە بولغان چۈشەنچىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش تولىمۇ زۆرۈر.

ئىنسانلار تىلنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقى بىردەكلىككە ئىگە ھەمدە بىر ـ بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت تىلنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەزمۇنىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. تىل مەدەنىيەتنى ئىپادىلەيدىغان ۋاستە ۋە شەكىل. شۇڭلاشقا، ھەر قانداق بىر تىلغا مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تامغا بېسىلماي قالمايدۇ. بۇ ھەقتە تىلشۇناس يې پېيىشېك مۇنداق دەيدۇ: «باشقا مىللەتنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك. تىل بىلەن مەدەنىيەت چەمبەرچەس باغلانغان، تىلدا مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىل فۇنكسىيەلىرى ئىپادىلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئارخېئولوگىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئېتنولوگىيە قاتارلىق گۇمانىتار پەنلەر ئەزمدىن تىلشۇناسلىقتىن ئايرىلغان ئەمەس، بۇ پەنلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. بەلكى بۇ ھەمكارلىشىش،

ئۆتۈشۈش بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. بۇنىڭ نەتىجىسىدە جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى، ئانتروپولوگىيە تىلشۇناسلىقى، ئېتنولوگىيە تىلشۇناسلىقى قاتارلىق پەنلەر بارلىققا كەلدى»[5]. ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى ۋە تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەتنىڭ تىلغا بولغان تەسىرى ئالدى بىلەن شۇ تىلنىڭ لېكسىكىسىدا بىرقەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ، لېكسىكا تىلدىكى ئەڭ ئۆزگىرىشچان تەركىب بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئەينەك سۈپىتىدە جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئەڭ تېز ۋە بىۋاسىتە ئىپادىلەيدۇ. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر لېكسىكىدىكى باشقا سۆزلۈكلەرگە سېلىشتۇرغاندا سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، بىراق، ئۇ لېكسىكىنىڭ مۇھىم ھەم ئالاھىدە تەركىبىي قىسمى. شۇنداقلا ئۇنىڭدا تىلنىڭ مىللىي شەكلى ۋە تۇرلۇك ئىستىلستىكىلىق ۋاستىلەر مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر ئۇنى تاۋلانغان تىل ياكى تىلنىڭ جەۋھىرى دەپ ئاتايدۇ.

مەلۇمكى، مەدەنىيەت دېگەن ئۇقۇم ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇن كەڭ ھەم مۇرەككەپ. ئالىملار بۇ ئۇقۇمغا ئۇخشىمىغان نۇقتىدىن تەبىر بەرگەن. ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقاتلىرىغا نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ھازىرغا قەدەر «مەدەنىيەت» سۆزىگە بېرىلگەن تەبىرلەر 200 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى مەلۇم، بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيەلىك مەدەنىيەت ئانتروپولوگى ئېدۋارد تىلورنىڭ «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» (1877-يىلى) ناملىق ئەسىرىدىكى «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇمغا بەرگەن تەبىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەدەنىيەت مۇرەككەپ بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۇ بارلىق بىلىم، ئېتىقاد، سەنئەت، ئەخلاق، قانۇن، ئۆرپ-ئادەتلەرنى ئۆزىنىڭدەك كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتىدە ئېرىشكەن ھەرقانداق بىر ئىقتىدارلىرى ھەم ئادەتلىرىنىڭ مۇرەككەپ گەۋدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[6]. ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن تەبىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەنىلا ئېدۋارد تىلورنىڭ تەبىرىنى ئاساس قىلغان. كېيىنرەك دۆلىتىمىزدە بۇ ساھە ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ئۇقۇمىغا بېرىلگەن تەبىرمۇ چوڭقۇرلۇققا ۋە ئىلمىيلىككە ئىگە بولدى. «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىن 300سوئال»دا مەدەنىيەت ئۇقۇمى مۇنداق 3 نۇقتىدىن شەرھلەنگەن: «1. ئاڭ فورماتسىيە (ئىدېئولوگىيە) يەنى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، تەپەككۇر ئۇسۇلى، دىنىي ئېتىقادى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، قىممەت قارىشى، ئەخلاق ئۆلچىمى، بىلىش ئىقتىدارى؛ 2.تۇرمۇش ئۇسۇلى، يەنى ئىنسانلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ھەم ياسىنىش ئادىتى، تۇرمۇش، يۇرۇش - تۇرۇش، نىكاھ، ئۆلۈم - يېتىم، تۇغۇلۇش قاتارلىقلارغا بولغان پوزىتسىيەسى ھەمدە بۇ جەھەتلەردە قوللانغان ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ 3. روھىيەتكە ئائىت مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مادديي مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ»[7].

فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ماقال - تەمسىل، ئىدىيوم، ئادەت سۆزلىرى ھەم ئوخشىتىش سۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەرقانداق بىر مەزمۇن يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ھالىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئېتىكا - ئەخلاق قارىشى، قىممەت قارىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، تۇرمۇش فولكلورى، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلدا لېكسىكىنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدىغان بۇنداق تەييار تىل ماتېرىيالى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە ئەجدادلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ. تۆۋەندە بۇنى بىرقانچە نۇقتىدىن كۆرۈپ ئۆتىمىز:

1) بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە تارىختا بولۇپ ئۆتكەن مەلۇم ۋەقەلىك ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، كىشىلەرنىڭ بۇ تارىخىي ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئېلىشى ھەققىدىكى مەلۇم چوڭقۇر پىكىر ئېچىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇنچە-مارجان تاش ئىكەن، ئارپا - بۇغداي تاش ئىكەن، دېگەن ماقالنى مەرھۇم تىلشۇناس رەھمىدۇللا ئەپەندى «تارىخى رەشىدى»دە بايان قىلىنغان بىر تارىخىي ۋەقەلەكتىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. «ئاق تاغلىق قارا تاغلىق بولۇپ كەتمەك»

دېگەن ئىدىيوم 16 ـ ئەسىردە بۇخارادىن قەشقەرگە كەلگەن ئىشان مەختۇم ئەزەمنىڭ ئىمام كالان ۋە ئىسھاق، ۋەلى ئاتلىق ئىككى ئوغلى، شۇنداقلا ئىككى مەزھەپنىڭ ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇزۇلمەس نىزا ـ جاكاللىرىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. كېيىن بۇ ئىدىيوم ئادەم يېكى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقسىزلىقنى كۆرسەتكەن.

2) بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئەينى دەۋرىدىكى جەمئىيەتنىڭ قىيابىتى مەلۇم جەھەتتىن ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «دەۋاگەر سۇس كەلسە، قازى مۇتىھەم بولار»؛ «ئوگدا ياتقان گىرە يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە»؛ «بۇغدايىنى تېرىدى ھېكىم، ئاق نانىنى يېدى بېگىم»، مانا بۇنىڭدىن فېئودالىق تۈزۈمنىڭ تەكسىز، زۇلمەتلىك تەرەپلىرى ئىپادىلەنگەن.

3) بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ۋە پسىخىك مەدەنىيىتىگە ئائىت مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

A. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەت قارىشى شۇنىڭدەك شەيئى-ھادىسىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ، مەسىلەن: «بەخت كېلىدۇ نەدىن، پېشانەڭدىكى تەردىن»؛ «توشقاندەك يۇز يىل ياشىغىچە، بۇركۇتتەك بىر يىل ياشا»؛ «جاھان ساڭا باقمىسا، سەن جاھانغا باق»؛ «ئەلگە كىرسەك ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەك بېلىڭچە»؛ «بەخت ئاسماندىن چۈشمەس، ئامەت تۇڭلۇكتىن»؛ «پۇل كەتسە كەتسۇن، يۇز كەتمىسۇن»؛ «زامانغا قاراپ ئىش تۇت، يوتقانغا قاراپ پۇت سۇن»؛ «سىڭگەن نېنىنى يېمەك»؛ «تۇغۇلماق بىر، تۇرۇلمەك باشقا»؛ «ئادەم ئادەم بىلەن ئادەم»، قاتارلىقلار

B. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە پەلسەپەۋىي ئىدىيە ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. پەلسەپە تەتقىق قىلىدىغان ئاساسىي مەسىلە روھ بىلەن ماددا (تەپەككۇر بىلەن مەۋجۇدىيەت)نىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ھەرقانداق چاغدا ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلىش، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈش دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇن يوشۇرۇنغان. مەسىلەن: «قازاندا نېمە بولسا، چۆمۈچكە شۇ چىقار»؛ «سۆز بىلەن پولو پىشماس، ياغ بىلەن گۈرۈچ لازىم».

دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەم ئۆزئارا ئالاقىدار، بىر ـ بىرىگە بېقىنىدىغان ھەم ئۆزئارا قارىمۇقارشى، بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدىغان ئىككى تەرەپ مەۋجۇت دەپ قارايدۇ. ئوبيېكتىپ شەيئىلەر قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت، مانا بۇ زىددىيەتتۇر. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە مۇشۇ خىل قاراش ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى»؛ «ئون كۈلكىنىڭ بىر يىغىسى بار»؛ «بۇ كۈنلەر كىمنىڭ بېشىدا يوق»؛ «ئوتى بار يەرنىڭ سۈيى يوق، سۈيى بار يەرنىڭ ئوتى يوق»؛ «دۇنيادا ئىككى ئۆلۈم يوق، بىرىدىن قۇتۇلغان ھېچكىم يوق» قاتارلىقلار.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە «مۇقەررەرلىك، تاسادىپىيلىق، سان ۋە سۈپەت ئۆزگىرىشى» قاتارلىق پەلسەپەنىڭ تۈرلۈك كاتېگورىيەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار مۇ ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «جان تەندە ئامانەت»؛ «كوزا كۈندە سۇنماس، كۈنىدە سۇنار»؛ «بەش گەز مۇز بىر كۈندە قاتماس» دېگەندەك.

C. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان ئۆزگىچە مۇھىت ھەم ئۇنىڭ بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئۇسۇلى نامايان قىلىنغان. مەسىلەن: «تاز كاللىغا گۈل قىستاندەك»؛ «قۇم چېچەكلىگەندە»؛ «ئۇجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش»؛ «شامال چىقمىسا، دەرەخ لىڭشىمايدۇ»؛ «ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يېمەك»؛ «تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يەرگە تەگكەندە»، دېگەنگە ئوخشاش.

D. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق ماقال خاتىرىلەنگەن: «قىلىنۇ بىلسە قىزىل يارانۇ بىلسە ياشىل كەزەر» ـ (قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر، ياراي دېسە يېشىل كىيەر). يەنى خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا، قىزىل يېپەك كىيىدۇ. بۇ

ماقال خوتۇنلارنى ئېرىگە دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ». («تۇركىي تىللار دىۋانى»1 ـ512) ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئاق يول بولسۇن»؛ «ئاھۇ كۆز»؛ «قاشى قارا قىياقتەك» دېگەن ئىبارىلەردىمۇ ئېستېتىك قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن.

E. مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسى بىر مىللەتنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان ئۆزگىچە تونۇشى، خاھىشى ھەم ھېسسىيات مايىللىقىدا ئىپادىلىنىدۇ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى ئوخشىمايدۇ، بۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسى تىلدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى»؛ «قوينى بۆرىگە ئامانەت قويما»؛ «بۇلبۇل گۈلنى سۆيەر، ھۇقۇش چولنى»؛ «مۇشۇكتەك يالمىشىپتۇ، ئىتتەك تالمىشىپتۇ»؛ «پەرۋانە بولماق»؛ «ئىتنىڭ كۆنى»؛ «چۆجە خوراز»؛ «قوينىڭ قوزىسىدەك» قاتارلىقلار. بۇ بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولغان «ئىت، مۇشۇك، قوي، قاغا، بۆرە...» قاتارلىق ھايۋانلار مۇئەييەن نېسپىي مۇقىم بولغان سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، بىرەر مىللەتنىڭ پىسخىك ئېڭىدا ناھايىتى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ھاسىل بولىدۇ. ئوخشىمىغان تىللاردا بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بىلدۈرىدىغان سىمۋوللۇق مەنىسى ياكى چاتما تەسەۋۋۇر مەنىسى تۇرلۇك بولىدۇ: بەزىلىرىنىڭ مەنىلىرى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ بەزىلىرى قىسمەن ئوخشىشىدۇ؛ بەزىلىرى تامامەن ئوخشىمايدۇ.

F. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەرنى ئېغىزمزمنى قوللىنىشنىڭ ئۇلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ گىرىكچە سۆز بولۇپ، توغرا ئېيتىشقا بولمايدىغان ياكى بىۋاستە ئېيتىش بىئەب، قولايسىز بولغان سۆزلەرنى سىلىقلاشتۇرۇپ ئېيتىش ياكى دېمەكچى بولغان سۆزنى ئەينەن ئېيتماي، شۇ سۆزگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىش ـ ھەرىكەتنى ئېيتىش ئارقىلىق دېمەكچى بولغان مەقسەتنى ئىپادىلەش دېگەنلىك. مەسىلەن: «مەشرەپ كۆرمىگەن»، «ئانىسى باشلىمىغانىنىڭ ئالمىسى چوڭ»، «بۇقا قېرىسا بۇرنى قېرىماس»، «بۇقىنى ھۆركىرەتكەن ئىككى تېشى»، «ئاپئاق ساقىلى بىلەن»، «پىشقان قوغۇن ساپىقىدا تۇرماس».

G. ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق، يۇمۇرغا باي خەلق. شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچانى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «ئىككى ئۇيغۇر بىر بولسا چاقچىقى تۆش خالتىدا» دېگەن ماقالمۇ بار. يۇمۇر سۆزى ئىنگلىزچە بولۇپ، ئۇ مىللەتنىڭ پىسخىك مەدەنىيىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بەزى تەسەۋۋۇرغا باي، مەزمۇنى تەرەن فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خۇش چاقچاق، يۇمۇرىستىك پىسخىك خاراكتېرى نامايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «بۇرۇتنى پىلىكتە مايلاپ پولو يېدىم دېمەك»؛ «تورپاقنى چىمدىپ ئۆلتۈرىدىغان»؛ «چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايدىغان»؛ «ئات مۇتتىن بولسا، قوڭ چوپۇندىن»؛ «شەيتانغا نوختا سالىدىغان»...

H. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە بەزى سانلار تەكرار ئۇچرايدۇ. سانغا بولغان ئېتىقاد ۋە خۇراپاتلىق سىرلىق مەدەنىيەتتىكى مۇھىم بىر ھادىسە. دۇنيا مىقياسىدىكى ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ۋە دىنىي ئېتىقادتا ھەمىشە مەلۇم بىر ئالاھىدە ساندىن ھاسىل بولغان ئۇقۇم ياكى شەيئىنى ئېتىقاد ئوبيېكتى قىلغان ئەھۋالنى بايقايمىز. مەسىلەن، خىرىستىيان دىنىدىكى7 سانى، شامان دىنىدىكى 3 سانى. بۇ خىل سانلار دىنىي مۇراسىم، ئەپسانە ـ رىۋايەت، تارىخ، مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرى، ھەتتا سەنئەت بۇيۇملىرىدىمۇ قورۇلما ئېلېمېنتى سۈپىتىدە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئانتروپولوگىيە، فولكلور ئىلمىدە بۇنداق سىرلىق ھەم مۇقەددەس دەپ قارالغان سانلار «سىرلىق تىل» دەپ ئاتىلىدۇ[8]. دۇنيادا خېلى نۇرغۇن مىللەتلەردە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن خاسىيەتلىك سان بار. ئەمما، ئۇنىڭ مۇقەددەسلەشتۈرۈلۈش سەۋەب ـ جەريانى ۋە تۇرمۇشتا ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل. ئۇيغۇرلاردا تاق سان «توققۇز» خاسىيەتلىك سان ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئالەم مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار ئاسمان، يەر ۋە ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتىغا ھەر خىل تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان يەتتە چوڭ پىلانېتانى ئالەم مەنبەسى سۈپىتىدە

ئۇلۇغلاپ چوقۇنۇپ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا سان ئۇقۇمى بويىچە «توققۇز» ئەڭ مۇقەددەس سان بولۇپ تونۇلغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «تۇغ» سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلۈپ: «خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر قانچە كۆپىيىپ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى، توققۇز خاسىيەتلىك سان» دەپ ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان (شۇ ئەسەر، 3-تۇم 175-، 176-بەتلەر). بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرى ۋە بەزى قەدىمكى يەر-جاي ناملىرى ھەم رېئال تۇرمۇشىمىزدىمۇ بۇ چۈشەنچە ـ ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك ئىبارىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئالايلۇق، ماقال-تەمسىل، تېپىشماقلاردىكى: «تويغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى تەڭ تۇتۇپتۇ»؛ «مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز»؛ «تۆت تەڭگىگە قىممەت، توققۇز تەڭگىگە ئەرزان» قاتارلىقلار ئەنە شۇ خاسىيەتلىك «توققۇز» سان چۈشەنچىسىدىن كەلگەن. رېئال تۇرمۇشىمىزدا كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ خۇشاللىق ئىشلار جۈملىسىدىن بولغان تويدا ئىككى ياشقا بىلدۈرۈلىدىغان ئارزۇ ـ تىلەكلەردە، تۇغۇت ۋە تۇرمۇش پاراۋانلىقى، تويلۇق ئۆلچىمى قاتارلىقلاردىمۇ خاسىيەتلىك «توققۇز» سان چۈشەنچىسى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن؛ «توققۇزۇڭلار تەل بولسۇن!» «توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولۇڭلار»؛ «توققۇزنمز تەل» دېيىلىشى قاتارلىقلار.

ئۇيغۇرلاردا «يەتتە» ۋە «قىرىق» مۇ مۇقەددەس سان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە «يەتتە»نىڭ مۇقەددەس سان دەپ قارىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى ۋە بۇددا دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى «يەتتە» پارسىلار بىلەن ھىندىلاردا بۇرۇندىنلا مۇقەددەس سان ھېسابلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»؛ «يېمەيمەن دەپ تۇرۇپ 70 قۇيماق يەپتۇ»؛ «يەتتە قات يەرنىڭ ئاستىدىكى يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۈيۈپ تۇرماق»، قاتارلىقلار. رېئال تۇرمۇشىمىزدا «توققۇز»غا سېلىشتۇرغاندا «يەتتە»نىڭ مۇقەددەس سان قاتارىدا كۆپ تىلغا ئېلىنماسلىقىمۇ شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «قىرىق» سانىغا كەلسەك، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئەجدادلىرىمىزدا كېيىنچە ئىككىنچى قول بارمىقىنى ساناشتىن كېلىپ چىققان ئەڭ چوڭ سان «ئون» ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ئۆز دەۋرىدە بەش بارماق قوشۇلسا «ئون» ھاسىل بولىدىغىنىغا قاراپ ئۇنى (كۇن) چىقىش، (كۇن) پېتىش، تاغ، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپكە تەتبىقلاشنى چۈشىنىپ يەتكەن بولۇشى، نەتىجىدە «ئون» بارماقنىڭ تۆت تەرەپكە تەتبىقلىنىشىدىن كېلىپ چىققان «قىرىق» ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئەڭ كۆپ (چوڭ) سانغا ئايلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن «قىرىق»مۇ مۇقەددەس سان تۇسىنى ئالغان. مەسىلەن: بىر ئۇزۇم قىرىق ئادەمگە يېتىپتۇ؛ «قىرىق غۇلاچ قۇدۇق»؛ «بىر قېتىم جېدەل بولغان ئۆيدىن، قىرىق كۇن بەرىكەت قاچار»، ۋەھاكازا.

I. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ئۇيغۇر دىن مەدەنىيىتىگە دائىر ئۇچۇرلار. دىن مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەتكە مەنسۇپ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقان ھەم چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا ئىسلام دىنىي مەدەنىيىتىگە ئائىت فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر خېلى كۆپ. مەسىلەن: «بىسمىللا دېسەڭ بېشىدا دە، دېمىگەنلەر دېسۇن، شۇكرى دېسەڭ ئىچىڭدە دە، يېمىگەنلەر يېسۇن». «روزىدا گۇناھ يوق، ھەممە گۇناھ باراتتا». «قازاغا رىزا، بالاغا شۇكۇر». «قازى بىلەن كېتەمسەن، مۇپتى بىلەن قالامسەن». «سوپى بەرگەننى يەر، تاپسا يوغانىنى». «موللامنىڭ دېگىنىنى قىل، قىلغىنىنى قىلما». «موللام مۇشۇك بولماق»، «موللا كۆپ يەردە قوي ھارام بوپتۇ». «خوجامنىڭ قورسىقى توق، قۇلى بىلەن ئىشى يوق». «سوپىغا باغاق كەتمەس، تازغا تارغاق».

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مازار ئېتىقادچىلىقىغا دائىر مەزمۇننى دائىم ئۇچرىتىمىز. مازار سۆزى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مۇقەددەس جاي»، «ئەۋلىيالار قەبرىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. مازارنى تاۋاپ قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى بەزى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي مۇراسىمى بولۇپ، خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئىسلام دىنىنى تەبلىغ قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خاقان،

ئىمام قاتارلىقلارنىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئادەتتە كىشىلەر ئاللاھتىن مەدەت تىلەش، ساۋابلىق دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىش، مەرھۇمنىڭ ئەرۋاھىدىن مەدەت تىلەش، قايغۇسىنى ئىزھار قىلىش، ئىستىقامەت قىلىش، كېسەلگە شىپالىق تىلەش ۋە پەرزەنت تىلەش قاتارلىقلار ئۈچۈن مازارلارنى تاۋاپ قىلىدۇ. مەسىلەن: «مازاردىن ئامەت تىلىمەك»؛ «مازارغا چالما ئاتقانداەك»؛ «ئۇمىچى يوق مازاردىن شەيخ زىيرىكىپتۇ»، قاتارلىقلار.

يۇقىرىقى تۇراقلىق بىرىكمىلەردىن ئىسلام ئەقىدىسى، شەرىئىتى، ئىسلام مەزھىپى، شۇنىڭدەك ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆز-ئىبارىلەردىن دىنىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد - خەلق ئىچىدىكى ئېتىقاد خاراكتېرلىك ئادەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئادەتتە مەنىۋى ئادەت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب-ئامىللارنىڭ ئورتاقلىقى ئىنسانلار ئەجدادىدىكى ئىپتىدائىي ئەقىدە - ئېتىقاد ئادىتىنىڭ ئورتاقلىقىنى بەلگىلىگەن. بۇ ئورتاقلىق دۇنيادا بۇگۈن مەۋجۇت مىللەتلەر ئەجدادلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتنەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد تەبىئەتكە چوقۇنۇش، توتېمىزم، روھ - ئەرۋاھلارغا چوقۇنۇش، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، سېھىرگەرلىك، رەمباللىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ خىل ئىپتىدائىي ئىستىخىيەلىك دىن ۋە ئۇنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن كېيىنكى ئىجتىمائىيلاشقان سۇنئىي دىن ۋە ئۇنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى خاراكتېر جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. لېكىن، سۇنئىي دىنلار ئەنە شۇ ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەرەققىياتىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۇندۇق»؛ «كۆككە سوزسا يۇزگە تۇشۇر» ــ ئاسمانغا تۇكۈرسە يۈزگە چۈشەر، («تۇركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ 182) دېگەن ئىبارىلەردە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىغا ئائىت مەزمۇن ئىپادىلەنسە؛ «رەمچى سالدۇ رەمنى، كۆڭۈلگە سالدۇ غەمنى»؛ «پالغا ئىشەنمە، پالسىزمۇ يۇرمە» دېگەن ئىبارىلەردىن خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پالچىلىق ۋە سېھىرگەرلىككە ئائىت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ ئىزلىرىنى بىلەلەيمىز. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «چىرىغىنى ياندۇرماق»، «تىل تەگمەك»، «كۆز تەگمەك»، «شامال داريماق»؛ «سارىق بولماق پېرە ئوينا، ئەل يۇرتتىن نېرى (ئوينا)» دېگەندەك ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادتىكى ئەجدادلارغا چوقۇنۇش، تىل تابۇسى (تىلنىڭ سېھرىي كۈچىگە ئىشىنىش)دىن ھەتتا شامان دىنى ئەقىدىسىگىچە بېرىپ تاقىلىدۇ.

J. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق قارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئەخلاق قانۇن بىلەن بىرگە ئىجتىمائىي ھەرىكەتنى چەكلەش رولىنى ئىگە. قانۇن - تۈزۈمى مۇكەممەل بولمىغان، قانۇن ئېڭى سۇس بولغان جەمئىيەتتە ئەخلاق مۇھىم رول ئويناپ، ھەممە كىشىگە تونۇشلۇق بولغان ئىجتىمائىي مىزان ۋە ھەرىكەت مىزانى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغداش رولىنى ئوتەپ كەلگەن. ئەخلاق - مەزمۇنى كەڭرى بولغان ئۇقۇم. ئۇنى مەزمۇن جەھەتتىن ئائىلە ئەخلاقى، جامائەت ئەخلاقى، تىل ئەخلاقى... دەپ نۇرغۇن تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. مەسىلەن: «ئەخلاق-ئادەم زىننىتى»؛ «ئاتا رازى، ئانا رازى - خۇدا رازى»؛ «ئايالىڭنى دەپ ئانائىنى ئۇنۇتما»؛ «ئايالىنىڭ ئىپپىتى - ئەرنىڭ زىننىتى» قاتارلىقلار.

تىلدىكى ئەخلاق. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان تىل-كىشىلەرنىڭ ئالاقە جاريانىدا تىلدىن ئىبارەت بۇ ئالاقىلىشىش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزلىگەندە سىلىق - سىپايە بولۇش، راست سۆزلەش، زەھەرلىك، سېسىق گەپلەر بىلەن باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمەسلىك، ئاساسسىز، ئورۇنسىز سۆزلەشتىن كېلىپ چىقىدىغان يامان ئاقىۋەتلەر دېگەندەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: ئەردەم باشى تىل ئەدەب - ئەردەمنىڭ بېشى تىل، (1 ـ 144) دېگەن ماقال خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدەك «ياخشى سۆز جان ئوزۇقى، يامان سۆز جان قوزۇقى»؛ «سۆيدۈرگەنمۇ تىل، بەزدۈرگەنمۇ تىل»... دېگەن

ماقالالاردا كىشىلەرنى سىلىق سۆزلەش، مۇئامىلىدە ئەدەپلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار يەنە تىل بىلەن دىلنىڭ بىردەك بولۇشىنى تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: تىل ـ دىلنىڭ ساداسى. تىلى بىلەن دىلى بىردەك بولمىغان كىشىلەر ھەمىشە جامائەت تەرىپىدىن قامچىلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭ رەزىللىكى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. مەسىلەن: «تىلى شېكەر، دىلى زەھەر»؛ «ئاغزىدا كۈلكە ـ چاقچاق، قوينىدا پالتا ـ پىچاق»، قاتارلىقلار. يەنە بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە تىلدا، گەپ ـ سۆزدە ئېھتىياتچان بولۇش، تىلنىڭ ئاقىۋىتى يەنى گەپ ـ سۆزدە ئېھتىيات قىلماسلىق تۈپەيلىدىن كېلىپ ئېغىر ئاقىۋەت تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن: «تىلدىن كەتكەن تۈرالماس»؛ «بېشىڭ نەدىن كېتەر، تىلىڭدىن»؛ «ئېغىز ساقلىغان جان ساقلار». بۇ خىل ئىبارىلەر دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن مەلۇم دەرىجىدە پاسسىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا گەپ ـ سۆزدە ئېھتىياتچان بولۇش، سالماق بولۇش جەھەتلەردىن كىشىلەرگە تەربىيە بېرىدۇ.

4) فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئەكس ئەتكەن ماددىي مەدەنىيەت.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئائىت مەدەنىيەت ئىشلەپچىقىرىش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتە كۆچمەن چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق، ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۇرمۇش فولكلورى ياكى تۇرمۇش مەدەنىيىتى ـ بىر مىللەتنىڭ كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلىرىدە يۇقىرىدىكى مەزمۇنلار تولۇق نامايان قىلىنىدۇ:

A. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى سۇ، ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ تىلىغا ئىز قالدۇردى. مەسىلەن: «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى «قۇش قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن» (قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن. 1 ـ 48) دېگەن ماقال، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى ئۇچۇي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارغا دائىر خاس ئاتالغۇلار ۋە تەمسىللەرنىڭ مول بولۇشىمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ھايات كەچۈرمىشلىرىنىڭ تىلدىكى نامايەندىسىدۇر.

B. دېھقانچىلىق ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىقتىسادىي تارماق ھەم ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى. شۇڭا، تىلىمىزدا دېھقانچىلىق تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى ماقال ـ تەمسىللەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: «يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە، كۈز ھەيدىمسەڭ يۈز ھەيدە»؛ «بۇغداي تەرسەڭ كۈزگى تەر، ئارپا تەرسەڭ بوزغا»... قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار پەسىل، مۆچەللەرنى بەلگىلەش بويىچە، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشى بويىچە مول تەجرىبىلەرنى ياراتقان. مەسىلەن: «ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار، كۈن قوتانلىسا كۈندە ياغار»؛ «سۇنبۇلەدە سۇ تۇت، مىزاندا تېرى، سەرەتاندا ئور»؛ «ھۇت، كەتمەن سېپىنى تۇت»... قاتارلىقلار. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەھمىيىتى جاريانىدا ھاۋا رايىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ يەكۈنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتكەن. بەزىلىرىدە يەنە زىرائەتلەرنى سۇغىرىش تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى، سۇ ئىنشائاتىنىڭ تېرىقچىلىقتىكى مۇھىم ئەھمىيىتى سۆزلەنگەن. مەسىلەن: «ئاتاڭ مىراپ بولغىچە، يېرىڭ باشتا بولسۇن»؛ «يېرىڭ تاش بولسىمۇ، ئېچىقىڭ باش بولسۇن»؛ «يىغلاپ تۇرۇپ قىر ئەت، ئويناپ يۇرۇپ يەر سۇغار»؛ «يىلتىز سۇدا بولمىسا، ھوسۇلدىن ئۈمىد كۈتمە»، قاتارلىقلار.

C. ئۇيغۇرلاردا باغۋەنچىلىكمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئاز ـ تولا شارائىتى بار ئادەم باغ ـ باراڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن. شارائىتى يوق دېگەنلەرمۇ ئىشىك ئالدى ياكى كەينىگە بىرەر يېرىم تۇپتىن ئۈجمە ـ سۆگەت قاتارلىق دەرەخلەردىن ئۆستۈرىدۇ. كاۋا ـ قاپاق، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلارنى تېرىپ باراڭ قىلىدۇ. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ باغۋەنچىلىكىگە ئائىت تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى يەكۈنلەنگەن. مەسىلەن: «يېتىپ يەي دېسەڭ باغ

قىل»؛ «ئاۋۋال تام ئەت، ئادىن باغ»؛ «ئانارنى چۆلگە تىك، ئەنجۇرنى كۆلگە»؛ «بازارنى ئاۋات قىلغان- مال، هويلىنى ئاۋات قىلغان - تال»، قاتارلىقلار.

D. بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە هۇنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇرلار قول هۇنەرۋەنچىلىكى تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر هۇنەرۋەنلىرىنىڭ چېۋەر قوللىرى بىلەن ياسالغان هەر قانداق بىر بۇيۇملار كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتماي قالمايدۇ.

ئۇيغۇرلار هۇنەر - كەسىپكە تولىمۇ هېرىسمەن خەلق بولغاچقا، ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە هۇنەر ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭ خاسىيەتىنى كۆپ تەكىتلەيدۇ. ئۇلاردا قەدىمدىن تارتىپ هازىرغىچە: «ئوغۇل بالىغا 72 تۈرلۈك هۇنەر ئازلىق قىلىدۇ»؛ «هۇنەر پۇتمەس گۆھەر»؛ «هۇنەر، قىلسا ئۇنەر»؛ «هۇنەر كۆپكىمۇ يەتكۈزىدۇ، كۆككىمۇ يەتكۈزىدۇ»؛ «هۇنەرلىك كىشى خار بولماس»؛ «هۇنەرى بار قۇل بولماس»؛ «ئاتا كەسپىنى تاشلىغان، پېشانىسىنى قاشلىغان»... دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن هېكمەتلىك ئىبارىلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 260 نەچچە خىل هۇنەر- كەسىپ تۈرى بولغانلىقى مەلۇم.

E. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە سودا مەدەنىيىتى بىلەن ئالاقىدار مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

ئۇيغۇرلار يىپەك يولىنى ئېچىش ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈشكە مۇھىم تۆھپە قوشقان. هەرقايسى بوستانلىقلاردىكى ئاۋات شەهەرلەر ئۇيغۇر سودىسىنىڭ نەتىجىسى. فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردىن ئۇيغۇر سودا مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن: «ئادەم بالىسى دۇكان كۆرمىگىچە ئادەم بولماس»؛ «كاجنى بازار ئوخشايدۇ»؛ «ئاتاڭ بازار، ئاناڭ بازار»؛ «سودىدا دوست يوق»؛ «قاش بىلەن كۆز جايىدا بولسا، قالغىنى بازاردا بار»؛ «شەهەر كۆرگەن ئېشەكتىن قورق»؛ «سودا-سېتىق پۇلدىن باشقىنى تونۇماس»؛ «پۇل تاپقۇچە يول تاپ»؛ «قول قولنى تونۇيدۇ، شەرىئەت يولنى(تونۇيدۇ)»؛ «بىكارغا پۇل تاپساڭمۇ سانئۇال»؛ «خېرىدارنىڭ بالىسى بول، پۇلىنى ئېلىپ دادىسى بول»؛ «ئەرزان بىلەن قىممەتنىڭ بازاردا نەرخى بار»؛ «ئەرزان گۆشنىڭ شورپىسى يوق»؛ «دەسمايە غالتەككە چىقتى، توخۇ قوندىقىغا»؛ «ئالما بازارى، ئالمىسا سازايى»؛ «سودىنىڭ يولى بىر، رىسقى باشقا»؛ «ئەتىلا ئۆلىدىغانىدەك ئىبادەت قىل، مەڭگۈ ئۆلمەيدىغانىدەك تىجارەت قىل»؛ «دەللالنىڭ دەسمايىسى يالغانچىلىق»؛ «پۇل پۇلنى تاپىدۇ»؛ «سۇ سايغا ئاقىدۇ، پۇل بايغا»؛ «بولمىساڭ ئىللىق چىراي، ئاچمىغىن دۇكان - ساراي»؛ «ئاز يېگەن نەق يەپتۇ، جىق يېگەن پوق يەپتۇ»؛ «خېرىدار خۇدا»؛ «گېلەمنىڭ ئېسىللىقى قىلدىن، سودىگەرنىڭ خېرىدارلىقى تىلدىن»... بىز بۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ سودا پىسخىكىسى، تاۋار ئېڭى، سودا ئەخلاقى، سودا تاكتىكىسى قاتارلىق سودا مەدەنىيىتى بىلەن باغلانغان مەزمۇنلارنى كۆرۈۋالالايمىز.

F. ئۇيغۇر تۇراقلىق ئىبارىلىرىدە ئۇيغۇر يېمەك- ئىچمەك مەدەنىيىتى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «تۇز ھەققى - خۇدا ھەققى»؛ «زىخمۇ كۆيمىسۇن، كاۋاپمۇ كۆيمىسۇن»؛ «تونۇرنىڭ قىزىقىدا نان ياق»؛ «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ يوقمىدى»؛ «شورپا سورۇشتىن، پولو قورۇشتىن»؛ «چۆچۈرە تۇگۈلگىچە، ئۇگرە ئۇزۇلگىچە»؛ «ئاش پەيغەمبەر، نان ئەۋلىيا»؛ «ئاش كەلسە ئىمان قېچىپتۇ»... قاتارلىقلار.

G. ئۇيغۇر تۇراقلىق ئىبارىلىرىدە يەنە ئۇيغۇر كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ۋە ياسىنىش ئادىتى ئەكس ئېتىدۇ. «چاپىنى تىزىدىن ئاشمايدىغان»؛ «دوپپىسىغا جىگدە سالماق»؛ «سەللە يوغان باش كىچىك، داستىخان يوغان نان كىچىك»؛ «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ» قاتارلىقلار.

5) فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئەكس ئەتكەن ئىجتىمائىي ئادەت ۋە تۇرمۇم مەدەنىيىتى.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەرنىڭ مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر ماددىي، مەنىۋي مەدەنىيىتى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. بىراق ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئەكس ئەتكەن مەزمۇن بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ.

مۇراسىم پائالىيەتلىرى ياكى ئۆمۈر پائالىيەتلىرى ئىنسان مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ۋە ئادەت شەكلى. توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، ھېيت - بايرام ئادەتلىرى شۇنىڭدەك قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق ئادەتلىرىمۇ بۇنىڭغا مەنسۇپ.

بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئادەتلىرى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «تويغا بارساڭ بۇرۇن بار، بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار»؛ «تويۇڭنى چوڭ قىلغۇچە، غېمىڭنى چوڭ قىل»؛ «تويىنىڭ ئەلچىسى بولغۇچە، باينىڭ غالچىسى بول»؛ «ئۆلگەن بولسا ئېڭىكىنى تاڭاي، تىرىك بولسا يارىشىنى»... قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك «چاي ئىچكۈزمەك»، «ئۆمۈر سودىسى»، «قايچا قۇدا»، «ئوغۇلچىلاپ كىرمەك» دېگەن ئىبارىلەردە نىكاھ قارىشى ۋە نىكاھ ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بەزى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە يەنە ئۇيغۇر قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق مەدەنىيىتى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «سەھەر تۇرۇپ قوشنىڭغا باق»؛ «ئوتنى كولىساڭ ئۆچەر، قوشنىنى كولىساڭ كۆچەر»؛ «قوشنىڭ يىغلىغاندا كۈلمە»؛ «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ياخشى»؛ «كۆرپە سېلىش ھۆرمەت، داستىخان سېلىش ھىممەت»؛ «مېھمان ئاتاڭدىن ئۇلۇغ»؛ «مېھمان بار چاغدا مۇشۇكنى پەش دېمە»؛ «سالام قىلماق پەرز، ئىلىك ئالماق قەرز»، قاتارلىقلار.

فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەردە ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار. ئۇيغۇرلار ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن خەلق، شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەردىمۇ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك خېلى كۆپ ئۇچۇرلار بار. مەسىلەن: «ئۇزى بىلگەن سەنەمگە دەسسىمەك»؛ «ئېشەكنىڭ قۇلىقىغا غېجەك تارتماق»؛ «داپنى باشقا سەنەمگە چالماق»؛ «گاھىدا ناخشا بىلەن ئۇسسۇل، گاھىدا خودا بىلەن روسۇل»؛ «داپقا بېقىپ ئۇسسۇل»؛ «دۇتتاردا بار قۇلاق ساتاردا يوق، ئىمانى يوق ئادەم قاتاردا يوق»؛ «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە»؛ «كانايغا يوق سۇنايغا نەدە»... ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇللۇق ئۇنىۋېرسال كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى «مەشرەپ»، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى ئىچىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل «سەنەم» قاتارلىق ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ھەققىدە مەلۇم ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدۇر. ئەگەر ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ئەتراپلىق، چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىپ، ئۇنىڭغا يوشۇرۇنغان مەدەنىيەت ئامىللىرى سىستېمىلىق يورۇتۇپ بېرىلسە، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئۇچۇن زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ۋۇجۇدقا چىققان بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى پىششىق ئىگىلەش قوش تىل ۋە تەرجىمە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ئەملىي قىممەتكە ئىگە.

ئىزاھلار

[1] ما شۆلياڭ، لى باۋرۇڭ :«فولكلور تىلى ھەققىدە» مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى، 1994 -يىل، 5-سان، 73-بەت

[2] ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسكولوگىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1994-يىلى 12-ئاي نەشرى، 125-بەت

[3] چىڭ خۇڭ، جاڭ گوياڭ «ئىنگلىز تىلىدىكى ئىدىيوم ۋە ئەنگلىيە، ئامېرىكا مەدەنىيىتى» چەت ئەل تىلى ئۇقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى نەشرىياتى، 2000-يىلى1-ئاي نەشرى، 10-بەت

[4] ئېدۋارد. ساپىر: «تىل توغرىسىدا» (خەنزۇچە) شاڭخەي نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى، 186-بەت

[5] يې پېيشىڭ: «ئەدەبىيات تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) 1992-يىللىق 1- سان، 1-بەت

[6] ئېدۋارد.تىلور: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» (1877-يىلى)، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005-يىلى 1-ئاي نەشرى، 3-بەت

[7] لىن ياۋخۇا : «ئېتنولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان» مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى،1997-يىلى 12-ئاي نەشرى، 389-بەت

[8] جىن لياڭنيەن: «جۇڭگو سىرلىق مەدەنىيىتى» شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1992-يىلى 12-ئاي، 150-بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 07 ـ 019 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە*

ئابدۇرېھىم راخمان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كومپيۇتېر پەن ـ تېخنىكىسى پوستدوكتور پەن تەتقىقات كۆچمە پونكتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: «بىرىكمە» ـ ئايىنىتما گىرامماتىكا رامكىسىدىكى خاس ئاتالغۇ بولۇپ، تەخمىنەن ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدىكى «سۆز بىرىكمىسى»گە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈشتە بىرىكمە تەتقىقاتى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ماقالىدە ئايىنىتما گىرامماتىكا رامكىسى ئىچىدە بىرىكمە نەزەرىيەسى ۋە ئىنگلىز، خەنزۇ، كورىيان، رۇس، تۈرك تىللىرىدىكى بىرىكمىلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋاللىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاش ئاساسىدا ئىسىم بىرىكمىسى، كۆپلۈك بىرىكمىسى، تەۋەلىك بىرىكمىسى، كېلىش بىرىكمىسى، تىركەلمە بىرىكمىسى، سۈپەت بىرىكمىسى، رەۋىش بىرىكمىسى، پېئىل بىرىكمىسى، تۈس بىرىكمىسى، باغلامچى بىرىكمىسى، زامان بىرىكمىسى، راي بىرىكمىسى، يېنىك پېئىل بىرىكمىسى، شەخس بىرىكمىسى، ئىسىمداش بىرىكمىسى، سۈپەتداش بىرىكمىسى، رەۋىشداش بىرىكمىسى، باغلىغۇچى بىرىكمىسى، يۈكلىمە بىرىكمىسى، بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى قاتارلىق 20 خىل بىرىكمىنىڭ تەبىرى، خاراكتېرى، قۇرۇلمىسى قاتارلىقلار ئەمەلىي مىساللار ئاساسىدا تەھلىل قىلىنىدۇ.

摘要: 短语”是转换生成语法框架内的一个术语，该术语大概相当于传统语法中的“词组”、“结构”等。要理解和解释维吾尔语中的句法结构，短语结构的理解和解释颇有意义。本文通过在生成语法框架内的汉、英、韩、俄、土耳其语等诸多语言有关短语的知识并且结合维吾尔语句法结构的实际特点，提出维吾尔语中名词短语、复数短语、从属短语、格短语、后置词短语、形容词短语、副词短语、动词短语、体助动词短语、系助动词短语、时态短语、式短语、轻动词短语、人称短语、名词化短语、形容词化短语、副词化短语、连词短语、语气词短语、否定短语等 20 种短语的定义、性质、结构等特征。

Abstract: The "phrase" is a unique term within the framework of generative grammar, and is roughly equivalent to the "söz birikmisi" (word compound) of traditional grammar. Phraseological research occupies a very important place in the understanding and explication of the Uyghur language's syntactic structure. This article, working within the framework of generative grammar and drawing on prior work on the English, Chinese, Korean, Russian, and Turkic languages to inform our knowledge of Uyghur, uses real examples to analyze the meaning, character, and structure of twenty types of phrase in Uyghur, including noun phrases, complex phrases, subordinate phrases, genitive phrases, postpositional phrases, adjective phrases, adverb phrases, verbal phrases, corporal auxiliary verb phrases, structural auxiliary verb phrases, tense phrases, infinitive phrases, light verb phrases, personal nominal phrases, impersonal nominal phrases, adjectival phrases, adverbial phrases, conjunctional phrases, tonal phrases, and negational phrases.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H04　ماتېرىيال بەلگىسى: A

«بىرىكمە» (phrase/短语) دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدا ئەڭ دەسلەپ پروفېسسور لىتىپ توختىنىڭ ماقالىلىرىدە قوللىنىلغان[1]. ئۇيغۇر تىلىدا «بىرىكمە» دېگەن ئاتالغۇ ھازىرچە ئايىنىتما گىرامماتىكا

* بۇ ماقالە 2012 ـ يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 25 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان.

بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كومپيۇتېر پەن ـ تېخنىكىسى پوستدوكتور پەن تەتقىقات كۆچمە پونكتىنىڭ تەتقىقات فوندى (نومۇرى: 74150)، 2012 ـ يىللىق ماۋارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەن فوندى (نومۇرى:12YJA740001) ۋە 2010 ـ يىللىق دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن فوندى (نومۇرى: 10&ZD111) قاتارلىقلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن.

ئاپتور: ئابدۇرېھىم راخمان (1970 ـ يىلى تۇغۇلغان) دوتسېنت، دوكتور. ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

رامكىسى ئىچىدە، ئاينىتما گىراماتىكىسىنىڭ ئالاھىدە كاتېگورىيەسىدىكى تەركىبلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلماقتا.

ئاينىتما گىراماتىكا رامكىسىدا ھەر بىر قاتلام بىرىكمىنىڭ زۆرۈر تەركىبى (必有成分) ۋە بىزۆرۈر تەركىبى(可有可无成分) بولىدۇ. بىرىكمىنىڭ زۆرۈر تەركىبى باش تەركىب (核心语/head)، تولۇقلىغۇچى تەركىب (补足语/complement) ۋە كۆرسەتكۈچى تەركىب (指示语/specifier) ، دېگەن ئۇچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. بىزۆرۈر تەركىب قوشۇمچە تەركىب (附加语/adjunct) دەپ قارىلىدۇ. دەرەخسىمان ئىسخېمىدا باش تەركىب، تولۇقلىغۇچى تەركىب، كۆرسەتكۈچى تەركىب، قوشۇمچە تەركىبلەرنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكا ئىككىگە بۆلۈش پىرىنسىپىدا قەتئىي چىڭ تۇرىدۇ، يەنى بىر قېتىمدا پەقەتلا ئىككى تەركىب بىرىكىدۇ. شۇڭا X بىلەن Y بىرىككەندە، ئۇلاردىن بىرى باش تەركىب، يەنە بىرى تولۇقلىغۇچى تەركىب بولىدۇ. ئەگەر X باش تەركىب بولسا، Y تولۇقلىغۇچى تەركىب بولىدۇ. ئۇ چاغدا بۇ بىرىكمە «X بىرىكمە» (يەنى XP) دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر Y باش تەركىب بولسا، X تولۇقلىغۇچى تەركىب بولىدۇ. بۇ چاغدا بىرىكمە «Y بىرىكمە» (يەنى YP) دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرسەتكۈچى تەركىبنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ئۇ ئادەتتە ئەنئەنىۋي گىراماتىكىدا ئىگە ياكى كېلىش شەكلىنى ئالغان ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكىدا بولسا ئۇ باش تەركىبمۇ ئەمەس، تولۇقلىغۇچى تەركىبمۇ ئەمەس، بەلكى يەنە بىر بىرىكمىنىڭ زۆرۈر تەركىبى بولىدۇ. بۇ يەردىكى X′بىلەن پاراللېل تۇرغان Z كۆرسەتكۈچى تەركىب.

قوشۇمچە تەركىب ۋاقىت، ئورۇن، ئۇسۇل قاتارلىق قوشۇمچە ئۇچۇرلارنى بىلدۈرىدىغان تەركىبتۇر. بۇ تەركىبلەر باش تەركىبكە نىسبەتەن بىزۆرۈر تەركىب ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ قوشۇمچە تەركىب دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر بىرىكمىدە كۆرۈلۈش-كۆرۈلمەسلىكى دەرەخسىمان ئىسخېمىدىكى ھەرقانداق بىر نۇقتىدىكى بەلگىنىڭ ئۆزگىرىشگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. ئەگەر تۆۋەندىكى فورمۇلادا Wنى قوشۇمچە تەركىب دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ X′ بىلەن بىرىككەندىن كېيىن ھاسىل بولغان نەتىجە يەنىلا X′ بولىدۇ.

ئۇ باشقا بىرىكمىلەر بىلەن بىرىككەندىمۇ ئۇنىڭ نەتىجىسى ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر بىز ئۇنىڭ بىر XP بىلەن بىرىكتى دەپ پەرەز قىلساق، نەتىجە يەنىلا XP بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى باش تەركىب كەينىدە كېلىدىغان تىل بولغاچقا، بىرىكمىلەرنىڭ باش تەركىبى ھامان كەينىدە، تولۇقلىغۇچى تەركىب ھامان ئالدىدا بولىدۇ. يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىكمىلەر ھامان «Y بىرىكمە» (يەنى YP) بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىكمىلەرنى باش تەركىبنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن:

(1) ئىسىم بىرىكمىسى. ئىسىم بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن كۆپ ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىنىڭ[2] بىر ئىسىمغا قوشۇلۇشىدىن، بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۆيەتلەپ، ئېنىقلاپ، چەكلەپ كېلىدىغان تەركىب ئالدىدا، باش تەركىب بولغان ئىسىم كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

[tömür] sanduq, [qaysi] mashina, [altinchi] madda, [bir kilo] süt, [ghur _ ghur] shamal, [biz izdewatqan] maarip, [Uyghurlar toghrisidiki] hékaye, [til] we terjime...

(2) كۆپلۈك بىرىكمىسى. كۆپلۈك بىرىكمىسى كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ـلار\ـلەر» بىلەن ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بىرىكمىدە ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمە تولۇقلىغۇچى تەركىب، كۆپلۈك قوشۇمچىسى باش تەركىب بولىدۇ. مەسىلەن:

[adem]ler, [chirayliq qiz]lar, [tatliq pichirlash]lar, [muzikini yaxshi köridighan]lar...

(3) تەۋەلىك بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا ئىگىلىگۈچى تەركىب بىلەن ئىگىلەنگۈچى تەركىب ئارىسىدا بىردەكلىك مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئىگىلىگۈچى تەركىب ئادەتتە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «ـni» بىلەن بىرىككەن ھالدا ئىگىلەنگۈچى تەركىبنىڭ ئالدىدا بولىدۇ ۋە چەكلەش رولىنى ئويناىدۇ، تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن ئىگىلەنگۈچى تەركىب ئىگىلىگۈچى تەركىب بىلەن قوشۇلۇپ تەۋەلىك بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ بىرىكمىدە ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمە تولۇقلىغۇچى تەركىب، تەۋەلىك قوشۇمچىسى باش تەركىب بولىدۇ. مەسىلەن:

[sheker]im, [yëngi somka]nglar , [bügün kelidighan mëhman]im, [amraq]ing, [besh]imiz , [ussul oynash]i , [këlish_kelmeslik]i, [sizni tonuydighan]im...

(4) كېلىش بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدىكى 10 كېلىشنىڭ ھەممىسى كېلىش بىرىكمىسى ھاسىل قىلالايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە باش كېلىش نۆل شەكىلدە كېلىدۇ. باشقا 9 خىل كېلىش شەكلىنىڭ ئۆزىگە خاس قوشۇمچىسى بار. كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىسىم خاراكتېرلىك تەركىبنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە كېلىش بىرىكمىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

[nan]ni, [öy]ge, [besh]tin , [saet on]da, [bir yutum]dek, [besh qëtim]da, [këlish_kelmeslik] tin, [bu sheherde turuwatqan]da, [sizni tonuydighan]dek, [bügün kelgenler]din, [ikkinchi ukang]gha, [besh balam]din...

(5) تەركەلمە بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا 20دىن ئارتۇق تەركەلمە بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كۆپلۈك بىرىكمىسى، تەۋەلىك بىرىكمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسىملار بىلەن بىرىكىدۇ، بەزىلىرى كېلىش بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىدۇ. تەركەلمە بىرىكمىسىدە تەركەلمە باش تەركىب، ئۇنىڭغا بىرىككەن تەركىب تولۇقلىغۇچى تەركىب بولىدۇ. مەسىلەن:

[nan] üchün, [mashina] bilen, [sheher] boyiche , [poyiz, mashina, ayropilan] qatarliq, [toy qilish] üchün, [döletler] ara, [ikkinchi ukang] heqqide, [höjjetning rohi] boyiche, [hökümitimiz] teripidin, [sizge] nisbeten, [buyruqqa] binaen, [shundin] tartip...

(6) سۈپەت بىرىكمىسى. كۆپىنچە ھاللاردا سۈپەتلەر ئىسىم خاراكتېرلىك تەركىبلەرنى ئېنىقلاپ، سۈپەتلەپ، چەكلەپ كېلىدۇ. ئەمما سۈپەتلەر دەرىجە رەۋىشلىرىنى قوبۇل قىلىپ ھالەتلىك قۇرۇلمىلارنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تەڭداش باغلانغان سۈپەتلەرمۇ سۈپەت بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا تەكرارلانغان سۈپەتلەرمۇ سۈپەت بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

[bek] chirayliq, [oqushqa] amraq, [sheherdin] yiraq, [japasi] yoq, [qizil we] qara...

(7) رەۋىش بىرىكمىسى. رەۋىشلەر سۈپەتلەرنى ۋە پېئىللارنى سۈپەتلىگەندىن باشقا، بەزىدە باشقا تەركىبلەرنىڭ سۈپەتلىشىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە رەۋىش بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

[sel] baldur , [yuqiri]_töwen, [nëri]_bëri, [bir yil] burun, [oqush püttürgendin] këyin...

(8) پېئىل بىرىكمىسى. پېئىل ناھايىتى مۇرەككەپ بىر تۈر، جۈملىدە ئادەتتە پېئىللار ئۆزىنىڭ ئەزاسىنى (论元argument/) تەلەپ قىلىدۇ. ئەزا بىر پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى لوگىكىلىق مەنە خۇسۇسىيىتى نۇقتىسىدىن تەلەپ قىلىدىغان ئىشتىراكچىنى كۆرسىتىدۇ. ھەربىر پېئىل ئۆزىدىكى لوگىكىلىق مەنە خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن بىر ئەزالىق پېئىل، ئىككى ئەزالىق پېئىل، ئۈچ ئەزالىق پېئىل دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، «يا-» دېگەن پېئىلنى ئالساق، ئۇنىڭ «يا-» دېگەن ھەربىرىنى ئىجرا قىلغۇچى x ئەزاسى بىلەن «يا-» دېگەن ھەربىرىنى قوبۇل قىلغۇچى y ئەزاسى بار. شۇنداق بولغاندا «يا-» دېگەن پېئىل ئىككى ئەزالىق پېئىل بولىدۇ. شۇڭا بۇ پېئىلدىن «تۇرسۇن خەتنى يا-» دېگەن پېئىل بىرىكمىسى مەيدانغا كېلىدۇ. بىز بۇ يەردە پېئىل ئەزالىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىنچىكە پېئىل بىرىكمىلىرىنى ئەمەس، پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپلا كۆپايىلىنىمىز.

[Tursun] kel_, [derexqe] chiq_, [Tursun mekteptin] ayril_, [Tursun bu sheherde] tur_, [Tursun gëzit] oqu_, (Tursun) [bolidu] de_...

(9) تۈس بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا ھەر خىل تۈس مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان يارىمچى پېئىللار بار. ئۇلار ئاساسەن «p^0_»لىق رەۋىشداش بىلەن كەلگەن مۇستەقىل پېئىللارنىڭ كەينىدىن كېلىپ، بۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەربىرىنىڭ جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى تۈس يارىمچىلىرى رەۋىشداش بىرىكمىسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت بىللە ئىشلىتىلىش جەريانىدا فونېتىكىلىق جەھەتتىن مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ،

ئالدىدىكى رەۋىشداش بىرىكمىسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ، تۇرۇس يارىدەمچىسىدىن تۇرۇس قوشۇمچىسىغا ئۆزگەرگەن. تۇرۇس قوشۇمچىسى ـwat^{0}ـ (ـüwat/ـuwat/ـiwat/ـwat) مانا بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ تىپىك مىسالى. مەسىلەن:

[xet yëz_]_iwat_, [mektepke mang_]_ghiliwat_, [mashina heydi_]_yele_, [ishingizni qil_]_iwër_, [xëtimni yëz_]_ip bol_, [bala yighli_]_ghili tur_....

(10) باغلامچى بىرىكمىسى. باغلامچى بىرىكمىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلامچى پېئىللارنىڭ ھەر خىل بىرىكمىلەرگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلامچى پېئىللار خاراكتېرىگە قاراپ تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. باغلامچى بىرىكمىسىمۇ مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. مەسىلەن:

[mëning sawaqdish_im] bol_, [ete ishxanida] bol_, [besh yüz] chiq_, [chong] qil_, [kichik] kel_, [mëning kitabim] [i_]_di, [asta i_]_ken, [yoq] oxsha_ydu...

(11) زامان بىرىكمىسى. پېئىل ھەرقانداق بىر پېئىل بىرىكمىنىڭ (ياكى جۈملىنىڭ) يادروسى ھېسابلىنىدۇ. پېئىل ئەزالىرىنىڭ تايىنىشچانلىقى پېئىل بىرىكمىسىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بەلگىلەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تەبىئىي تىلدا پېئىل بىرىكمىلىرى ياكى پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسىمداش بىرىكمىسى، سۈپەتداش بىرىكمىسى، رەۋىشداش بىرىكمىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ ياكى زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن زامان بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئىككىنچى شەخس بۇيرۇق شەكلىدىن باشقا ساپ پېئىل بىرىكمىسى شەكلىدە ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. بىز بۇ يەردە دەۋاتقان زامان بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيەنى قوبۇل قىلغان ھامان جۈملە مەنىسىنى ئالىدىغان ئەڭ چوڭ بىرىكمە ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان شەكىللىرى خۇددى خەمىت تۆمۈر، لىتىپ توختى، يى كۇنشيۇلار ئېيتقاندەك ئۆتكەن زامان، ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامانىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا پېئىل بىرىكمىسىمۇ ھامان مۇشۇ ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ. مەسىلەن:

[Tursun kino kör_]_di

[Ular Turpan'gha ket_]_ti

[Tursun Shinjang Uniwërsitëtida oqu_]_ydu

[Tursun Rusche bil_]_idu

[U mashina heyde_yele_]_ydu

[U uxlap qal_]_di

[Sheher qurulush_i yëngila_n_]di

[Men ittin qorq_ma_]y_men

[Men shëir yaz_al_ma_]_y_men

[Men bu kitabni körü_p baq_mi_]_dim

(12) راي بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسى مەۋجۇت. بۇ كاتېگورىيەنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش قوشۇمچىلىرى بار. بۇ قوشۇمچىلار باش تەرەپ ئورنىدا كۆرۈلۈپ، پېئىل بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، راي كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلىدۇ. راي بىرىكمىسى ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈر شەكلىدە نۆل شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[Bu yaqqa kel_] e, [balilargha salam eyt_]_qin, [tiriship oqu_]_nglar, [bu yaqqa kel_]_ing, [tez mang_]_ghin, [men bar_]_ay, [hemmeylen kel_]_sun...

(13) يېنىك پېئىل بىرىكمىسى. يېنىك پېئىل (light verb/轻动词) ئەنئەنىۋى گىراماتىكا رامكىسىدىكى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ خاس قوشۇمچىلىرىغا تۇغرا كېلىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكا رامكىسىدا يېنىك پېئىل ئۆزىنىڭ قوشۇلۇپ پېئىلغا يېگى مەنە يۈكلەيدىغان، بۇ ئارقىلىق پېئىلنىڭ مۇناسىپ ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تەرەپنى كۆرسىتىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكا رامكىسىدىكى يېنىك پېئىل ئۇقۇمىنىڭ پېئىللارنىڭ ئەزالىرىنى ئېنىقلاشتا ئەھمىيىتى زور. يېنىك پېئىل باش تەرەپ سۈپىتىدە پېئىل بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ يېنىك پېئىل بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

[Tursun mashinini mang_]_dur_

[remontchigha saetni yasa_]_t_

[saet (remontchi teripidin) yasa_]_l_

[Tursun maxta_]_n_

[ular kör_]_üsh_

[ular kör_]_üsh_]_tür_]_ül_

(14) شەخس بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇچ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بار. بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە قوشۇلۇپ تەۋەلىك بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ، زامان بىرىكمىلىرىدىن ئۆتكەن زامان بىرىكمىسىگە قوشۇلىدۇ. ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە، ئىسىمداش، سۈپەتداش، رەۋىشداش بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ شەخس بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ، زامان بىرىكمىلىرىدىن ھازىرقى-كەلگۈسى زامان بىرىكمىسىگە قوشۇلىدۇ. ئۈچىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى پېئىل بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ راي بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ يەردە بىز ئىككىنچى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە، ئىسىمداش، سۈپەتداش، رەۋىشداش بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ شەخس بىرىكمىسى ھاسىل قىلىش ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتىمىز. مەسىلەن:

[xushpuraq gül]siz , [birinchi]sen, [kim]siz, [sëtiwalghan qulung]men, [qul emes]miz...

(15) ئىسىمداش بىرىكمىسى. ئىسىمداش بىرىكمىسى بىر پېئىل بىرىكمىسىگە ئىسىمداش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بۇ پېئىل بىرىكمىسىنىڭ ئىسىملاشقانلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىسىمداش بىرىكمىسى پېئىل بىرىكمىسىگە sh (-sh/-ish /-ush)^{0}- (-üsh/ ،-mAK(-maq/-mek) ،- -qu/ -gü/ -GU (-ghu/ ۆە kü) -kenlik) -genlik/ -qanliq/ -ghanliq) GAnliK - تىن ئىبارەت تۆت يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇلارنىڭ پەرقى ئىشلىتىشچانلىقىدا ۆە ئىپادىلىگەن قوشۇمچە مەنىلىرىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[sen kel-]-ish-tin burun, [köwrüktin öt-]-mek, [tamaq yë-]-güm yoq, [qol kötür-]-genlik...

(16) سۈپەتداش بىرىكمىسى. سۈپەتداش بىرىكمىسى بىر پېئىل بىرىكمىسىگە سۈپەتداش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بۇ پېئىل بىرىكمىسىنىڭ سۈپەتلەشكەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سۈپەتداش بىرىكمىسى پېئىل بىرىكمىسىگە (-r/Ar) -ۆە (-r/-ar/-er) دىن ئىبارەت ئىككى GAn (-ghan/-qan/-gen/-ken) يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى ئالدىنقىسى پۈتمىگەن سۈپەتداش بىرىكمىسىنى، كېيىنكىسى پۈتكەن سۈپەتداش بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[öt-er] yol, [aq-ar] su, [kel-er] yil, [bar-ar] jay, [tur-ar] jay;

[tünügün kel-gen] mëhman, [mektepte oqu-watqan] chaghlar, [top oyna-ydighan] meydan...

(17) رەۋىشداش بىرىكمىسى. رەۋىشداش بىرىكمىسى بىر پېئىل بىرىكمىسىگە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بۇ پېئىل بىرىكمىسىنىڭ رەۋىشلەشكەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. رەۋىشداش بىرىكمىسى پېئىل بىرىكمىسىگە يەتتە يۈرۈش قوشۇمچىدىن خالىغان بىر يۈرۈشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇ يەتتە يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ پەرقى بىرقەدەر مۇرەككەپ. شۇڭا بۇ يەردە بىر-بىرلەپ توختالمايمىز. مەسىلەن:

[sinipqa kir-]-e [kirme-]y-;

[oltur-]-up sözle-, [ornidin tur-]-up, [mektepke ber-]-ip;

[men bilen körüsh-]-kili, [bu yerde tur-]-ghili;

[ular kel-]-güche, [bu yaqqa mang-]-ghuche, [öl-]-güche;

[oltur-]-ghach (turung), [chay ich-]-kech, [kech bol-]-ghach;

[aghrip qal-]-ghachqa, [bil-]-gechke, [hemmini chüshen-]-gechke;

[kësili ëghirlash-]-qansëri, [hawa issi-]-ghansëri...

(18) باغلىغۇچى بىرىكمىسى. باغلىغۇچىلارنىڭ گىراماتىكىلىق رولى سىنتاكسىس كاتېگورىيەسىدىكى ھەر خىل تىل شەكىللىرىنى باغلاش. ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار خېلى مول. بۇ باغلىغۇچىلاردىن تەڭداش باغلىغۇچى «we»، «bilen» ھەر خىل بىرىكمىلەرنى باغلاپ باغلىغۇچى بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكىسىدىكى «ئىككى مەنبە» پىرىنسىپىغا ئاساسەن تەڭداش قاتلاملىق مۇناسىۋەتنى باغلىغۇچىنىڭ رولى نەزەرگە ئىلىنسا، بۇ بىرىكمىلەر

ئاۋۋال باغلىغۇچى بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ، ئاندىن بۇ باغلىغۇچى بىرىكمە باش تەركىب بولغان بىرىكمىگە باغلىنىپ يېڭى بىرىكمە ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

[til] we (terjime), [yëngi pikir] e (yëngi idiye) , [bir kilo gösh] we (on kilo may), [ming yil burun] we (ming yil këyin), [hawa özgergechke] we (mashina tëpilmighachqa), [besh balam] we (yashan'ghan ata.anam), [taghdin] e (baghdin)...

(19) يۆكلىمە بىرىكمىسى. ئۇيغۇر تىلىدا سوئال، ئۆتۈنۈش، ئەپسۇسلۇق، يالۋۇرۇش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان يارىمچى سۆزلەر بار. بۇ يارىمچى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى قوشۇمچىلارغا ئوخشاش ھەر خىل بىرىكمىلەرگە قوشۇپ يېزىلسا، يەنە بەزىلىرى سۆزلەرگە ئوخشاش باشقا بىرىكمىلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ، مەيلى قانداق شەكىلدە بولسۇن، بۇنداق يارىمچى سۆزلەر يۆكلىمە دەپ قارىلىدۇ. يۆكلىمىلەر ھەر خىل بىرىكمىلەرگە قوشۇلۇپ يۆكلىمە بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

[nan]chu, [kitab]qu, [yëngi pikir]ghu, [yaxshi ish]mikin, [saet töt]mu, [kim]kin, [sen]ze, [awu]mu, [toydin burun]ghu, [yiraqtin kelgen]ghu, [hawa özgergechke]mikin, [bügün kelgenler]chu, [besh balam]chu, [bu kitabni körü.p baq.mi.di]mikin, [bala emes]mu...

(20) بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى. بولۇشسىزلىق دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلدا كەم بولسا بولمايدىغان ئومۇمىي ھادىسە. تىلدا بولۇشسىزلىقنىڭ ئىپادىلىرى خېلى كۆپ ۋە مۇرەككەپ.[3] بىز بۇ يەردە سىنتاكسىس قاتلىمىدىكى بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى ھەققىدىلا توختىلىمىز. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەر ۋە پېئىل بىرىكمىسى، تۈس بىرىكمىسى قاتارلىقلاردىن بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى تۈزۈلىدۇ. بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى پېئىل بىرىكمىسى ياكى تۈس بىرىكمىسىگە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى ـ mA (-ma/-me) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە بولۇشسىز تەركىب emes سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

[men ittin qorq.ma.]y.men

[men shëir yaz.al.ma.].y.men

[men bu kitabni körü.p baq.mi.].dim

[yëngi kitab] emes, [mëning] emes, [mëning somkam] emes, [jerimane ëlish] emes...

خۇلاسە

بىرىكمە تەتقىقاتى ئاينىتما گىراماتىكىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى. بىزدە ئاينىتما گىراماتىكا تەتقىقاتى ھەقىقىي مەنىدىن ئالغاندا 2000-يىللاردا باشلانغان. ئاينىتما گىراماتىكىسى چوڭسكىنىڭ «سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما» (1957-يىلى) نامىلىق ئەسىرىدىن باشلانغان دەپ قارىلىدۇ. شۇنداق بولغاندا بىزدە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بۇ يېڭى تەتقىقات تەخمىنەن يىرىم ئەسىر كېيىن باشلانغان. شۇنداقتىمۇ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات تېخىچە كۆلەم ۋە تەتقىقات قوشۇنى شەكىللەندۈرەلمىدى. بۇ ساھەدە پىروفېسسور لىتىپ توختى يالغۇز دېگۈدەك ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق مەسىلىلەرنى ئاينىتما گىراماتىكا ۋە بۇ گىراماتىكىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى نەزەرىيەلەر ۋە مېتودلار ئارقىلىقلا ھەقىقىي چوڭشەنگىلى ۋە چوڭشەندۈرگىلى بولىدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 20 خىل بىرىكمىنىڭ بىر قىسمىنى لىتىپ توختى ئوتتۇرىغا قويغان ، يەنە بىر قىسمىنى بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويدۇق. بۇ 20 خىل بىرىكمە ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرىكمىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىرقەدەر تولۇق ۋە تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ دەپ قارايمىز. بۇ 20 خىل بىرىكمە ئىچىدىكى كۆپلۈك بىرىكمىسى، تەۋەلىك بىرىكمىسى، كېلىش بىرىكمىسى، تۈس بىرىكمىسى، باغلامچى بىرىكمىسى، زامان بىرىكمىسى، راي بىرىكمىسى، يېنىك پېئىل بىرىكمىسى، شەخس بىرىكمىسى، باغلىغۇچى بىرىكمىسى، يۆكلىمە بىرىكمىسى، بولۇشسىزلىق بىرىكمىسى قاتارلىقلار ئەنئەنىۋي تىلشۇناسلىق رامكىسىدا تىلغا ئېلىنمايدۇ. لېكىن بۇ بىرىكمىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى چوڭشەندۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم

بىرىكمىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئاينىتما گىراماتىكا رامكىسىدا مانا بۇ بىرىكمىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە رولى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. شۇنداق بولغاندا بۇ 20 خىل بىرىكمىنى ئۇيغۇر تىلى ئۇچۇرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ساھەسىدىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. سەھىپە ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ ھەر بىر بىرىكمىنىڭ قانداق بىرىكمىلەر بىلەن بىرىكىدىغانلىقى ۋە ئەھمىيىتى مىساللىرى ئىخچام شەكىلدە بېرىلدى.

ئىزاھلار

[1] لىتىپ توختى: «ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997-يىل 3-سان.

[2] بۇ يەردە دېيىلۋاتقان «ئىسىم خاراكتېرلىك بىرىكمە» ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، سان، مىقدار، تەقلىد قاتارلىق سۆزلەر ۋە بۇ سۆزلەر باش تەركىب بولۇپ ھاسىل بولغان بىرىكمىلەرنى ۋە كۆپلۈك بىرىكمىسى، كېلىش بىرىكمىسى، تەۋەلىك بىرىكمىسى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

[3] لىتىپ توختى: «ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997-يىل 3-سان.

پايدىلانمىلار

1.力提甫·托乎提. 从短语结构到最简方案— 阿尔泰语言的句法结构[M]，北京：中央民族大学出版社. 2004.

2.力提甫·托乎提. 阿尔泰语言构形成分的句法层次问题[J].中央民族大学学报. 2002(6).

3.力提甫·托乎提. 生成语法框架内的维吾尔语句法[J]. 民族语文. 2005(6).

4.力提甫·托乎提. 维吾尔语名词性语类的句法共性[J]. 民族语文. 2006(4).

5.何元建. 现代汉语生成语法[M].北京：北京大学出版社. 2011.

6.徐烈炯. 生成语法理论[M]，上海：上海外语教育出版社. 1988.

7.范晓. 短语[M].北京：商务出版社. 1991.

8.齐沪扬. 现代汉语短语[M].上海：华东师范大学出版社. 2000.

9. Chomsky，N. *Bare Phrase Structure*, in G. Webelhuth (ed.), *Government Binding Theory and the Minimalist Program*, Blackwell, Oxford. 1995

10.Chomsky，N. *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass.， MIT Press. 1995.

11.Chomsky，N. *Minimalist Inquiries,The Framework.* MIT Occasional Paper in Linguistics, 15, MIT. 1998.

12.Comrie B. *Language Universals and Linguistic Typology*, Chicago: Chicago University Press. 1981

13. Jackendof. *X-bar Syntax: A study of Phrase Structure*, Cambridge, MIT Press. 1977.

14. Radford, Andrew. *Transformational Grammar*, Cambridge University Press. 1988.

15. Radford, Andrew. *Syntactic Theory and the Structure of English --- A Minimalist Approach*，Cambridge University Press. 1997 .（最简方案：句法理论与英语结构[M]. 北京：北京大学出版社. 2002.）

16. 高莉琴.维吾尔语句法结构分析[M]. 乌鲁木齐：新疆人民出版社. 1987.

17. 高莉琴. 维吾尔语句型、句类与句式研究[J]. 语言与翻译. 2008(1)

18. 高莉琴. 谈谈维吾尔语的短语及其类型[J]. 语言与翻译. 2008 (2)

19. 张玉萍. 维吾尔语短语结构分析.[J] 民族语文. 1998 (5).

20. 玛依拉·阿吉艾克拜尔. 汉维词组对比研究[D]. 新疆大学 2009.

21. 木再帕尔. 维吾尔语的名词化短语[D].中央民族大学. 2008.

22. 木再帕尔. 维吾尔语名词化短语的一些句法特征.民族语文. 2008(4)

23. 木再帕尔. 维吾尔语的形容词化短语[J]. 满语研究. 2009(2).

24. 易坤琇、高士杰. 现代维吾尔语语法[M]. 北京：中央民族大学出版社. 1997.

25.张定京. 现代哈萨克语实用语法[M]. 北京：中央民族大学出版社. 2004.

26. لىتىپ توختى: «ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997-يىل 3-سان.

27. خەمىت تۆمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى . مورفولوگىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى.

28. ئارسلان ئابدۇللا، يارى ئەبەيدۇللا، ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2010-يىلى.

29. مۇھەببەت قاسىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى رولى»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، 1984-يىلى، 119-221-بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 1005 ـ 5878 (2012) 02 ـ 026 ـ 07

«شىنجاڭچە روھ»نى ئەۋج ئالدۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا*

ماھىرە ئابلىز

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئاپتونوم رايونلۇق 8-قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا «شىنجاڭچە روھ» قا «ۋەتەننى ـ شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىتتىپاق ئۆتۈش ـ تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئىشلەش ـ ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئېچىۋېتىش ـ ئىلگىرىلەش» دەپ ئېنىق تەبىر بېرىلدى ۋە يۇكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلاندى. «زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلغان» شىنجاڭچە روھ دەۋرىنىڭ تەلىپى ۋە تارىخىي ئەنئەنىنىڭ بىرلىكى، مەجبۇرىيەت بىلەن مەنپەئەتنىڭ بىرلىكى، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش بىلەن خەلق رايىنى مايىل قىلىشنىڭ بىرلىكى، بىلىمەك بىلەن قىلماقنىڭ بىرلىكى. بۇ ماقالىدە «شىنجاڭچە روھ» نىڭ مەزمۇنى، ئۇنى ئەۋج ئالدۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئەھمىيىتى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنغان.

摘要：“爱国爱疆、团结奉献、勤劳互助、开放进取”，自治区第八次党代会报告中给予“新疆精神”明确的定义和高度概括。以现代文化为引导的“新疆精神”是时代的要求与历史传统的统一、是义与利的统一、是惠民生与聚民心的统一、是知与行的统一。本文详细地分析了新疆精神的内容，弘扬«新疆精神»的途径和意义。

Abstract: The document produced by the 8th Autonomous Region Party Congress clearly and concisely explained the "Xinjiang spirit" as consisting of "loving the homeland and loving Xinjiang, living in unity and contributing, working hard and helping each other, opening up and moving forward." The Xinjiang spirit, which "takes modern culture as its leading principal," represents the union of the era's needs and historical tradition, of responsibility and gain, of improving the people's lives and winning their hearts, of knowledge and action. This article will thoroughly discuss the content of the "Xinjiang spirit," as well as ways in which it can be promoted.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: D67　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئۇلۇغلىرىمىز ئېيتقاندەك: «ھەقىقىي بايلىق روھىي بايلىقتۇر»، «ھەركىم ئۆز روھىدا كۆرەش قىلىشى كېرەك» [1]. ئىنسانلار جەمئىيىتى ماددا ۋە روھتىن تەركىب تاپقان. روھ دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ مەقسەتلىك ھالدىكى يۈزلىنىش بولۇپ، ئادەتتە بىر ئىراده بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىدىيەگە مۇجەسسەملىنىپ، ئىزدىنىشتە نامايەن بولىدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى روھ ماددىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر دۆلەت، بىر مىللەت، ھەتتا بىر رايوندا روھىي تىرەك بولمىسا بولمايدۇ. ئېلىمىزنىڭ 5000 يىلدىن ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسىده جۇڭخۇا مىللەتلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىكنى يادرو قىلغان ئەمگەكچان، باتۇر، بىردەك ئىتتىپاقلاشقان، تىنچلىقنى سۆيىدىغان، تىرىشچان بولۇشتەك ئۇلۇغ مىللىي روھنى يېتىلدۇردى، مىللىي روھ خۇددى جەمئىيەتنىڭ «يېلىمى»دەك ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە كۈچىنى جىپسلاشتۇردى. مۇشۇ ئەقىل ـ پاراسەت ۋە كۈچىنى جىپسلاشتۇرغان مىللىي روھتا شىنجاڭلىقلارنىڭمۇ خاس رايون روھى بار. شۇڭا شىنجاڭلىقلارمۇ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان «شىنجاڭچە روھ» نى

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 5- ئاينىڭ 11-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ماھىرە ئابلىز(1960-يىلى12-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، سىياسىي نەزەرىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەۋج ئالدۇرۇشى، شىنجاڭچه ئۇنۇم يارىتىپ، يېڭى ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتۇشى، ھالقىما تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، جۇڭگونىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا كۆپرەك تۆھپە قوشۇشى كېرەك.

1. «شنجاڭچه روھ» نىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

پارتىيەنىڭ 17-قۇرۇلتىيىدا يولداش خۇ جىنتاۋ: «جۇڭخۇا مەدەنىيىتى - جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىنتىپاقلىشىپ، جاسارەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقانلىقىدىكى پۈتمەس - تۈگىمەس ھەربىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ. ئۇنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ساقلاپ، دەۋر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك»[2] دەپ كۆرسەتكەنىدى. پارتىيە 17-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6-ئومۇمىي يىغىنىدا قاراپ چىقىلىپ ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ كەڭ دائىرىلىك تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە دائىر بىر قانچە چوڭ مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى»دا: «مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىدىيەۋى قىممىتىنى قېزىش ۋە شەرھلەشنى كۈچەيتىپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنى قوغداپ، مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى يېڭى دەۋردىكى خەلقنى ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان روھىي كۈچكە ئايلاندۇرۇش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلدى. بۇ جۇڭگونى مەدەنىيەتتە قۇدرەتلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئورۇنلاشتۇرمىسىدۇر. ئېنىقكى، مىللىي روھ - مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك، ئەڭ مەركەزلىك ئىپادىسى. يۇقىرىقى قارارىدا ئېيتىلغان روھىي كۈچ دەل مىللىي روھتۇر. بۇ مەنىدە رايون روھى مىللىي روھنىڭ خاسلىققا ئىگە قىسمى سۈپىتىدە رايون مەدەنىيىتىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھالدا رايون روھىنى ئەۋج ئالدۇرۇش جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى جۇڭخۇا مىللىي روھىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئوچۇن ئورتاق مەنىۋى ئائىلە قۇرۇشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

«يۈننەن گېزىتى»نىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، 2007-يىلىلا مەملىكىتىمىزدىكى جېجىياڭ قاتارلىق سەككىز ئۆلكىدە «رايون روھى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھازىرغىچە مەملىكىتىمىزدىكى 13 ئۆلكە، ئاپتونوم رايوندا «رايون روھى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان ياكى بۇ توغرىدا مۇھاكىمە باشلانغان[3]، دېمەك، ھازىر ھەرقايسى رايونلار ئۆزلىرىنىڭ يادرولۇق قىممەت قارىشى ياكى «رايون روھى»نى يەكۈنلەپ، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مەنىۋى ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندۇرۇشقا تۇتۇش قىلغانلىقى ج ك پ 17-نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 6-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى مۇھىم ئەمەلىي ھەرىكىتى بولۇپ قالدى.

شىنجاڭمۇ يېڭى دەۋر، يېڭى باسقۇچقا كىرگەندىن كېيىن يېڭى ۋەزىيەتتىكى يېڭى ۋەزىپىلەرگە دۇچ كېلىپ، يېڭى تەپەككۇر، يېڭى تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تىوغرا كەلدى. ئۆتكەن يىلى شىنجاڭدا «زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىش» تەشەببۇس قىلىندى. ئۇ شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم تەدبىرى ئىدى. بۇ چاغدا «شىنجاڭچه روھ»، «زامانىۋى مەدەنىيەت»نى يېتەكچى قىلغان، «ۋەتەننى سۆيۈش، مىننەتدار بولۇش، تىرىشىپ ئىشلەش، ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئالغا ئىنتىلىش»[4] دەپ تونۇلدى. بۇ بىر مەزگىل مۇھاكىمە قىلىنغاندىن كېيىن، 2011-يىلى 11-ئايدا ئېچىلغان ج ك پ ئاپتونوم رايونلۇق 8-قۇرۇلتىيى دوكلاتىدا «شىنجاڭچه روھ»قا «ۋەتەننى-شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىنتىپاق ئۆتۇش - تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئىشلەش-ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئېچىۋېتىش - ئىلگىرىلەش» دەپ ئېنىق تەبىر بېرىلدى ۋە يۇكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلاندى.

2. «شنجاڭچه روھ» نىڭ تەپسىلىي مەزمۇنى ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتى

«ۋەتەننى - شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىنتىپاق ئۆتۇش- تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئىشلەش - ئۆزئارا

ياردەملىشىش، ئېچىۋېتىش-ئىلگىرىلەش» تىن ئىبارەت «شىنجاڭچە روھ» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ روھىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەۋج ئالدۇرۇشتىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى مەدەنىيەت جۇغلانمىسى، شىنجاڭنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئۇلۇغ ئەمەلىيىتىنى مەنبە قىلغان. ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە دەۋر روھىنىڭ شىنجاڭدىكى جۇغراپىيەلىك ئىپادىسى.

«ۋەتەننى ـ شىنجاڭنى سۆيۈش» شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇقىملىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان ھېسسىيات بەلبېغى، بۇ بەلباغ شىنجاڭ بىلەن ۋەتەن بۈيۈك ئائىلىسىنى بىرگەۋدىگە ئايلاندۇرغان. ۋەتەننى سۆيۈش دېگەنلىك ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈپ، جۇڭخۇا ئۇلىنى گۈللەندۈرۈشنى كۆرستىدۇ، ۋەتەننى سۆيۈش ـ ئۆزىنى بېغىشلاش، ۋەتەننىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىشتۇر. ھالقىما تەرەققىيات ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىك ئۇلۇغ ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ۋەتەنپەرۋەرلىك بايرىقى ئاستىدىلا، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى قوغدىغىلى، تەرەققىياتنىڭ ئەۋزەل پۇرسىتىگە ئېرىشكىلى، شىنجاڭنىڭ تېخىمۇ گۈزەل ئەتىسىنى ياراتقىلى بولىدۇ. شىنجاڭنى سۆيۈش دېگەنلىك شىنجاڭنى قىزغىن سۆيۈش، گۈزەل يۇرت-ماكان قۇرۇشىنى كۆرستىدۇ. پۈتۈن دۆلەت ئايرىلماس بىر پۈتۈن گەۋدە، ئۇنى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇ جۇڭخۇا ئېلىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ھەرمىللەت خەلقىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىشىدىن ھاسىل بولغان ئىدىيە.

«ئىتتىپاق ئۆتۈش ـ تۆھپە قوشۇش» بىزنىڭ ئىلگىرى شانلىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىمىزدىكى تۈپ سەۋەبنى شەرھلەپ بەردى. ئۇنىڭغا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپاغا چىداپ قىلغان كۆرەشلىرى ۋە بوشاشماي ئىزدىنىشى مۇجەسسەملەنگەن. ئىتتىپاق ئۆتۈش دېگەنلىك بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، بىللە ياشاپ، ئورتاق نەپكە ئېرىشىشنى كۆرستىدۇ. ئۇ ئىدىيەنىڭ يۇغۇرۇلۇشى، كۈچنىڭ مۇجەسسەملىشىشى بولۇپ، ئورتاق نىشانىنى ھەربىر كىشىنىڭ ئاڭلىق ئەمەل قىلىدىغان ھەرىكەت مىزانىغا ۋە تىرىشىپ ئىلگىرىلەيدىغان كوللېكتىپ ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرىدۇ. شىنجاڭدا ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغاندىلا، ئىناقلىق، مۇقىملىق، گۈللىنىش، تەرەققىياتقا ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. تۆھپە قوشۇش بىر روھىي مەنزىل بولۇپ، ئومۇمىيەتنى كۆزدە تۇتۇش، نام ـ مەنپەئەتكە بېرىلمەسلىك، ۋەتەننى، خەلقنى كۆزلەپ، چېگرا رايونىدا يىلتىز تارتىش، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداش، ئۆزىنى خالىس بېغىشلاش، ئۆكۈنمەسلىك ـ پۇشايمان قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە تۆھپە قوشۇش روھىنى داۋاملىق كۈچەپ تەشەببۇس قىلىش ھەم تارىخنىڭ تەلىپى ھەم دەۋرنىڭ چاقىرىقى.

«تىرىشىپ ئىشلەپ ـ ئۆزئارا ياردەملىشىش» شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات مۇقىملىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان گۈزەل ئەخلاقىي مىزانىنى كۆرستىپ بەردى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاق ئۆتۈش ـ ئۆزئارا ياردەملىشىشتەك تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە، ئىتتىپاق ئۆتۈپ، ئۆزئارا ياردەملەشكەندىلا، ئورتاق گۈللەنگىلى ۋە تەرەققىي قىلغىلى بولىدۇ. ئەمگەكچانلىق ـ جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تاۋلاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان تەبىئىي، ئاددىي ھەم گۈزەل پەزىلەت، شىنجاڭنىڭ تارىخى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك قىلغانلىقىغا ئائىت تەرەققىيات تارىخى.

«ئېچىۋېتىش ـ ئىلگىرىلەش» شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇقىملىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان روھىي ھالەت. ئېچىۋېتىش ـ يېڭىلىققا ئىنتىلىش، كەڭ قورساق بولۇپ، كۆپنىڭ ئەقلىنى قوبۇل قىلىش، پەرققە ھۆرمەت قىلىش، بىر ـ بىرىنى قەدىرلەشنى كۆرستىدۇ. ئېچىۋېتىش مەردانە روھىي ھالەت بولۇپلا قالماي، مەسىلىلەرگە توغرا قارايدىغان، بارلىق ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان ئىلمىي پوزىتسىيە. يېڭى تارىخىي پۇرسەت ئالدىدا ئېچىۋېتىلگەن روھىي قىياپەت ۋە ئەقىل ـ پاراسەت بولۇشى كېرەك. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئېچىۋېتىش دائىرىسى قانچە كەڭ بولسا، تەرەققىياتنىڭ ماكانى شۇنچە چوڭ، ھاياتىي كۈچى

شۇنچە يېتەرلىك، سۈرئىتى شۇنچە تېز بولىدۇ. ئالغا ئىلگىرىلەش، جان تىكىپ كۈرەش قىلىش، ئۆزگىرىش ياساشنى، ئىسلاھ قىلىپ يېڭىلىق يارىتىشنى، جاسارەتلىك بولۇش ئۇلۇغ روھنى كۆرسىتىدۇ. يېڭى دەۋر، يېڭى باسقۇچتا شىنجاڭدا ئالغا ئىلگىرىلەش روھنى جارى قىلدۇرۇش ۋە يۈكسەلدۈرۈش ھالقىما تەرەققىيات ۋە ئەبەدىي ئەمىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ۋەتەننى - شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىتتىپاق ئۆتۈش، تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئىشلەش - ئۆزئارا يارەملىشىش، ئېچىۋېتىش - ئىلگىرىلەش»تىن ئىبارەت «شىنجاڭچە روھ» ئاشۇنداق مول مەزمۇنغا ئىگە. بۇ مەزمۇنلار بىر مۇكەممەل مەنىۋى سىستېما، بۇ مەزمۇنلار يەككە - يېگانە بولماستىن، ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. دېمەك «شىنجاڭچە روھ»نىڭ ھەربىر بۆلەكلىرى دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

«شىنجاڭچە روھ»تا يەنە مۇنداق بىر قانچە دىيالېكتىكىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتىمۇ مۇجەسسەملەنگەن:

1) «شىنجاڭچە روھ» دەۋر تەلىپى بىلەن تارىخىي ئەنئەنىنىڭ بىرلىكى. «شىنجاڭچە روھ» ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مەنىۋى ئىزدىنىشىنى نامايەن قىلدى. بىر تەرەپتىن، ئۇ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەلىيىتىگە دەسستىلگەن، ئۇ ئىسلاھات، يېڭىلىق يارىتىشتەك دەۋر تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، جۇڭخۇا مىللىي روھىنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىشى، ئۇنىڭدا باشتىن - ئاخىر ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت يادرودا چىڭ تۇرۇلغان.

2) «شىنجاڭچە روھ» مەسئۇلىيەت بىلەن مەنپەئەتنىڭ بىرلىكى. «شىنجاڭچە روھ»، تا «مەجبۇرىيەت بىلەن مەنپەئەت بىردەك بولۇشى»دىن ئىبارەت قىممەت قارىشى مۇجەسسەملەنگەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، مەجبۇرىيەت بىلەن مەنپەئەت قارىمۇقارشى بولىدۇ، ھەتتا مەجبۇرىيەت بىلەن مەنپەئەت توقۇنۇشىدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن مەجبۇرىيەت بىلەن مەنپەئەتنىڭ توقۇنۇشى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشىشى بىلەن جەمئىيەتتىن مەجبۇرىيەتنى زىممىسىگە ئېلىشنىڭ دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەجبۇرىيەت بىلەن دۆلەتنىڭ ئىرادىسى بىردەك بولىدۇ، مەنپەئەت بولسا شەخسلەرنىڭ مەنپەئەتىدۇر. «تىرىشىپ ئىشلەش - ئۆزئارا يارەملىشىش»نى مىسالغا ئالساق، بۇنىڭدا ئىپادىلەنگىنى مەجبۇرىيەت، دېيىلسۇاتقىنى شىنجاڭلىقلار ئەمگەكچان، باتۇر بولۇش، ئىتتىپاقلىشىپ ئۆزئارا يارەملىشىشتەك گۈزەل ئەخلاق ۋە خوجايىنلىق مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ھازىرلىشى كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھەرمىللەت خەلقى ئۆزئارا ئىككى بىلىكىگە تايىنىپ، گۈزەل، باي تۇرمۇش ئۇچۇن ئورتاق تىرىشىشى كېرەك.

3)«شىنجاڭچە روھ» خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش بىلەن خەلق رايىنى مايىل قىلىشنىڭ بىرلىكى. شىنجاڭچە روھ خەلق تۇرمۇشىنى، خەلق رايىنى ئاساس قىلغان. خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش خەلق ئۈچۇن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىدىيەسىنىڭ شەرھى، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش خەلقنىڭ ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىك بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا ھەممە بىر نىيەتتە ئىشلەيدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندۈرگىلى، ئورتاق تىرىشىدىغان دەۋر روھىنى يېتىشتۇرگىلى بولىدۇ. ۋەتەننى سۆيۈشنى مىسالغا ئالساق، دۆلەت ياكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى خەلقنى سۆيۈش، خەلقنى كۆزلەش، خەلقە نەپ يەتكۈزۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلسا، ھوقۇقنى خەلق ئۈچۇن ئىشلەتكەن، خەلقە رىشتە باغلىغان، خەلق مەنپەئەتىنى كۆزلىگەن بولىدۇ، خەلق ئاممىسى ئاندىن ۋەتەننى تېخىمۇ قىزغىن سۆيىدۇ. ئىككىسى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ.

4) «شىنجاڭچە روھ» بىلمەك بىلەن قىلماقنىڭ بىرلىكى. بىلمەك بىلەن قىلماقنىڭ بىرلىكى دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ھەرىكىتىنىڭ بىردەك بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. «شىنجاڭچە روھ»نىڭ مەزمۇنى ھەم بىلمەك ھەم قىلماقتۇر. ئۇنى نەچچە خەتلىك «شىنجاڭچە روھ» ۋەزىيەت ۋە ۋەزىپىلەر

ئۇستىدىكى يېڭى ھۆكۈم ۋە تارىخىي تەرەققىيات تەجرىبىلىرى، قانۇنىيەتلىرىنىڭ يېڭى يەكۈنى، يېڭى ئىدىيە، يېڭى پىكىر ئۇستىدىكى ئەتراپلىق چۈشەنچە، دېمەك بۇ بىر يېڭى بىلىش ـ بىلىمەك. بىلىمەك بىلەن قىلماق ئايرىم-ئايرىم ئىش، بىلگەن ئىكەنمىز قىلىشىمىز زۆرۈر. بىلىش ئەلۋەتتە مۇھىم، ۋەھالەنكى قىلماق تۈپ مەسىلە. يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھۆكۈمنى ئىگىلەش بىلەن بىرگە، ھالقىلىق بىر نۇقتا شۇكى، بۇ بىلىشنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئىزچىللاشتۇرۇپ، «شىنجاڭچە روھ»نى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇپ، «شىنجاڭچە روھ»نىڭ تۈرتكىسىدە يېڭى ئىزدىنىش ۋە مەنىۋى قىياپەتنى نامايەن قىلىش لازىم.

3. قانداق قىلغاندا «شىنجاڭچە روھ»نى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئۇنى تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ؟

1) يېڭى دەۋر، يېڭى باسقۇچ، يېڭى پەللىدە، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ «شىنجاڭچە روھ»نى زور كۈچ بىلەن ئەۋج ئالدۇرۇپ، «شىنجاڭچە روھ»نى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا، خىزمەتلىرىگە سىڭدۈرۈپ، ئۇنى ئىچكى جەھەتتە ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ ئېڭىغا، تاشقى جەھەتتە كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ گۈزەل يۇرت ـ ماكان قۇرۇش، بەختىيار كەلگۈسىنى يارىتىشىنىڭ قۇدرەتلىك مەنىۋى كۈچىگە ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك.

2) «شىنجاڭچە روھ»نى ئەۋج ئالدۇرۇشتا زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىش كېرەك. ھالقىما تەرەققىيات بولمىسا، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ كەلگۈسىدىكى بەختىيار گۈزەل تۇرمۇشى بولمايدۇ. بۇنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە كۈچىنى مۇجەسسەملەپ، يېڭى مەدەنىيەت ئېڭىنى تۇرغۇزۇش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھالقىما تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت جۇشقۇن روھنى ئۇرغۇتۇپ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن بوشاشماي تىرىشىدىغان روھنى يېتىلدۇرۇشى كېرەك.

3) «شىنجاڭچە روھ» شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ماكانىنىڭ يادروسى. شۇنداق ئىكەن ھەر ساھەدە كۆپ خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق ھەمكارلىشىپ، تېخىمۇ كۆپ مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، ھەر مىللەت خەلقىگە ئورتاق بولغان مەنىۋى جەھەتتىكى «ئائىلە» قۇرۇپ چىقىش كېرەك. رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، گېزىت ـ ژۇرنال، تور، ناخشا-ئۇسسۇل، دىراما، گۈزەل-سەنئەت قاتارلىقلار ئارقىلىق ئاممىغا نەزەرىيە-تەشۋىقات تەربىيەسى بېرىش، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرى ۋە زامانىۋى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىش كېرەك.

4) بىزدە تەرەققىي تاپقان ئۆلكە، رايونلارغا «يېتەشۈپلىش» ئېڭىدىن سىرت، «باشلامچى بولۇش» ئېڭى بولۇشى كېرەك. بۇ بىزدىن «ھالقىما» نەزەر ۋە «ھالقىما» ئىستراتېگىيە ئارقىلىق كەلگۈسىنى پىلانلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەممە كىشى مەن «شىنجاڭلىق» دېگەن مەسئۇلىيەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، بۇ خىل ئاڭ، روھنى ئىشەنچ ۋە ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، «شىنجاڭچە ئۇنۇم» يارىتىشقا ھەسسە قوشۇشى، بۇ جەريانداً «شىنجاڭچە ئىقتىدار» يېتىلدۇرۇشى زۆرۈر.

4. «شىنجاڭچە روھ»نى ئەۋج ئالدۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى

شىنجاڭ ھالقىما تەرەققىيات ۋە ئەبەدىي ئەمىلىكتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم تارىخىي

ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ماددىي مەدەنىيەتنى، مەنىۋى مەدەنىيەتنى ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ روھى ۋە ئىدىيەسى جەھەتتە چوڭ ھالقىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىدۇ. بۇ ھالقىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، «شىنجاڭچە روھ»نى ئەۋج ئالدۇرۇش تولىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

1) جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مىللىي روھىي كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىش ئۈيۇشتۇرۇشنىڭ ئۇلى. مۇشۇ روھنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان «شىنجاڭچە روھ»، شىنجاڭچە ئۇنۇم ھاسىل قىلىش، شىنجاڭچە ئىقتىدار يېتىلدۇرۇش، ئىشەنچ ۋە ئىپتىخارلىقنى تولۇپ غەلبەسىرى ئىلگىرىلەپ، كېيىن تەرەققىي قىلىپمۇ باشقىلارغا يېتىشۈىلىش ياكى باشقىلاردىن ئېشىپ كېتىشنىڭ كاپالىتى. ئۇ ماددىي مەدەنىيەتنى قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان غايەت زور ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ بولۇپلا قالماي، بەلكى كۈچلۈك ماددىي كۈچكە ئايلىنالايدۇ.

2) قىممەت يۆزلىنىشىدىن ئېيتقاندا، «شىنجاڭچە روھ» بايراق بولۇپ، ھالقىما تەرەققىيات ۋە ئەبەدىي ئەمىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداشتا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تەۋەلىك ئېڭى، بۇرچ ئېڭى، ساداقەتمەنلىك ئېڭىنى ئۆزۈكسىز كۈچەيتىشكە يېتەكلەيدۇ.

3) تەپەككۇر شەكلىدىن ئېيتقاندا، «شىنجاڭچە روھ» ئىدىيە بولۇپ، ھەر بىر شىنجاڭلىقنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، كىشىلەرنىڭ ئاستا-ئاستا ئۆزگىرىش جەريانىدا قارىشىنى ئۆزگەرتىشى، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشى، كەڭ قورساق، ئەپۇچان بولۇشىغا، شۇ ئارقىلىق ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ.

4) ھەرىكەت ئەمەلىيىتىدىن ئېيتقاندا، «شىنجاڭچە روھ» مەسئۇلىيەت بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ «تىرىشقاندىلا ئۆزگىرىش بولىدۇ» دېيدىغان مۇستەھكەم ئېتىقاد تۈرغۇزۇشىغا، راستچىل، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ، چىڭ تۇتۇپ، ئەمەلىي ئىشلەش روھىي ھالىتىنى شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئەبەدىي ئەمىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈلۈغ پىلانى شىنجاڭنىڭ پارلاق گۈزەل كەلگۈسىنى نامايەن قىلىدى. مەۋقەنى يېڭى باشلىنىش نۇقتىسىغا قويۇپ، يېڭى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، غەربىي رايونىدىكى سۈرۈش ئۈلۈغ ئەمەلىيىتىگە سىڭدۈرۈشىگە ئىلھام بېرىدۇ.

5) «شىنجاڭچە روھ»نى جارى قىلدۇرۇش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روھىي دۇنياسىنى بېيىتىپ، مەنىۋى كۈچىنى ئۇرغۇتۇتىدۇ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئەتراپلىق يېتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شىنجاڭلىقلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، تېخىمۇ مۇھىمى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، تىرىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەش، ئۆزگىرىش ياساش، ئىسلاھ قىلىشتىكى روھىي تۈۋرۈك ۋە كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى ھاسىل قىلىشقا يېتەكلەيدۇ.

قىسقىسى، «شىنجاڭچە روھ» خەلق ئىرادىسىنىڭ مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى، «شىنجاڭچە روھ» خەلقنىڭ كۈچلۈك رايى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم ئۇنىڭدا مىللىي روھ ۋە دەۋر روھى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش، تەرەققىياتنى تېزلىتىشتەك ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «شىنجاڭچە روھ» خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە مەركەزلىك ۋەكىللىك قىلىپ، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئورتاق گەۋدىلەندۈرگەچكە، ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى ۋە شىنجاڭلىقلارنىڭ روھىنى ئۇرغۇتتى، سۆزسىزكى، ئادەمنىڭ ياشاشتىكى ئەھمىيىتى ــ ئۆز روھىنى كامالەتكە ئىگە قىلىش، شىنجاڭلىقلارمۇ ئۆز روھىنى كامالەتكە ئىگە قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىشى كېرەك. ئۆز روھىنى دەۋر ئۇزۇقى بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىشى، ئۆز روھىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇشى كېرەك. «شىنجاڭچە روھ» مەيلى ئىلگىرى، ھازىر ياكى كەلگۈسىدە بولسۇن ھەرقاچان شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى تۈۋرۈك. مانا مۇشۇ مەنىۋى تۈۋرۈك ــ «شىنجاڭچە روھ»نىڭ تۈرتكىسى «ئىلمىي ھالقىش، كېيىن تەرەققىي قىلىپ ئېشىپ كېتىش ئۈلۈغ پىلانى شىنجاڭنىڭ پارلاق گۈزەل كەلگۈسىنى نامايەن قىلدى. مەۋقەنى يېڭى باشلىنىش نۇقتىسىغا قويۇپ، يېڭى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، غەربىي رايوندىكى

كۆچلۈك رايونىنى تىرىشىپ بەرپا قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە بەخت ئاتا قىلىشىمىز كېرەك».

ئىزاھلار

[1] چىڭغىز ئايتماتوف ئەسەرلىرىدىن، ئەنۋەرجان سادىقنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2011-يىللىق 6-سانىدىكى «ئەسىرنى يىغلاتقان بىر كۈن» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. شۇ ژۇرنالنىڭ 58-بېتى.

[2] «17-قۇرۇلتاي دوكلاتىنى ئۆگىنىش ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 2007-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 26-بەت.

[3] ئەن يۆجۈن: «شىنجاڭ روھى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»نىڭ 2011-يىللىق 4-سانى، ئۇيغۇرچە 54 -بەت.

[4] جاڭ چۈنشيەن: «ئاپتونوم رايونلۇق 8-قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن سۆز»، شىنجاڭ گېزىتىنىڭ 2011-يىل 11-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىنىڭ 2-بېتى.

پايدىلانمىلار

1. «17-قۇرۇلتاي دوكلاتىنى ئۆگىنىش ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 2007-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. « شىنجاڭچە روھ، ۋۇجۇدىمىزدىكى قۇدرەتلىك مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلانسۇن»، شىنجاڭ گېزىتىنىڭ 2011-يىل 12-ئاينىڭ 14-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىنىڭ 7-بېتى.

3. جاڭ چۈنشيەن:«ئۆزگىرىش ياساپ، مەسئۇلىيەتنى زىممەمىزگە دادىل ئېلىپ، ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكى يولىدا كۈرەش قىلايلى»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 2011-يىل 10-ئاينىڭ 27-كۈنىدىكى سانى.

4. شىن شۇەن: «زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىپ، شىنجاڭنى مەدەنىيەت بايلىقى مول رايوندىن مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا كۈچلۈك رايونغا ئايلاندۇرايلى»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 2011 -يىل 11-ئاينىڭ 20-كۈنىدىكى سانىنىڭ 2-بېتى.

جاۋابكار مۇھەررىي : مۇسا روزى

ماقالە نومۇرى: 07 ـ 033 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

ئىختىساسلىقلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىشنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا*

مۇھەممەتيۈسۈپ سۇلايمان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كادىرلار باشقارمىسى، ئۈرۈمچى 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىش شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل. ماقالىدە «ئىختىساسلىقلار يېڭى، كۈچلۈك بولۇش» ئىستراتېگىيەسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈشنى تېخمۇ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا قويۇپ، ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش، جەلپ قىلىش، ئۇلاردىن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئۈچ ھالقىنى چىڭ تۇتقاندا، بىر تۈركۈم يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىقلار قوشۇنىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىققىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要： 人才资源开发是新疆经济社会发展的关键因素。将进一步实施“人才强新”的战略，把培养高素质的人才摆在更加突出的战略地位，紧紧抓住培养人才、吸引人才、用好人才这三个环节，培养造就一支宏大的高素质的人才队伍。

Abstract: Tapping our professional resources is a key factor in the general development of Xinjiang's economy and society. This article will propose that by further implementing the strategy of "making professionals new and strong," by placing even more strategic emphasis on the training of high-quality professionals, and by holding firmly to the three principles of training professionals, attracting professionals, and making use of their skills, it will be possible to train a pool of high-quality professionals.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C963　ماتېرىيال بەلگىسى: A

يولداش خۇجنتاۋ: ئىختىساسلىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، دەپ كۆرسەتكەن. ئىختىساسلىقلار بايلىقى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىدە باشلامچىلىق رولىغا ئىگە بولۇپ، سانىنىڭ يېتەرلىك، سۈپىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى، قۇرۇلمىسىنىڭ ئەلالىشىشى ئىقتىسادنى تېز سۈرئەتتە ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ بۇاستە، ئەڭ مۇھىم ھەربىر كەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئۇچ قەدەملىك ئۇلۇغۋار نىشان ۋە سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چوقۇم يۇقىرى ساپالىق ھەم يېتەرلىك ئىختىساسلىقلار كاپالىتى بولۇشى كېرەك، بولۇپمۇ غەربىي رايون ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭغا نىسبەتەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ھاللىق سەۋىيەگە يېتىشتە، ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىش تېخمۇ مۇھىم.

1. ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىش شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھالقىلىق ئامىل

تارىخ ئىختىساسلىقلارنى يارىتىدۇ، ئىختىساسلىقلار تارىخ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3- ئاينىڭ 6-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇھەممەتيۈسۈپ سۇلايمان(1969-يىلى7-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، ماگىستر، كادىرلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن، چوقۇم كۆپ مىقداردىكى، ھەر تەرەپتىن تەڭ يېتىشكەن ئىختىساسلىقلار بولۇشى زۆرۈر. تارىختىن بۇيان جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تەجرىبىلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىختىساسلىقلارغا كۆڭۈل بۆلگەندە چوقۇم ئىشلاردا غەلىبە قازانغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئىنسانلار بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ھەر قانداق بىر رايون ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا رايونلار رىقابىتىگە قاتنىشىدۇ، بۇ خىل يۈزلىنىش ھەر قايسى رايونلارنىڭ ساقلانغىلى بولمايدىغان مۇقەررەر تاللىشىغا ئايلىنىپ قالدى. پۈتۈن دۇنيا پەن-تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققي قىلىشى ۋە ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىختىساسلىقلار بىر دۆلەت ۋە رايوننىڭ تەرەققي قىلىشى ھەمدە كەسكىن رىقابەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشنىڭ يادرولۇق رىقابەت كۈچى ھېسابلىنىپ كەلمەكتە. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ تەرەققي قىلىشىدا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا تەكىتلىگەن. 1992-يىلى جەنۇبىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە قىلغان سۆزى ئارقىلىق ئىختىساسلىقلار مەسىلىسىدە پۈتۈن پارتىيەنى يەنە بىر قېتىم ئاگاھلاندۇرۇپ: دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ھەل بولۇش - بولماسلىقى، سوتسىيالىزم ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇش- تۇرالماسلىقى، ئىقتىسادنىڭ تېز تەرەققي قىلىش-قىلالماسلىقى، دۆلەتنىڭ ئەبەدىي ئەمىنلىكىنىڭ ئىشقا ئېشىش - ئاشماسلىقى قاتارلىقلاردا، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەڭ ھالقىلىق رول ئويناydىغىنى يەنىلا ئادەم ئامىلى دەپ كۆرسەتتى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى بەلگىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يەنىلا مەۋجۇت، بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبى غەربىي رايونىدىكى ئىختىساسلىقلار بايلىقىنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدا. بۇ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى چەكلىگۈچى تۈپ ئامىل. شۇڭلاشقا، غەربىي قىسمدىكى مىللىي رايونلار ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئىختىساسلىقلار ئىقتىساد ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھاللىق سەۋىيەگە يېتىش ۋە ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئىشلىرىمۇ ئوخشاشلا ئىختىساسلىقلادىن ئايرىلالمايدۇ. چۈنكى يولداش خۇ جىنتاۋ كۆرسەتكەندەك: پەن - تېخنىكا ئارقىلىق دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش، ئىختىساسلىقلار ئارقىلىق دۆلەتنىڭ قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىستراتېگىيەسىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، سەرخىل ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش كۆز قارىشىنى تىكلەپ، ھەر ساھە، ھەر كەسىپ بويىچە ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنى خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىش، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنى مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ۋەزىپە قاتارىدا ئەمەلىيلەشتۈرۈشىمىز لازىم. ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىش ۋە قوشۇن قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش لازىم. ئەسلىدە بار بولغان ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئاكتىپلىقىنى زور كۈچ بىلەن قوزغاش، بولۇپمۇ بىر تۈركۈم ياش ئىختىساسلىق تايانچ خادىملارنى تەربىيەلەپ ۋە يېتىشتۇرۇپ، ئۇلارنى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە پەن-تېخنىكىدا يېگىلىق يارىتىشتىكى تايانچ كۈچكە ئايلاندۇرۇش لازىم.

مۇشۇنداق ئىختىساسلىقلار قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، گۇۋۇيۈەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، شىنجاڭغا بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت تايانچ ئىختىساسلىقلىرىنى تەربىيەلەپ بېرىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە ئۇسۇلنى تەستىقلىدى ھەمدە كادىرلار مىنىستىرلىقى ۋە پەن - تېخنىكا مىنىستىرلىقىنىڭ بۇ خىزمەتنى ئۈستىگە ئېلىشىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە كۆپلىگەن ئىختىساسلىق خادىملار تەربىيەلىنىپ، شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كېلىندى. بۇ بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق

خادىملارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايىنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلانغان ھالدا، يەنە بەزىلىرى شۇ كەسىپ يۈزىسىدىن ئۆزىنىڭ ئاۋانگارتلىرىغا ئايلانغان. ئۇلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. شۇنداقلا كۆۋرۈكلۈك ۋە ۋاستىلىك رول ئويناپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقە ۋە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ۋە خەلق تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇڭا شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ئاساستا، ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، بۇ خىزمەتلەرگە ئىلمىي يېتەكچىلىك قىلىش، بولۇپمۇ ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئىدىيە ساپاسى ۋە كەسپىي ئىقتىدارى جەھەتتىن تەربىيەلىنىشىگە كۆڭۈل بۆلۈش نۆۋەتتىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

2 . شىنجاڭنىڭ ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىشتا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

شىنجاڭ ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى بىر قەدەر كۆپ بولغان رايونلارنىڭ بىرى. ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغان 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بېرى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ۋە كۆڭۈل بۆلۈشى ئاستىدا، مائارىپ ئىشلىرى، جۈملىدىن مىللىي مائارىپ ئىشلىرى مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىختىساسلىقلار قوشۇن قۇرۇلۇشى بارا - بارا كۆچىيىپ باردى، ئىختىساسلىقلارنى تەڭشەش بازار مېخانىزمى شەكىللىنىپ، ئىختىساسلىقلارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشىنىڭ ئىجتىمائىي مۇلازىمەت سىستېمىسى ئۇزۇكسىز مۇكەممەللىشىپ، تۇرلۇك ئىختىساسلىقلار مەيدانغا كەلدى، ساپاسىمۇ ئېشىپ باردى. 2009- يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىختىساسلىقلار ئومۇمىي سانى 2 مىليون 193 مىڭغا يېتىپ، ئاپتونوم رايون ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 11.8% تىنى تەشكىل قىلدى. ئەمما، ئىختىساسلىقلار قوشۇن قۇرۇلۇشى ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇش تەلىپىگە ماسلىشالمىغانلىقتىن، يەنىلا بىر قىسىم مەسىلىلەر ساقلانماقتا.

(1) ئىختىساسلىقلار سانى ۋە ئومۇمىي ساپاسى مۇۋاپىق ئەمەس

ئىختىساسلىقلار سانى ۋە ئومۇمىي ساپاسى بىر رايوندىكى ئىختىساسلىقلار بايلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەمەلىي كۆچىنىڭ ئاساسى. بەلگىلىك مىقداردىكى سۈپەتلىك ئىختىساسلىقلار بولمىسا، بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى چوقۇم تەسىرگە ئۇچرايدۇ. 2009 - يىللىق ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا تۆت ئاكادېمىك، 44 نەپەر دۆلەت دەرىجىلىك ئوتتۇرا ياش تۆھپىكار مۇتەخەسسىس بار بولۇپ، كەسپىي تېخنىكا ئىختىساسلىقلىرىنىڭ ئىچىدە، يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلىرى % 9.4 نىلا تەشكىل قىلىدىكەن. بىراق، ئادەتتىكى ئىختىساسلىقلار سانى نىسبەتەن كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ سانى تولىمۇ ئاز، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئۇل كەسىپلىرى ۋە ئۆزگىچە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان كېرەكلىك ئىختىساسلىقلار، ئىلمىي تەتقىقات ئىختىساسلىقلىرى، ئىلىم - پەن باشلامچىلىرى كەمچىل.

(2) ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ رايونلار ئارا تەقسىملىنىشى تەكشىسىز

ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ نوپۇسى پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ 2.8% نى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بىراق، ئىختىساس ئىگىلىرى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىختىساسلىقلار ئومۇمىي سانىنىڭ 12.07%نى ئىگىلىگەن. ئۇرۇمچى شەھىرى، سانجى ئوبلاستى، شىخەنزە شەھىرى، قاراماي شەھىرى قاتارلىق ئۇچ شەھەر، بىر ئوبلاست شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي كەسپىي

تېخنىكا ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ 35%تىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىختىساسلىقلار تېخىمۇ يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلىگەن. بىراق، شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ 54% نى ئىگىلىگەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى پەقەت شىنجاڭدىكى ئومۇمىي ئىختىساسلىقلار سانىنىڭ ئاران 38% نىلا ئىگىلىگەن، بەزى چەت رايونلارنىڭ ئىختىساسلىقلارنىڭ نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولغان. يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ئىختىساسلىق خادىملار ئاساسلىقى شارائىتى ياخشى، نوپۇس نىسبەتەن زىچ بولغان چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، يۇقىرى ساپالىق ئىختىساس ئىگىلىرى بىر رايونغا هەددىدىن ئارتۇق توپلىشىۋالغاچقا، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان چېگرا رايونلار ۋە ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىختىساسلىقلار كەمچىل بولۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقىۋاتىدۇ.

(3) ئىختىساسلىقلار تۇراقسىز بولۇپ، ئېقىپ كېتىش مەسىلىسى ئېغىر

ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 نەچچە يىل مابەينىدە، دۆلەت ئاپتونوم رايونىمىز ئۇچۇن زور تۇركۈمدىكى ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇپ بەردى. بىراق، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھمىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، يەنە نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر بار. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئىختىساسلىقلارنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئىنتايىن ئېغىر. هەر يىلى شىنجاڭدىن ئېچكىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 12 مىڭدىن ئاشىدىغان بولۇپ، پەقەت 27% ئوقوغۇچىلا ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. يېقىنقى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىن باشقا ئۆلكە، شەھەرلەرگە ئېقىپ كەتكەن ئىختىساسلىقلارنىڭ سانى 210 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئېچىدە ئالىي دەرىجىلىك ئوقوتقۇچىلار، ئىلىم ـ پەن باشلامچىلىرى، يېڭىلىق ياراتقۇچى تايانچ تېخنىكلارنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئاشىدىكەن. جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە چەت نامرات رايونلاردىكى ئىختىساسلىقلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىقتىساد بىر قەدەر گۈللەنگەن رايونلارغا، بۇ يەردىكى ئىختىساسلىقلار ئېچكىرى رايونلاردىكى ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان رايونلارغا قاراپ ئاقىدىكەن. ئىقتىساد، مۇهىت، مالىيە كۈچى قاتارلىق نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ ئېتىبار سىياسەتلىرى ۋە باشقا تۈرلۈك مۇئامىلىلىرىنى ئېچكىرىدىكى تەرەققىي قىلغان رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا بەلگىلىك پەرق مەۋجۇت، مۇشۇ پەرقلەر تۈپەيلى ئىختىساسلىقلارغا بولغان مۇئامىلىنىڭ تەڭسىز بولۇشى، ئىختىساسلىقلارنىڭ تۇراقسىز بولۇشى، ئىختىساسلىقلارنى قوبۇللىيالماسلىق قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇۋاتىدۇ.

3.شنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىشنىڭ ئاساسلىق يوللىرى

ئىختىساسلىقلار بايلىقى پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئالغا بېسىشى هەمدە ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى مۇهىم بايلىق ۋە ئاساسلىق هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. شۇنداق بولغاچقا، دۆلىتىمىزدىكى بىر قىسىم تەرەققىي قىلغان رايونلار ئىختىساس ئىگىلىرىنى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ئىختىساسلىقلارنى تۇتۇپ قېلىش خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلىگەندىن باشقا، ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان، تۇرمۇش سەۋىيەسى بىر قەدەر تۆۋەن، پەن تەتقىقات شارائىتلىرى ناچار بولغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىن ئىختىساسلىقلارنى قېزىش، تالىشىشقا تېخىمۇ بەكرەك كۆڭۈل بۆلۈۋاتىدۇ. شىنجاڭنىڭ پەن ـ تېخنىكىدا ئالغا بېسىشى هەمدە ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىگە مۇهتاج. شۇڭا، مېنىڭچە بولغاندا، ئىختىساسلىقلار بايلىقى ئىقتىدار قۇرۇلۇشىنى يادرو قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىختىساسلىقلار تۈزۈلمىسىنى تەڭشەش ۋە ئەلالاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشنى ئاساسىي لىنىيە قىلىپ، ئوتتۇرا، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار، ئىلغار

كارخانىچىلار ۋە ھەر ساھەدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مۇتەخەسسىسلەرنى يېتىشتۇرۇش ۋە تاللاشنى مەركەز قىلىشتا چىك تۇرۇپ، ئىسلاھات، يېڭىلىق يارىتىش، ئىلمىي بولغان ئىختىساسلىقلار خىزمەت مېخانىزمىنى تىرىشىپ شەكىللەندۈرۈش ھەمدە ئىختىساسلىقلارنى كۈچەپ يېتىشتۇرۇشنى ئىختىساسلىقلار خىزمىتىنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى قىلىش، «ئىختىساسلىقلار يېڭى، كۈچلۈك بولۇش» ئىستراتېگىيەسىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش لازىم:

(1) مائارىپ ئىشلىرىنىك تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى زور كۆچ بىلەن ئېچىش

پارتىيەنىڭ 16- قۇرۇلتاي دوكلاتىدا: مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشنىڭ ئاساسى. زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا باشلامچىلىق رولىغا ئىگە مائارىپ چوقۇم ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرۇلىدىغان ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا قويۇلۇشى كېرەك، دەپ كۆرسىتىلدى. شۇڭلاشقا، شىنجاڭ غەربىنى ئېچىشتا ھالقىما تەرەققىياتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە شەرقتىكى تەرەققىي قىلغان رايونلار بىلەن بولغان پەرقنى تۇگىتىشتە چوقۇم ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىشتىكى ھالقىما تەرەققىياتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى، بولۇپمۇ مىللىي مائارىپنىڭ سۈپىتىنى زور كۈچ بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئىختىساسلىقلار بايلىقىنى ئېچىش تولىمۇ زۆرۈر. شىنجاڭ ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشنى مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ بېكىتىش؛ پەن ۋە كەسىپلەر قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ئۆزىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەنگەن بولۇش، شىنجاڭ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدىكى تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، تېببىي ئىلىم، گۈزەل سەنئەت، باشقۇرۇش ئىلمى قاتارلىق پەن تۈرلىرىدە بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان ئالىي مائارىپ ۋە ئوقۇتۇش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم. مەكتەپ باشقۇرۇش ئەندىزىسىدە، شەكىل جەھەتتە تولۇق كۇرسنى ئاساس قىلىش، شۇنىڭدەك ماگىستىر، دوكتور، پوستدوكتور ھەمدە كادىرلارنى تەربىيەلەش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەرنىمۇ تەك قوللىنىش؛ ئوقۇتۇش تىلى جەھەتتە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈشنى كۈچەيتىش لازىم، سەۋەبى، بىرىنچىدىن: شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئىختىساسلىقلار قوشۇنىدا ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوقۇش تارىخىغا ئىگە خادىملار نىسبەتەن كۆپرەك بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوقۇش تارىخىغا ئىگە خادىملار ئىنتايىن ئاز سالماقنى ئىگىلەيدۇ، تىل ئۆتكىلى نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇشىغا (ماگىستىر ۋە دوكتورلۇقتا ئوقۇش) توسالغۇ بولۇۋاتىدۇ؛ ئىككىنچىدىن: تۈرلۈك ئىختىساسلىقلار ئىچىدە خەنزۇ تىلى ۋە مىللىي تىلدىن ئىبارەت ئىككى تىلنى تەڭ ئىشلىتەلەيدىغان ئىختىساسلىق خادىملار تولىمۇ ئاز، بۇ ئەھۋال شىنجاڭنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە ۋە خەلقئارا ئېچىۋېتىلىشى، ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ھەمدە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى تېزلىتىش، شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇشنى چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ؛ شۇڭا، شىنجاڭنىڭ پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىساد بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئۈزۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مائارىپ قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئىدىيە ئەخلاق ساپاسى، پەن - مەدەنىيەت ساپاسى ۋە بەدەن ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان زور بىر تۈركۈم ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى ئىختىساسلىق خادىملارغا تايىنىپ تېزلىتىش لازىم.

(2) ئىختىساسلىقلار قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ ۋە ئەلالاشتۇرۇش، يۇقىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۇرۇپ چىقىش

غەربىي رايون ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، رايونىمىز ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئەلالىشىش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ باردى، بۇ

ئىختىساسلىقلار قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشىگە بەلگىلىك تەلەپلەرنى قويىدى. چۈنكى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئەلالىشىشى بىلەن ئىختىساسلىقلار قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدۇ ھەم بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئىختىساسلىقلار قۇرۇلمىسىنى تەڭشىگەن ۋە ئەلالاشتۇرغاندىلا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ تەڭشىلىشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئىختىساسلىقلار قۇرۇلمىسى جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەر بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، كەسىپ قۇرۇلمىسى، سانائەت ۋە ساھەلەرنىڭ تەقسىملىنىشى مۇۋاپىق بولمايلا قالماستىن، يەنە ئىقتىدار قۇرۇلمىسىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس. بىر تەرەپتىن، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكى رايونى ھەمدە ئالاھىدە يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا غايەت زور ئەۋزەللىكىلەرگە ئىگە، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىشىشقىلاپ ئىشلەش سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يوشۇرۇن كۈچىمۇ زور. بىراق، يېزا ئىگىلىكىگە ۋە سانائەت تېخنىكا خادىملىرىنىڭ پۈتكۈل كەسىپي خادىملار ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئاز بولغانلىقتىن، زور بىر تۇرکۈم تېخنىك خادىملار تەربىيەلىنىشكە ئېھتىياجلىق. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئىككى خىل تېخنىك خادىملارنىڭ ئىچىدە يۇقىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىك خادىملارنىڭ سانى تولىمۇ ئاز بولۇپ، بۇ شىنجاڭنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكىنىڭ ئايلىنىش ئىستراتېگىيەسىنى چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ، يۇقىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىك خادىملار پۈتۈن ئىختىساسلىقلار قوشۇنىنىڭ ئەڭ مۇھىم، ھالقىلىق، سەرخىل تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا، باشقا تۈرلۈك كەسىپلەردىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنى بايقىغۇچى، تەربىيەلىگۈچى، ئىشلەتكۈچىسى ۋە باشلامچىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تېخنىك خادىملارغا قارىتا داۋاملىق تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى چوڭ كارخانىلار، گۇرۇھلار بىلەن ھەمكارلىشىش ھەم تېخنىكا ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىش، شارائىتى يار بەرگەن تېخنىك خادىملار دۆلەت ئىچىدىكى نۆۋەتلىق ئالىي مەكتەپ، پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە چوڭ تېپتىكى كارخانىلاردا بىلىم ئاشۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى بىلەن جەمئىيىتىنىڭ ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان كارخانا باشقۇرغۇچىلار، كەسىپي تېخنىكلار ۋە ئىقتىدارلىق ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ ساپاسىنى ئۆزۈكسىز ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

(3) ئاز سانلىق مىللەت ئىختىساسلىقلىرىنىڭ تەربىيەلىنىشىگە يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلۈش

يولداش خۇجىنتاۋ: ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك ھەم ۋاستە، مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم تايانچ كۈچى، دەپ كۆرسەتكەن. ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە - ھۆكۈمەت كادىرلىرى ۋە كەسىپي باشقۇرۇش خادىملىرى، تېخنىك خادىملارنى كۆپلەپ يېتىشتۇرۇش ئاز سانلىق مىللەتلەر زامانىۋىلىشىشى، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ گۈللىنىشى، تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ھەل قىلغۇچ ئامىل، شۇنداقلا ئىختىساسلىقلارنى مۇقىم تۇتۇپ تۇرۇش، ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى دانا تەدبىر. شۇڭلاشقا، دۆلەتنىڭ «يىراقنا نەزەر پىلانى غەربىي رايون ئىختىساسلىقلار قۇرۇلۇشى»نىك تەلىپىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، ھەر ساھە، ھەر كەسىپتە ئاز سانلىق مىللەت ئىختىساسلىقلىرىنى تەربىيەلەش سالمىقىنى زورايتىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈشىمىز لازىم.

(4) داۋاملىق مائارىپ قۇرۇلۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىختىساسلىقلار قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى تېرىشىپ يۇقىرى كۆتۈرۈش

ئىختىساسلىقلار بىر خىل ئالاھىدە بايلىق ھېسابلىنىدۇ، كىشىلەر مەبلەغ سېلىش نۆۋىتىدىن ئىختىساسلىقلارنىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدا

كونىرايىدىغانلىقى ۋە خورايىدىغانلىقى ھەمدە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ يېڭىلىنىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىگە ئەگىشىپ، كونىراش سۈرئىتىنىڭمۇ ماس ھالدا تېزلىشىپ بارىدىغانلىقىنى بارا - بارا تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن داۋاملىق ماھارەت قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىش، بۇ قۇرۇلۇشنى ئىختىساسلىقلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانىغا كىرگۈزۈش، بۇنى ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشنىڭ مۇھىم ھالقىسى قىلىش كېرەك. داۋاملىق ماھارەت قۇرۇلۇشى ئارقىلىق، ئىختىساسلىقلارنىڭ ئاساسىنى پۇختىلاش، سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش كېرەك. بۇ ئىختىساسلىقلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتىكى ياخشى يول.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، «ئىختىساسلىقلار يېڭى ھەم كۈچلۈك بولۇش» ئىستراتېگىيەسىنى كۈچەيتىپ، ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش، ئىشلىتىش ۋە پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئۈچ ھالقىنى چىڭ تۇتۇپ، ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەتنىڭ بىرىنچى سېپى ۋە مۇھىم پەن - تېخنىكا ساھەلىرىنىڭ پەن - تېخنىكا كۈچىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئاساسىي جەڭ مەيدانىغا بېرىپ تۆھپە يارىتىشقا يېتەكلەش ۋە ئىلھاملاندۇرۇش لازىم.

پايدىلانمىلار

[1]胡锦涛: 在中央民族工作会议暨国务院第四次全国民族团结进步表彰大会上的讲话. 2005 年 5 月 27 日.
[2]邓小平: 《邓小平文选》 第三卷、人民出版社、1993 年、第一版,第 380 页.
[3]肖鸣政.研究与规划高校人力资源开发战略〔N〕.中国教育报，2005.02.25
[4]曾湘泉.国际化背景下中国教育发展与人力资源开发〔J〕.中国人力资源开发，2004.
[5]许益锋.新时期高校人力资源管理浅析〔J〕.琼州大学学报，2002 (1) .
[6]杨文明.人力资源和人事管理的关系.博天人才网，2005-03-16.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 04-040-02 (2012) 5878-1005

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ دىن قارىشىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەر ئۈستىدە تەتقىقات*

خۇرشىدە غوپۇر

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى چەت ئەل تىلى فاكۇلتېتى، قەشقەر. 844000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىستۇدېنتلار ئاتېئىزم تەربىيەسىنى قوبۇل قىلغۇچىلار سۈپىتى بىلەن ماركسىزملىق دىن قارىشى تەربىيەسىنى توغرا قوبۇل قىلىشى كېرەك. بۇ ماقالىدە، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ دىن قارىشىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم يۈزەكى قاراشلار ئۈستىدە نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 现代大学生应正确认识和接受马克思主义宗教观，本文主要研究新疆少数民族大学生宗教观上存在的一些问题。

Abstract: As recipients of atheism training, college students must be properly trained in a Marxist view of religion. This article will discuss some superficial ideas regarding religion which persist among minority students in Xinjiang's institutions of higher education.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D64 ماتېرىيال بەلگىسى: A

دۆلىتىمىز كۆپ مىللەتلىك، ھەرخىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسى. دىن مەسىلىسى خەلق ئارىسىدا تەسىرى كۈچلۈك ئىدېئولوگىيە مەسىلىسى بولۇپ، ئىستۇدېنتلار ئارىسىدىمۇ دىننىڭ تەسىرى قىسمەن دەرىجىدە مەۋجۇت. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىستۇدېنتلارنىڭ دىن ۋە ئېتىقاد مەسىلىسىگە بولغان تونۇشىدىمۇ بىر قەدەر ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ئىستۇدېنتلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش - قىلماسلىقى، قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىشى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە دۆلەتنىڭ تەقدىرى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى زاۋال تېپىشى بىلەنمۇ چوڭقۇر باغلىنىشلىق، شۇڭا ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىدىيە - سىياسىي ھالىتىگە، بولۇپمۇ دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. شىنجاڭدا 47 مىللىي تەركىب بار بولۇپ، 13 مىللەت ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 10 مىللەت كىشىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ ھەم شۇ مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان كۆپ ساندىكى ئىستۇدېنتلارمۇ كىچىكىدىن ئۆسۈپ يېتىلگەن تۇرمۇش مۇھىتىدا شۇ خىل دىنىي ئېتىقادنىڭ مۇئەييەن تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن ئىستۇدېنتلار دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا بولمايدۇ ۋە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدۇ دېگەن تۈزۈمنىڭ ماھىيىتىنى كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار تولۇق چۈشەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە بۇ تۈزۈمنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى مەلۇم ئاساسقا ئىگە. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيە سىياسىي دەرسى ئۆتىدىغان ئوقۇتقۇچىلار ھەمدە ئوقۇغۇچىلار خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خىزمەتچىلەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۇقىرىقى مەسىلىلەر ھەققىدىكى سوئاللىرىغا دۇچ كېلىدۇ. كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار «دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولىدۇ، دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئىستۇدېنتلار پۇقرالارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن نېمىشقا دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدىكەن؟» دەپ قارايدۇ. بۇ مەسىلىگە كىشىنى قايىل قىلارلىق جاۋاب بېرىش ئاسان ئەمەس، بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈش ئۇچۇن تۆۋەندىكى ئۇچ

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 5-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان.
بۇ ماقالە 2010-يىللىق ماارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات تۈرى — «ئالىي مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا بولغان تەربىيە ۋە باشقۇرۇش ھەققىدە تەتقىقات» (10JDSZ3079) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.
ئاپتور: خۇرشىدە غوپۇر(1983-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، ئوقۇغۇچىلار سىياسىي-ئىدىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مۇھىم نۇقتىنى ئوقۇغۇچىلارغا توغرا تونۇتۇش لازىم.

بىرىنچىدىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىش. بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ماركسىزملىق دىن قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشىمىز لازىم، دىن قارىشى كىشىلەرنىڭ دىن ۋە دىنىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچىسى، دىنىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراش ۋە ئىدىيەسى بولۇپ، ماركسىزملىق دىن قارىشى بولسا ماركسىزملىق پەلسەپە ئوقۇمىدىكى دىن ۋە دىنىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ئاساسىي چۈشەنچىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى، ئۇنىڭ ئاساسى ماركس، ئېنگېلس ياراتقان دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزملىق ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش بولۇپ، بۇ مەنبە ماركسىزملىق دىن قارىشىنى باشقا دىن قاراشلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بىردىنبىر ئامىل.

ماركسىزملىق پەلسەپىنىڭ قارىشىچە، دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم بىر باسقۇچقا يەتكەندە پەيدا بولغان، تەرەققىي قىلىدىغان ۋە يوقىلىدىغان تارىخىي ھادىسە.

دۆلىتىمىز ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئەمەلىيەتتە دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكى ۋە دىنىي پائالىيەت ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى قىسمەن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلىتىمىز ئاساسىي قانۇنىدا دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكى بىلەن دىنىي پائالىيەت ئەركىنلىكىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىلگەن، دۆلەت قانۇن دائىرىسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغدايدۇ، دىنغا ئىشىنىش بولسا ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولۇپ، ئۇنى ئىدىيە دائىرىسى ئىچىدىكى روھىيەت ئەركىنلىكى دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ، دۆلىتىمىز ئاساسىي قانۇنىنىڭ 36- ماددىسىنىڭ 2- تارمىقىدىكى «ھەر قانداق دۆلەت ئورگانلىرى، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە شەخسلەر پۇقرالارنى دىنغا ئىشىنىشكە ياكى ئىشەنمەسلىككە زورلىماسلىقى كېرەك، دىنغا ئىشىنىدىغان ياكى ئىشەنمەيدىغان پۇقرالارنى كەمسىتىشكە بولمايدۇ» دېگەن مەزمۇنى دەل دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكىگە قارىتىلغان بەلگىلىمىدۇر. دۆلىتىمىز ئاساسىي قانۇنىنىڭ 36-ماددىسىنىڭ 3- تارمىقىدىكى: «دۆلىتىمىز پۇقرالارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتىنى قوغدايدۇ، ھەرقانداق شەخسنىڭ دىنىي پائالىيەتتىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا، پۇقرالارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزۈشىگە، دۆلىتىمىزنىڭ مائارىپ تۈزۈلمىسىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىغا يول قويۇلمايدۇ» دېگەن مادداسى دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىكى ھەربىر كىشىنىڭ ئەركىنلىكىگە قارىتىلغان بەلگىلىمە ھېسابلىنىدۇ.

دىنغا ئىشىنىش ۋە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش مەسىلىسى ئۆز ئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولۇپ، ئۇلار ئوخشىمىغان قانۇنىي مەنىگە ئىگە. چۈنكى ئۇ ئىككىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىدىيە ۋە ئىدىيەنىڭ ھەربىر كىتتە ئېپادىلىنىشىگە دائىر ئوخشىمىغان ئوقۇملار كاتېگورىيەسىگە تەۋە مەسىلىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ئەركىن بولىدۇ، ئۇنى چەكلەشكە بولمايدۇ ياكى زورلۇق كۈچ ۋاستىسى بىلەن ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. بۇ پائالىيەت روھىي پائالىيەت بولۇپ، تاشقى جەھەتتىن ھەربىر كىشىلدە ئېپادىلەنمەيدۇ. باشقا شەخسلەرنىڭ ئەركىنلىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتىگە دەخلى-تەرۇز يەتكۈزمەيدۇ، كۆپلىگەن ئىستۇدېنتلار دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى مۇنداق دەپ چۈشىنىدۇ: ھەرقانداق پۇقرانىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى بولىدۇ، ئۇ دىنغا ياكى بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىسمۇ بولىدۇ، ئوخشاش بىر دىنىنىڭ ئۇ مەزھىپىگە ياكى بۇ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى بولىدۇ، بۇ پۈتۈنلەي شەخسنىڭ ئىشى، ئۆزى ئەركىن تاللىسا بولىدۇ، ھېچقانداق دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى دەل ئىدىيە جەھەتتىكى «دىنغا ئىشىنىش» ئەركىنلىكىدۇر. بۇ خىل ئەركىنلىك دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەركىنلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، كۆپ ساندىكى ئىستۇدېنتلار دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكىمىز بولغان ئىكەن، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانساق بولىدۇ دەپ قارايدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ يۈزەكى قاراشتۇر. ئادەتتە بىزنىڭ ئىدىيەمىزدىكى نېمىگە ئىشىنىش - ئىشەنمەسلىك شەخسنىڭ ئىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىدىيەۋى ھەربىر كىتتە ئېپادىلەنسە

باشقىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھەرىكىتىگىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ، قانۇن كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئېڭىنى باشقۇرالمايدۇ، لېكىن بۇ خىل ئىدىيەنى ئۆزىدە ئىپادىلىگەن ھەرىكەت، يەنى ئېتىقاد مۇراسىملىرى، دىنىي تەشكىلات پائالىيەتلىرى ۋە ھەرخىل دىن تارقىتىش شەكىللىرى ھەم شۇ ئارقىلىق دۆلەتنىڭ مائارىپ تۈزۈلمىسىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان پائالىيەتلەر بولغاندا، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىدىكى دىنىي چۈشەنچە رەسمىي يوسۇندىكى دىنىي ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، ئىجتىمائىي پائالىيەت بولۇپ قالىدۇ ھەمدە جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان قاتلاملىرىدا باشقىلارغا ۋە جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە شەخسلەرنىڭ ئەركىن ھەرىكىتى ھېسابلانغان دىنىي پائالىيەتلەرمۇ ھەرقانداق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئوخشاش تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشى لازىم. تەرتىپسىزلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بۇ پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشتا دۆلەتنىڭ قانۇن- تۈزۈملىرىگە ئەمەل قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئىناقلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى تولۇق كاپالەتلەندۇرگىلى بولىدۇ، ھەرقانداق دىنىي پائالىيەت چوقۇم قانۇننى ئۆلچەم قىلىدۇ ھەم قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كۆرۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەركىنلىك نىسپىي، چەكلىك ئەركىنلىكتۇر. دىن ئۆزىدە ئىپادىلىگەن تاشقى ھەرىكەت ۋە پائالىيەتلەرگە قانۇننىڭ ئاربىلىشىشى مۇقەررەردۇر، چۈنكى قانۇننىڭ ئوبيېكتى پەقەت كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى. شۇڭا ئالىي مەكتەپتىن ئىبارەت ئاتېئىزم تەربىيەسىنى تەرغىب قىلىدىغان بىلىم يۇرتىدا دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىق باشقا ئوقۇغۇچىلارغا تەسىر كۆرسىتىش قەتئىي چەكلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولسا نىسپىي، چەكلىك بولغان ھوقۇق ھەم ئەركىنلىكتۇر. بىز يۇقىرىدا توختالغان كۆپلىگەن ئىستۇدېنتلارنىڭ: «ئىستۇدېنتلار نېمىشقا دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولمايدۇ؟» دېگەن سوئالنى قويۇشى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇننىڭ 36- ماددىسىدىكى بەلگىملەرنى تولۇق چۈشەنمىگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. ئىستۇدېنتلارنىڭ دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش زىددىيەتلىك مەسىلە ئەمەس، ئىستۇدېنتلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا بولمايدىغانلىقى ئالىي مەكتەپنىڭ ماھىيىتىگە قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ ساپلىقىنى ۋە ئىلمىيلىكىنى ساقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ، ماركسىزملىق دىن قارىشىغا ئاساسلانغاندا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ئىستۇدېنتلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا خۇسۇسىي ئىش ئەمەس، ئەمما باشقا پۇقرالارغا نىسبەتەن خۇسۇسىي ئىش بولۇشى كېرەك.

ئىستۇدېنتلار يۇزەكى جەھەتتە پەقەت ئاساسىي قانۇندا پۇقرالارغا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بېرىلگەنلىكىنى بىلىدۇ، پۇقرالار دىنغا ئىشەنسىمۇ ياكى ئىشەنمىسىمۇ بولىدۇ، دېگەن قائىدىنى تولۇق چۈشەنمەيدۇ. دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ماھىيىتى دىنغا ئىشىنىش مەسىلىسىنى پۇقرالار ئەركىن تاللىۋالىدىغان مەسىلىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىستۇدېنتلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتىگە بولغان تونۇشى ئېنىق ئەمەس، ئۇلار پەقەت ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكنىڭ قانۇندا بېرىلگەن ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك قىممىتى بار ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ-يۇ، قانۇننىڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىككە چەكلەش كۈچى بولىدىغانلىقىنى، ھوقۇق ئوبيېكتىنىڭ يەنە مەجبۇرىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتمەيدۇ، ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت بىردەكلىككە ئىگە، ئىككىسىنى بىر- بىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ، ھوقۇق بىلەن ئەركىنلىكنىڭ ماھىيىتىدىن قارىغاندا، ھەرقانداق ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك نىسپىي بولىدۇ، دۇنيادا مۇتلەق ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك بولمايدۇ، ھوقۇق مەجبۇرىيەتكە نىسبەتەن، ئەركىنلىك قائىدە - تۈزۈمگە قارىتا ئېيتىلغان. مەجبۇرىيىتى يوق ھوقۇق، ھوقۇقسىز مەجبۇرىيەت بولمايدۇ، ھەرقانداق ھوقۇق شۇ ھوقۇق ئىگىسىنىڭ قانۇن يول قويغان دائىرىدە مەلۇم ھەرىكەتنى يۈرگۈزۈشكە بولىدىغانلىقىدەك مەنىنى بىلدۈرىدۇ، پۇقرالارنىڭ قانۇنلۇق دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشى ئۇلارنىڭ ھوقۇقى، ئۇ ھەرىكەتنى قانۇن

دائىرىسىدىن ئاشۇرماي ئورۇنداش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچىنىڭ مەجبۇرىيەتنى قانۇن تەلەپ قىلغان دائىرە ئىچىدە ئۆتىشى مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچىنىڭ ئەركىنلىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئىستۇدېنتلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا يول قويۇلماسلىقى، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ دىنغا ئىشىنىش ۋە ئىشەنمەسلىك ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۇرگەنلىك، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى مەكتەپ ئىچىدە دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشتىن چەكلەش. پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، ئۇلارنى مەجبۇرلاشقا بولمايدۇ، پۇقرالارنىڭ يەنە دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىمۇ بولىدۇ، بۇ ئوخشاشلا قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ، شۇنداقلا مەجبۇرلاشقا ۋە كەمستىشكە بولمايدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىزدە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يولغا قويۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئەركىنلىكنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى، دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىۋېتىش ۋە مەكتەپلەر بىلەن دىنىي تەشكىلاتلارنى ئايرىۋېتىش، دۆلەت دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشۋالماسلىق، دىنىي تەشكىلاتلار دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئارىلىشۋالماسلىقتا كاپالەتلىك قىلىنىپ، پۇقرالارنىڭ ئېتىقادىغا بولغان مەجبۇرلاش تۈگىتىلدى.

ئۇنىڭدىن، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە سىياسىي ئەھۋالىنى توغرا چۈشىنىش لازىم. شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە ئەھۋالىغا قارىتا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېنىق ھالدا : شىنجاڭدىكى ئاساسىي خەۋپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەردىن كېلىدۇ دەپ كۆرسەتتى. يەنە جەمئىيەت تەرتىپىنى ۋە ئامانلىقنى قوغداپ، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن دۆلەت پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە زۆرۈر بولغان چەكلىمىلەرنى يۈرگۈزدى. دۆلەتنىڭ دىنىي ئىشلارغا ئارىلىشىشى قانۇنلۇق، توغرا تۈزۈمدۇر. ئىستۇدېنتلار چوقۇم نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ دۆلەت مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى پەرقلەندۈرۈشى كېرەك. مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، «ئۇچ خىل كۈچ»نىڭ قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا پۈرسەت يارىتىپ بەرمەسلىكىمىز لازىم.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ شىنجاڭ ۋە شىزاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى كۈچىيىۋاتىدۇ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگو خەلقىنىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ داۋامى، شۇنداقلا مۇئەييەن دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلدى، مىللىي بۆلگۈنچىلەر دىنىي داھىي ياكى دىنىي خادىم سالاھىيىتى بىلەن مىللەت، دىن مەنپەئەتى بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلەرگە قارشى كۈرەشنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئاشۇرۇۋەتتى. شۇڭا دىن بىلەن سىياسەتنىڭ چەك-چېگراسىنى ئېنىق ئايرىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەننى پارچىلاشتىن ئىبارەت جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كېرەك.

ئىستۇدېنتلارنى دۆلىتىمىز سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىز باسارلىرى قىلىپ تەربىيەلەش سالاھىيىتى ۋە ھوقۇقىغا ئىگە بولغان ئالىي مەكتەپلەر چوقۇم ئوقۇغۇچىلارغا دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش تەربىيەسى بېرىپ، ئۇلارنى ماركسىزم ئاساسىي قائىدىلىرى، مېتودولوگىيەسى ۋە دىنىي ئېتىقاد مەسىلىلىرىنى ياخشى ئىگىلەشكە، توغرا تەھلىل قىلىشقا، ئىلمىي پوزىتسىيە تىكلەشكە يېتەكچىلىك قىلىشى لازىم.

پايدىلانمىلار

1.祁忠良:《大学生宗教信仰问题研究》,《高校思想政治教育》第四期，2008 年.

2. گوك شۆزىك: «دىن مەسىلىسى توغرىسىدا كادىرلار ئوقۇشلۇقى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 -يىلى.

3.《中华人民共和国法律词典》: 2007 年，中国法制出版社.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ماقالە نومۇرى: 08-044-02 (2012) 5878-1005

سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئىستۇدېنتلارغا قارىتىلغان ئىدىيە-سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا*

مۇختار ئابدۇرېھىم

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەش ۋە باشقۇرۇش دۆلىتىمىزدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىدە بارلىققا كەلگەن ئومۇمىيلىققا ئىگە قىيىن مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ماقالىدە ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيە-سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش ئارقىلىق، ئۇلاردا بارلىققا كەلگەن ئالاھىدىلىك ۋە ساقلانغان مەسىلىلەر تەھلىل قىلىنىپ، ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيە-سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتىكى تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 艺术专业的大学生的教育和管理问题是我国大学生工作中普遍存在的，并且难以解决的问题，本文通过进一步加强和改进艺术专业大学生的思想政治教育工作，并对他们的各种特点和问题进行分析，为提高艺术专业大学生思想政治教育工作效果提出了相应的措施。

Abstract: Training and managing art students is one of the difficult problems broadly faced in the administration of students in our country's institutions of higher education; this article, via strengthening and improving the ideological and political training which they receive, will analyze the special characteristics and remaining problems existing among them, and put forward a number of suggestions for increasing the effectiveness of ideological and political training.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D63 ماتېرىيال بەلگىسى: A

سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيە-سىياسىي تەربىيەنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدىيە-سىياسىي تەربىيەنىڭ ۋە باشقۇرۇشقا يېڭى مەسىلىلەرنى ئېلىپ كەلدى. «سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرماق تەس» دەيدىغان قاراش ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىدە ئورتاقلىشىپ قالغان سۆزگە ئايلاندى. سەنئەت تۈرىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ھەربىر قانۇنىيىتىنى تونۇغرا ئىگىلەپ، ئىدىيە-سىياسىي تەربىيەنى قاراتمىلىقى بولغان ھالدا قانات يايدۇرۇش ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيە-سىياسىي تەربىيە خىزمەتچىلىرى سەل قارىسا بولمايدىغان بىر مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى.

1. سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە ئۇلاردا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

(1) ئۇلاردا كەسىپچانلىق بىرقەدەر كۈچلۈك، ئەمما مەدەنىيەت ئاساسى بىرقەدەر ئاجىز.

يىللاردىن بۇيان سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئېلىنىدىغان ئىمتىھان كەسىپىي ئىمتىھانىنى ئاساس قىلدى، ئۇلار كەسىپىي دەرس بىلەن مەدەنىيەت دەرسىدىن ئىبارەت ئىككى قېتىملىق ئىمتىھانغا ئايرىم-ئايرىم قاتنىشىدۇ، ئۇلارنى قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى كەسىپىي ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغانلاردىن كېيىن، شۇ يىلى قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى بويىچە نىسبەتلەشتۈرۈلۈپ،

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇختار ئابدۇرېھىم (1969 - يىلى 3-ئايدا تۇغۇلغان) دوتسېنت، ئالىي مەكتەپ پارتىيە قۇرۇلۇشى ۋە ئىدىيە-سىياسىي تەربىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سەنئەت تۇرى كەسپىي ئىمتىھان لاياقەتلىك گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلىدۇ. سەنئەت تۇرى ئىمتىھانىغا قاتناشقان ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىشتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بېكىتكەن، شۇ يىللىق ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سەنئەت تۇرى كەسپىگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش نومۇر سىزىقى ئاساس قىلىنىپ، ماتېماتىكا، تىل - ئەدەبىيات ۋە خەنزۇ تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ پەن نەتىجىسىنىڭ 40% بىلەن كەسىپ نەتىجىسىنىڭ 60% گە ئاساسەن نومۇر بېكىتىلىپ، نومۇرنىڭ يۇقىرىسىدىن تارتىپ قوبۇل قىلىنىدۇ. ئومۇمىي نومۇرى ماس كەلگەن ياكى يېقىنلاشقان بولسا، كەسىپ نەتىجىسى يۇقىرىلار ئالدىن تاللىنىدۇ. مەدەنىيەت پېنسىيىنىڭ نەتىجىسى ئالاھىدە يۇقىرى بولغانلارغا مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىلىپ قوبۇل قىلىنىدۇ، ماتېماتىكا نومۇر سىزىقى بېكىتىلمەيدۇ، مەدەنىيەت دەرسى بويىچە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ نومۇر سىزىقى بىلەن سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ نومۇر سىزىقىنى سېلىشتۇرغاندا 60 نومۇردىن 150 نومۇرغىچە پەرق بولىدۇ. ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى تېز كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھەقىقەتەن سەنئەت تالانتىغا ئىگە، غايىلىك ئوقۇغۇچىلار. ئەمما يەنە بىر قىسمى ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئاسان بولۇش ئۈچۈن مۇشۇ كەسىپنى تاللىغان، كېيىنكىلىرى سەنئەت كەسپىدىكى ئىستۇدېنتلار نىسبىتىدە بارغانسېرى زور سالماقنى ئىگىلەپ كېلىۋاتىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ئاجىز، ئۆگىنىش ئىقتىدارى تۆۋەن، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش ئىقتىدارى، جەمئىيەتتىكى رىقابەت كۈچى ئاجىز، تەرەققىيات زاپاس كۈچى يېتەرلىك بولمايۋاتىدۇ. ھەتتا ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى باشقا ئوخشاش يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا بىر قەدەر تۆۋەن تۇرماقتا. بۇ خىل ئەھۋال ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ تار بولۇشى، ئەتراپلىق تەربىيەلىنىشىنىڭ كەمچىل بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا ئۇلاردا كەسىپچانلىق بىرقەدەر كۈچلۈك بولسىمۇ، مەدەنىيەت ئاساسى بىرقەدەر ئاجىز بولۇش ئۇلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىۋاتقان بىر مەسىلىگە ئايلاندى.

(2) پىكىر - ھېسسىياتى جانلىق، ئەمما غايە - ئەقىدىسى بىرقەدەر سۇس.

سوتسىيالىستىك ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، غەربنىڭ ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەسىنىڭ تەسىرى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەكىس تەسىرلىرى تۆپەيلىدىن سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردا سىياسىيغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان، ھەتتا سىياسىيدىن بىزار بولىدىغان روھىي ھالەت ئومۇميۈزلۈك ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ پىكىر - ھېسسىياتى جانلىق بولسىمۇ، لېكىن چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى يېتەرلىك ئەمەس. ئۆز كەسپىنى قىزغىن سۆيسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەتكە ناھايىتى تاز كۆڭۈل بۆلىدۇ، كەسىپىي ماھارەت جەھەتتىكى چېنىقىشقا ئەھمىيەت بەرسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت نەزەرىيەسىگە بولۇپمۇ «ئىككى دەرس»نى ئۆگىنىشكە سەل قارايدۇ. دەل شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ماركسىزملىق نەزەرىيەۋى تەربىيەلىنىش كەمچىل بولماقتا. ئۇلارنىڭ خاراكتېر، خۇلۇق - مىجەزىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا مەسىلىلەرگە قارىغاندا سەزگۈرلۈكى بىرقەدەر يۇقىرى، تۇرمۇشقا نىسبەتەن قايناق ھېسسىياتقا تولغان، مول يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە، ئەمما مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلانغاندا رېئال مەسىلىگە ئاسانلا سەل قارايدۇ، ئاسان ۋاز كېچىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور كوللېكتىپ ھېسابلىنىدۇ. كەسىپىي ماھارەت جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەتراپلىق تەربىيەلىنىشكە سەل قارايدۇ.

(3) پىكىر - ھېسسىياتى مول بولسىمۇ، تەشكىلىي ئىنتىزامچانلىقى بىرقەدەر ئاجىز.

قانۇن - ئىنتىزامغا رېئايە قىلىش جەمئىيەتتە ھەربىر ئادەمگە قويۇلغان ئورتاق تەلەپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئادەمنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق ساپاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەم. ھازىرقى زامان ئوقۇغۇچىلىرى دەۋر ھالقىيدىغان ئەۋلادلار بولۇپ، ئۇلار جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۈمىدى

ۋە كەلگۈسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا قاتتىق ئىنتىزام بولۇشى، پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىغا نەمۇنىلىك ھالدا رىئايە قىلىشى، مەكتەپ ئىنتىزامى ۋە مەكتەپ بەلگىلىمىلىرىگە رىئايە قىلىشى لازىم. يولداش دېڭ شياۋېيڭ مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «ئىنتىزامچان بولغاندا ئاندىن غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىنتىزام بىلەن ئەركىنلىك قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدە بولۇپ، بۇ ئىككىسى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدۇ. بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. بىزنىڭ بۇ چوڭ دۆلىتىمىزدە قانداق قىلغاندا ئىنتىپاقلاشقىلى، تەشكىللەنگىلى بولىدۇ؟ غايىگە ۋە ئىنتىزامغا تايانغاندىلا كۈچ ـ قۇدرەت بولىدۇ». ئىنتىزام، غايە ۋە ئەقىدە ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ، قەتئىي بولغان غايە، ئەقىدە بولۇش ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا ئىنتىزام ئارقىلىق ئۆزىنى ئاڭلىق ھالدا چەكلەپ تۇرۇشى لازىم.

سەنئەت كەسىپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىكىر ـ ھېسسىياتى مول، غايەپەرسىلىك ۋە رومانتىك تۇيغۇ مول بولۇپ، قايناق ھېسسىياتقا تولغان، ئۇلار باشقا ئوقۇغۇچىلارغا قارىغاندا ياخشى-يامانىنى ئوبدان پەرق ئېتىدۇ، تاشقى دۇنيانىڭ تەسىرىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ، باشقىلار بىلەن ھەمىشە قىزغىن، بىۋاسىتە پاراڭلىشىپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزىنى ئاسانلا ئاشكارىلايدۇ، پىكىر ـ ھېسسىياتى مۇھىتنىڭ كاشىلىسىغا ئاسان ئۇچرايدۇ. سەنئەت كەسىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى سەنئەت كەسىپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەپەككۇر دائىرىسىنىڭ كەڭ بولۇشى، پىكىر ـ ھېسسىياتىنىڭ مول بولۇشى، ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ روشەن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمما قىسمەن ئوقۇغۇچىلار سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغان ئىكەنمىز، بىزدە تەبىئىي ئەركىنلىك بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭغا چەكلىمىنى كۆپ قويۇۋەتسە ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرگە ئىگە تەپەككۇرنىڭ جارى بولۇشىنى چەكلەپ قويىدۇ، ئىجادىيەت ئىلھامىمىزغا تەسىر يېتىدۇ، ياخشى ئەسەرلەرنى، ياخشى ئىجادىيەتلەرنى يارىتالمايمىز دەپ قارايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئىستۇدېنتلاردا تېگىشلىك تەشكىلىي ئىنتىزامچانلىق كەمچىل بولماقتا. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى: ئۆز مەيلىچە كېچىكىپ كېلىش، بالدۇر قايتىش، دەرس تاشلاش، ئاممىۋى تازىلىققا ئەھمىيەت بەرمەسلىك، سىنىپ، ياتاق تازىلىقى ناچار بولۇش، كېچىسى ياتاقلىرىغا قايتماسلىق، دەرس ۋاقتىدا سىرتقا چىقىپ قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەپ، ئىشلەپ پۇل تېپىش قاتارلىق ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرماقتا. بۇ ئەھۋاللار ئۇزاققىچە داۋاملاشسا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق ساپاسى ۋە ئۇنىۋېرسال ساپاسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسۈشىگە جەزمەن ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدۇ.

(4)ئىندىۋىدۇئاللىقى روشەن بولغىنى بىلەن ئۇلاردا كوللېكتىۋىزملىق قاراش كەمچىل

كوللېكتىۋىزم ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ پىرىنسىپى ۋە تۈپ چىقىش نۇقتىسى ھەم نەتىجىلىنىش نۇقتىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سوتسىيالىزم شارائىتىدا كوللېكتىپ مەنپەئەت بىلەن شەخسىي مەنپەئەتنى ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. ئۇ شەخسىي مەنپەئەت بىلەن كوللېكتىپ مەنپەئەتنىڭ بىرىكىشى ھەم شەخسىي مەنپەئەتنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىسىنىڭ ئورتاق تەرەققىياتىدا سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرىدۇ. شەخسلەر بىلەن باشقىلار، شەخسلەر بىلەن جەمئىيەت، شەخسلەر بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى تۈگىتىدۇ ۋە مۇرەسسەلەشتۈرىدۇ، شۇنداق قىلىپ جەمئىيەتنى ئالغا قاراپ راۋاجلاندۇرىدىغان بىر خىل كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندۇرىدۇ. سەنئەت كەسىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا كەسپىي دەرسلەر ئايرىم دەرس ئۆتۈش ياكى كىچىك گۇرۇپپىلار بويىچە دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلىدا ئۆتۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش ئۇسۇلىنىڭ يەككىلىنىشى (ئادەتتە ئايرىم ئۆيدە پىيانىنو، ئاۋاز مەشىقى قىلىش ياكى سىزىش، ماھارەت مەشىقى قىلىش)، ئۆگىنىش مەزمۇنى، ئۆگىنىش جەريانى ۋە ئۆگىنىش ئۇنۇمىنىڭ تېخىمۇ ئىندىۋىدۇئاللىقتا ئىنتىلىشى تۈپەيلىدىن ئۇلاردا ھەممىدە شەخسىنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىدىغان، شەخسىي ئىقتىدارنىڭ يېتىلىشى، جارى بولۇشى، شەخسىي مەنپەئەتكە ئېرىشىش، شەخسىي قىممەتنىڭ ئىشقا ئېشىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن مەسىلىلەر ئۇستىدە ئويلىنىدىغان تەپەككۇر ئادىتى ۋە ھەرىكەت

ئۇسۇلى ئاسانلا بارلىققا كېلىپ، ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان، شەخسىي مەقسەت بىلەن قىممەت يۆنىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش كويىدا بولىدىغان شەخسىيەتچىلىك قىلىش ئىدىيەسى تېخىمۇ ئاسان پەيدا بولىدۇ. ئۇلار بىلەن باشقا ئوقۇغۇچىلارنى سېلىشتۇرغاندا سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇستەقىللىق ئېڭى، ئۆزىنى ئىپادىلەش ئېڭى ۋە ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان ئالاھىدىلىك تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. قىسمەن ئوقۇغۇچىلار سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇچۇن ئىندىۋىدۇئاللىق ئۇستىدە ئىزدىنىشكە تۇغرا كېلىدۇ، چەكلىمە بولسا بولمايدۇ، چەكلىمە بولمىغاندىلا ئىلھام قوزغىلىدۇ، ئاندىن گۈزەللىكنى يارىتىقىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلار سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بېرىش ئۇسۇلى، ئۆگىنىش ئۇسۇلى، ئۆگىنىش جەريانى ۋە ئۆگىنىش ئىلمىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى ۋە مۇستەقىللىقىنى تەكىتلەيدۇ، شۇنداق قىلىپ قىسمەن ئوقۇغۇچىلاردا كوللېكتىپلىق چۈشەنچە بەرقەدەر سۇس بولىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى: ئومۇمىيلىق ئېڭىنىڭ كەمچىل بولۇشى، كوللېكتىپلىق روھنىڭ تۆۋەن بولۇشى، كوللېكتىپ پائالىيەتلەرگە ئانچە قىزىقماسلىقى، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشى، كوللېكتىپ شان ـ شەرەپ تۇيغۇسىنىڭ كۈچلۈك بولماسلىقى، تۇرمۇش، ئۆگىنىشتە يەككە ـ يېگانە بولۇشقا ئامراق بولۇشى، ئەركىنىيەرسلىك خاھىشىنىڭ ئېغىر بولۇشى، شەخسىي نەپ، نام ـ شۆھرەتكە بېرىلىپ، دۆلەت ۋە كوللېكتىپنىڭ مەنپەئەتىگە نىسبەتەن مەسئۇلىيەتچانلىقنىڭ كەمچىل بولۇشى قاتارلىقلاردا ئىپادىلەنمەكتە.

(5) ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقا ئىگە بولىدۇ. سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئابستراكت، لوگىكىلىق تەپەككۇر ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ، تەپەككۇر ئۇسۇلى تەتۇر يۆنىلىشلىك تەپەككۇرغا، كۆپ يۆنىلىشلىك تەپەككۇرغا ياكى چېچىلاڭغۇ تەپەككۇر يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلىنىدۇ. تەپەككۇر نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەپەككۇرى يىغىنچاقلىنىش، جانلىقلىق، چوڭقۇرلۇق، مۇستەقىللىق ۋە تەنقىدىي خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. ئۇلار ئوبيېكتېپ شەيئىلەرنى گۇمانىي ئاساستا، ھوشيارلىق تۇيغۇسىدا تونۇشقا ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىشكە باشلايدۇ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە كىتابلاردىكى ئوبيېكتېپ شەيئىلەر توغرىسىدىكى نەق خۇلاسىلەردىن تولا چاغلاردا رازى بولمايدۇ، ئوبيېكتېپ شەيئىلەرنىڭ سەۋەبى ۋە قانۇنىيىتى ئۇستىدە مۇستەقىل ئىزدىنىشنى خالايدۇ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ئۇستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە ئامراق بولىدۇ، ھازىرقى مۇھاكىمىلەردىن دادىللىق بىلەن گۇمانلىنىدۇ. گۇمان ۋە بەس-مۇنازىرىگە ئامراق بولىدۇ. تەپەككۇر ئالاھىدىلىكى ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقا ئىنتىلىدۇ، تەتۇر يۆنىلىشتىكى پىسخىكىلىق ھالىتى بەرقەدەر كۈچلۈك بولىدۇ، ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان خاھىش ئىنتايىن روشەن بولىدۇ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكلىشى، مەكتەپنىڭ باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرى، ئاتا ـ ئانىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش لايىھەسى ۋە يېتەكلىشىدىن بىزار بولىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىش كەيپىياتى ئېغىرلىشىدۇ.

2. سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيە ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش تەدبىرلىرى

سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمەت خادىملىرىدىن يېڭى ۋەزىيەتتە ئىدىيە ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ يېڭى مېخانىزمى، يېڭى ئۇسۇلىنى تېرىشىپ ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە ـ سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى قارىتىملىق بولغان ھالدا قانات يايدۇرۇپ، خىزمەت ئۇنۇمىنى تېرىشىپ ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

(1)سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنى تىكلەشكە يېتەكلەش كېرەك.

نۆۋەتتە بىز سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ شەخسىي قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇش، ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈچۈن ئىزدىنىدىغان قىممەت قارىشىنى تىكلىشىگە ئەھمىيەت بېرىپ كېلىۋاتىمىز، ئۇلاردا جەمئىيەتكە، دۆلەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق بىرقەدەر سۇس بولسىمۇ، ئۇلار شەخسىي مۇۋەپپەقىيىتىمىز بىلەن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىردەك بولىدۇ دەپ قارايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ چىقىش نۇقتىسى بەربىر ئۆزىنى چىقىش قىلىشتىنلا ئىبارەت، ناۋادا شەخسىي مەنپەئەت بىلەن دۆلەت مەنپەئەتى، جەمئىيەت مەنپەئەتى توقۇنۇشۇپ قالسا، شەخسىي قىممەتنى بىرىنچى ئىزدىنىدىغان قىممەت قارىشى قىلمۇالسا، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ۋە دۆلەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارغا بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسىنى كۈچەيتىش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىن ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتۇش ئىدىيە ـ سىياسىي تەربىيەنى قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. بىز ئوقۇغۇچىلارغا تەربىيەنى كۈچەيتىپ، تەربىيەلەش ئۇسۇلىنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلار قوبۇل قىلالايدىغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئۆز قىممىتىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئىگىلىگەن كەسپىي ئىقتىدارى ۋە نەتىجىسىنى مۇستەھكەملەش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ نۇقتىلىق تەربىيە شەكلىنى قوللىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېقىم مەسىلىلىرىگە ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بولغان دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئاشۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنى ئىجتىمائىي ئەملىيەتكە قاتناشتۇرۇش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى، ئېقىم مەسىلىلىرى، سىياسىي ۋەزىيەت توغرىسىدىكى دوكلاتلىرىنى ئاڭلاش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردىكى پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللەش ئارقىلىق، ئوقۇغۇچىلاردا دۆلەت ۋە شەخسنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتە توغرا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى چەكلەپ تۇرۇش ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز كېرەك.

(2)تەربىيەلەش بىلەن باشقۇرۇشنى بىرلەشتۇرۇش، باشقۇرۇش ئارقىلىق ئادەم تەربىيەلەشنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش.

تەربىيە زۆرۈر بولغان سىڭدۈرۈش، مۇۋاپىق بولغان يېتەكلەش، پايدىلىق بولغان چېنىقىش قاتارلىق يوللار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ تەربىيە ئالغۇچىلارنىڭ جىسمانىي، روھىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىلمىي بولغان باشقۇرۇش تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش ۋە مەنىۋى چۈشەنچىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق، مەنىۋى مەدەنىيەتلىك ئۇقۇمنىڭ بىر تۇتاش بېتەكلەش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلاردا ئۆز ھەرىكىتىنىڭ قېلىپىنى ۋە بۇرچىنى بىلىش، قېلىپلاشقان تەلەپ بويىچە ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ. ئۇ ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمەتچىلىرىدىن ئوقۇغۇچىلارغا ھۆرمەت قىلىشنى، ئوقۇغۇچىلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئوقۇغۇچىلار بىلەن بەك ئىچقويۇن-تاشقويۇنمۇ بولۇپ كەتمەسلىك چوڭ ئارىلىق ساقلاپمۇ كەتمەسلىك مۇناسىۋەتنى ساقلاش ــ ئەڭ ياخشى ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچى مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمەت خادىملىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ گەپ-سۆز، يۈرۈش تۇرۇشىنى كەسپىي ئەخلاق ئۆلچىمى بىلەن قېلىپلاشتۇرۇپ، تىرىشىپ مۇئەييەن كەسپىي ئىقتىدار ھازىرلاپ، ئوقۇغۇچىلار ئالدىدىكى نوپۇزىنى تىكلىشى زۆرۈر. چۈنكى ئوقۇغۇچىلار ئۆز ئوقۇتقۇچىسىنى ھۆرمەتلىگەندە ئۇنىڭغا قايىل بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ قايىللىقىنى، ھۆرمىتىنى قوزغىيالمىغان ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىمەن

دېگەن تەقدىردىمۇ ئوقۇغۇچىلار بۇنىڭغا ماسلىشالمايدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بۇ رېئال ۋە نازۇك مەسىلىگە سەگەكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، تىرىشىپ ياخشى بولغان ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئوقۇتۇش ئۈنۈمى ۋە ئىدىيە - سىياسىي تەربىيە ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتىكى ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندۇرۇش كېرەك. ئىستىلى ياخشى، ساپاسى يۇقىرى، بىرقەدەر چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە ۋە مول باشقۇرۇش تەجرىبىسى بار كەسپىي ۋە قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان تەربىيەلەش، باشقۇرۇش قوشۇنى قۇرۇپ، سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تەربىيە بىلەن باشقۇرۇشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش كېرەك. مەكتەپ ئىنتىزامى، قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىنى جەزمەن پۇختا ئىشلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تونۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۈرۈشكە ياردەم بېرىپ، ئاڭسىزلىقتىن ئاڭلىق بولۇشقا قاراپ يېتەكلەپ، بىرقەدەر كۆچلۈك ئاڭ - تۇيغۇغا ئىگە قىلىش كېرەك.

(3)بىر تۇتاش تەلەپ بىلەن ئىندىۋىدۇئاللىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەڭ يولغا قويۇش كېرەك.

سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيە - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا بىر تۇتاش تەلەپ بىلەن ئىندىۋىدئاللىقنى تەڭ ئورۇندا قويۇش لازىم. ئۇنىڭدىن بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. سەنئەت كەسىپىنىڭ خاراكتېرى شەخسلەرنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىق تۇسىنى نامايەن قىلىشنى بەلگىلىگەن، ئەمما بۇنىڭدا ئىندىۋىدۇئاللىق تۈس كوللېكتىپ مەنپەئەتكە سىڭدۈرۈلگەن ئىندىۋىدۇئاللىق بولۇشى لازىم، ئۇ مۇتلەق ھالەتتە بولمايدۇ، ئىدىيەۋى تەربىيە جەريانىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر تۇتاش ئىدىيەۋى تونۇشى بىلەن بىلىم ئاساسىنى يېتىلدۈرۈش، باشقۇرۇش جەريانىدا ئۇلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش، كەسپىي دەرسلەرنى ئەستايىدىل ئۆتۈش لازىم. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقنى يېتىلدۈرۈش بىلەن تەربىيەلەشكە سەل قاراشقا بولمايدۇ. بىر تۇتاش تەلەپ بىلەن ئىندىۋىدۇئاللىقنىڭ يېتىلىشى بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، قايسى بىرىگە سەل قارالسا بولمايدۇ، بىر تۇتاش تەلەپ ئاساسىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىق جەھەتتىكى يېتىلىشىنى تېخىمۇ ياخشى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

(4)كەسپىي ماھارەتنى كۈچەيتىپ، خىزمەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك.

سەنئەت تەربىيەسى ــ كەسپىي تەربىيە، ماھارەت تەربىيەسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسپىي ماھارەتنى پىششىق ئىگىلەشتە ئاساسىي مەشىق ئىنتايىن مۇھىم. سەنئەت ئەمەلىيەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئىقتىدار، ماھارەتنى پىششىق ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ سەنئەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشته كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن مۇھىم ھالقا، دەرسخانا ئوقۇتۇشى بىلەن سەنئەت ئەمەلىيىتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن ئىختىساسلىقلارنى يېتىلدۈرۈپ چىققىلى بولىدۇ. سەنئەت تەربىيەسىدە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزىدىغان تەربىيە مېخانىزمىنى ئۇزۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈش، سەنئەت ئەمەلىيىتى ھالقىلىرىنى پۈتكۈل ئوقۇتۇش، باھالاش سىستېمىسىغا كىرگۈزۈش، ئوقۇغۇچىلارنى كەڭ كۆلەمدە سەنئەت ئەمەلىيىتى پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئېتىش، ئۇلارنىڭ مەكتەپلەردىن چىقىپ جەمئىيەتنى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىش كېرەك، ئوقۇغۇچىلارنى يېزىلارغا بېرىپ تۇرمۇشنى ئۆگىنىشكە، ۋەتىنىمىزنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە، خەلق تۇرمۇشى، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، ئاممىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە، ئۇنىڭدىن بەدىئىي ئىجادىيەت ئوچۇن بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ئېلىشقا، سەنئەت ئىلھامى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئوقۇغۇچىلارنى سىرتلارغا چىقىپ ئويۇن قويۇشقا تەشكىللەش، ئۆگەنگەن بىلىملىرى ئارقىلىق جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇش، جەمئىيەت ئوچۇن گۈزەللىك يارىتىش، سەنئەت ئەمەلىيىتىگە قاتنىشىشقا ئىلھاملاندۇرۇش، ئۇلار بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئوچرىشىشى ۋە ماسلاشتۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. بۇ پائالىيەتلەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ جەمئىيەتكە سىڭىپ، خەلق ئاممىسى بىلەن تۇرمۇشتا بىللە بولۇپ، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىقنى يېتىلدۈرۈپ، كەسپىي جەھەتتىكى

تەربىيەلىنىشنى كۈچەيتىشگە پايدىلىق.

(5) ئوقۇغۇچىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئىللىقلىق يەتكۈزۈش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش كېرەك.

سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئائىلە ئىقتىسادىنىڭ بايلىقى بولۇپ كېتىشى ناتايىن، قىسمەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئائىلە ئىقتىسادى بىرقەدەر قىيىن ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ غۇرۇرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىنىڭ نامرات ياكى نامرات ئەمەسلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئاندىن بىلگىلى بولىدۇ. بىز دۆلىتىمىزنىڭ نامرات ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم بېرىشنى كۈچەيتىۋاتقان چوڭ ياخشى ۋەزىيەتكە ئاكتىپ ماسلىشىپ، سىياسەتنى توغرا، ئادىل ئىجرا قىلىپ، دۆلەت ئوقۇش مۇكاپات پۇلى، دۆلەتلىك رىغبەتلەندۈرۈش مۇكاپات پۇلى، دۆلەت ئوقۇش ياردەم پۇلى، شىنجاڭ ئوقۇش ياردەم پۇلى، ئوقۇغۇچىلارغا قەرز پۇل ئېلىپ بېرىش، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەش ئوقۇشقا ياردەم بېرىش مەبلىغى، ئوقۇش راسخوتىنى كېمەيتىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش ياردەم سىستېمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ مۇكەممەللەشتۈرۈش، قىيىنچىلىقتا قالغان ئوقۇغۇچىلارغا ئىللىقلىق يەتكۈزۈش، ئەمەلىي مەسىللىرىنى ھەل قىلىپ بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى مېھىر ـ شەپقەتتىن مەنەتدار بولۇشقا، جەمئىيەتكە جاۋاب قايتۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخىك كىرىزىسقا قارىتا قوللىنىلىدىغان مۇھىتقا ماسلىشىش، ئۆزىنى باشقۇرۇش، يارامليق ئادەم بولۇش، كىشىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش، كۈچلۈك ئىرادە ـ ھۆرمىتىنى ساقلاش، پىكىر ـ ھېسسىياتىنى تەڭشەش قاتارلىق جەھەتلەردە كېلىپ چىققان پىسخىكىلىق مەسىلىلەرنى ياخشى بىرتەرەپ قىلىشقا ياردەم بېرىپ، مەكتەپنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بېتەكچىلىكى ۋە مۇلازىمىتىنى كۈچەيتىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى روھىي بېسىمىنى تۆگىتىشكە ياردەم بېرىپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش ئۈچۈن ئاكتىپ شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ بېرىشىمىز كېرەك.

(6)مەدەنىيەت ساپاسى تەربىيەسىنى كۈچەيتىپ، ئەتراپلىق يېتىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ئىدىيە ـ سىياسىي ساپا ۋە كەسپىي ساپانى يېتىلدۈرۈشتىكى مۇھىم ئاساس ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بىر ئادەمنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشگە، پىكىر ـ ھېسسىياتى، تەپەككۇرىنى جانلاندۇرۇشىغا، ئادىمىيلىكنىڭ ھېسسىياتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىغا، خۇلقى ـ مىجەزىنى تاۋلاشقا پايدىلىق، ئۇلارنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ۋە بىلىم ئىگىلىشى ئۈچۈن كەڭ مەدەنىيەت ئاساسى ھازىرلاپ بېرىدۇ. ھازىرقى سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىرقەدەر تۆۋەنرەك بولۇش ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىز ئادەتتىكى دەرسلەرنى ئەستايىدىل ئوبدان ئۆتۈش بىلەن بىرگە يەنە «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشنىمۇ چىڭ تۇتۇشىمىز كېرەك. «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىيە ـ سىياسىي ئەخلاق تەربىيەسىدە ئاساسلىق رول ئويناىدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ تەربىيەلەشتە تارىخىي ئېغىر ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالغان. مەلۇم مەنبەدىن ئالغاندا «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى مەكتەپلەرنىڭ ئەخلاق خىزمىتىنىڭ ئۈتۈقى ياكى مەغلۇب بولۇشىغا بېرىپ تاقىلىدۇ. سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى، ئۇلارنىڭ «ئىككى دەرس»كە بولغان تونۇشىغا، قىزىقىشىغا ۋە ئۆگىنىشىنىڭ ئۇنۇمىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيە ئەخلاق ساپاسىنىڭ يۇقىرى، تۆۋەن بولۇشىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشىنى، ئوقۇتۇش تەجرىبىسى مول، ئىدىيە ـ سىياسىي، ئەخلاق ساپاسى يۇقىرى، كەسپىي ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئوقۇتۇش ئۇنۇمى ياخشى، مۇنەۋۋەر مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. «ئىككى دەرس» ئوقۇتۇشىنى

ئۇزۇپ قويماسلىق، ھەر قايسى دەرس مەزمۇنلىرى ۋە ۋاقتىنىڭ تولۇق ئورۇندىلىشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقۇتۇش ۋاستىلىرى ئىسلاھاتنىي كۆچەيتىش، نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش ۋە بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن تەتبىقلاش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش، تارىخىي پاكىت، تېپىك ئىشلار ۋە رېئاللىقتىكى يېڭى مەزمۇنلار ئارقىلىق «ئىككى دەرس» نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى شەرھىلەش، دەرسخانا مۇزاكىرىسى، لېكسىيە سۆزلەش، سوئال ـ جاۋاب، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى ئوقۇتۇشنى پىلانلىق ھالدا يولغا قويۇپ، سەنئەت كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ «ئىككى دەرس» ئۆگىنىش ئاكتىپچانلىقى، ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش كېرەك.

دېمەك، بۇگۈنكى دەۋردە ئىقتىساد، پەن ـ تېخنىكا ئىگىلىرى، باشقۇرۇش خادىملىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇۋاتىدۇ، ئەمما مەدەنىيەت ـ سەنئەت جەھەتتىكى ئىختىساسلىق خادىملارنىڭمۇ يېتىلىشىگە ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ، سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار دۆلەت ۋە شەھەر ـ يېزىلارنىڭ مەدەنىيەت سۇپىتىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىگە مۇناسىۋەتلىك. مەدەنىيەت سۇپىتىنىڭ ئۆسۈشى، مەنىۋى مەدەنىي مۇھىتنىڭ ياخشىلىنىشىغا ۋە ئۇنىۋېرسال ئەمەلىي كۈچنىڭ ئېشىشى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. باش شۇجى خۇ جىنتاۋ چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا «ئالىي مائارىپ سۇپىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈشتە، ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش سەۋىيەسىنى زور كۆچ بىلەن ئۆستۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى مەكتەپنىڭ بارلىق خىزمىتىنىڭ مەۋقەسى ۋە مەقسىتى قىلىپ، پارتىيەنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي، گۈزەللىك جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك يېتىلگەن سوتسىيالىزم قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىز باسارلىرىنى تەربىيەپ يېتىشتۇرۇش لازىم» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. بۇ بىزدىن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سەنئەت كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مۇرەككەپ خىزمەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىيەت بىلەن خىزمەت ئوبيېكتىنىڭ ئۆزۈكسىز ئۆزگىرىشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان يېڭى مەسىلىلەرنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزىتىپ، ئومۇملۇقنى ھەر ۋاقىت كۆڭلىمىزگە پۈكۈپ، ئاممىا ئويلىغانىنى ئويلاپ، تېپلارنى توتۇپ، قائىدىنى ئېنىق سۆزلىشىمىز ھەم ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار كۆپ قاتلاملىق بولۇۋاتىدۇ، مۇھىت شارائىتى ئوخشاش ئەمەس، ۋەزىپە ـ تەلەپلەرمۇ ئوخشىمايدۇ. مانا بۇلار بىزنىڭ شۇ جايىنىڭ ئەمەلىيىتى، ھەر بىر كىشىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە شۇ دەۋرنىڭ تەلىپىگە ياردىشا ئىش كۆرۈپ، ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمەتنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتىگە سىڭدۈرۈپ، ئىدىيە ـ سىياسىي خىزمەتنى قاراتمىلىق بولغان ھالدا ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «يۇنەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011-يىللىق 8-سان.
2. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010-يىللىق 2-سان.
3. «ئىدىيە-ئەخلاق تەربىيەسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003- يىللىق ئۇيغۇرچە نەشرى.
4. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2011-يىل 4-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ماقالە نومۇرى: 10-052-02 (2012) 5878-1005

ھەرپ ۋە سۆزلەرنىڭ N-gram لىق تۈزۈلۈشى ھەققىدە*

ئابدۇخېلىل ئابدۇرېھىم[1]، نىجاد نەجمىدىن[2]، مەھمۇتجان مەمەت[1]

(1.شىنجاڭ شىنېڭ ئۇچۇر ئالاقە چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى، ئۈرۈمچى. 830026)

(2. شىمالىي جۇڭگو ئېلېكتر ئېنېرگىيە ئۇنىۋېرسىتېتى، بېيجىڭ. 102206)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، n-gram ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى ۋە «ئۇيغۇرئېدىت»[1]نىڭ ئىملا ئامبىرىدا قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈشى ئانالىز قىلىندۇ. ئانالىز بىرلىكى سۈپىتىدە ھەرپ ئاساس قىلىنىپ، سۆزنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرپلەرنىڭ سان جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ھەقسز n-gram لىق ئانالىز قورالى Morogram ئارقىلىق ئىستاتىستىكا قىلىنىپ، n-gram ھەققىدىكى چۈشەنچە ۋە تونۇشلارنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئاساسىي مەقسەت قىلىندۇ.

摘要：本文使用 N 元语言模型，针对维吾尔语详细词典中的维吾尔语单词进行字母构成统计分析。使用 Morogram 工具，以字母为主要分析单位，对维吾尔语单词的构词特性进行研究。本文研究成果可以进一步提高我们对维吾尔语构词方法的理解，在语言学、机器翻译学、词典构建等方面具有重要的应用价值。

Abstract: After characteristics. This article will analyze the orthographic structure of words in the *Explanatory Dictionary of Modern Uyghur* and the spelling database of "Uyghur Edit" via the "n-gram" method. Using the free Morogram tool for n-gram analysis, the statistical characteristics of the letters making up words will be analyzed, taking the letter as basis of analysis, with the aim of deepening our n-gram knowledge.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H03　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. N-gram نىڭ تەبىرى

ھېسابلاش تىلشۇناسلىقى ۋە تەبىئىي تىلنى[2]بىر تەرەپ قىلىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بىرىلگەن ئۇچۇر ياكى تېكىستنى بىر تەرەپ قىلىشتا، مەلۇم بىر بىرلىكتە پارچىلاپ بىر تەرەپ قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. پارچىلاش بىرلىكىمۇ ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ ئېشىلتىش مەقسىتى بويىچە پەرقلىق بولۇپ، ھەرپ بويىچە پارچىلاش، بوغۇم بويىچە پارچىلاش، سۆز بويىچە پارچىلاش، سۆز بىرىكمىسى بويىچە پارچىلاش، ئاددىي جۈملە بويىچە پارچىلاش قاتارلىقلارنى ئويلىشىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى كىچىك بىرلىكلەرنىڭ مەلۇم قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ئۆزىدىن چوڭ بولغان بىرلىكلەر ھاسىل بولىدۇ. بۇنى ماتېماتىكىلىق قائىدە بويىچە ئىپادىلىسەك، $W = S_1S_2S_3.... Sn_{-1}.... Sn$ بولىدۇ. يەنى W نى بىر جۈملە ياكى بىر سۆز دەپ قارىساق، جۈملە بولغان ئەھۋالدا N دانە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن، سۆز بولغان ئەھۋالدا N دانە ھەرپ ياكى بوغۇمدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. شۇنداقلا ھەر بىر سۆزنىڭ مەلۇم كونتېكىستتە كۆرۈلۈشى شۇ سۆزنىڭ ئالدىدا كۆرۈلگەن (N-1) سۆزگە تايانغان بولىدۇ. ئۇچۇر ئىلمى ۋە ھېسابلاش تىلشۇناسلىقىدا بۇ خىل

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4- ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
بۇ ماقالەدۆلەتلىك ئېلېكترون ئۇچۇر سانائىتى تەرەققىيات مەبلىغى تۈرى «ئۇيغۇر ، قازاق، قىرغىز تىل - يېزىقى يۇمشاق دېتاللىرىنى ئېچىش ۋە كەسىپلەشتۈرۈش - ئۇيغۇرچە ، قازاقچە، قىرغىزچە ئاپتوماتىك تەرجىمە ۋە ئېلېكترونلۇق لۇغەت يۇمشاق دېتالى» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى .
ئاپتور: ئابدۇخېلىل ئابدۇرېھىم (1974- يىلى تۇغۇلغان). دوكتور. مورفولوگىيەلىك ئانالىز ، لۇغەتشۇناسلىق ۋە كۆپ خىل تىل - يېزىقنى ئاپتوماتىك بىر تەرەپ قىلىش تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قائىدە n-gram دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم ھەرپ ياكى سۆز قوشنا ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان مۇستەقىل كۆرۈلسە بۇ uni-gram دېيىلىدۇ. مەلۇم سۆز ياكى ھەرپ قوشنا سۆزنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسا bi-gram دېيىلىدۇ. بۇنى ئەمەلىي مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك «ياز» دېگەن پېئىلغا سۆل تەرەپتىن «ىپ» دېگەن رەۋىشداش قوشۇمچىسى قوشۇلسا «يېزىپ» شەكلىگە ئۆزگىرىدۇ. يەنى «ياز» سۆزى بىلەن «ىپ» سۆزى ئۆز ئارا نەتىجە شەرت شەكلىدە كۆرۈلگەن بولىدۇ. بۇ خىل شەرت نەتىجىلىك مۇناسىۋەتنى كېڭەيتىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. يەنى مەلۇم سۆز ئالدى ياكى كەينىدىكى ئىككى سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بۇ tri-gram (ئۈچ گىرام) دېيىلىدۇ. ئەگەر ئۈچ سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا تۆت گىرام دېيىلىدۇ. مۇناسىۋەت دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ گىرامنىڭ سانىمۇ ئېشىپ ماڭىدۇ.

بىز تۆۋەندە ماقالىمىزنىڭ ئاساسىي مەقسىتى بولغان ھەرپ سۆزلەرنىڭ n-gram لىق تۇزۇلۇشىنى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئۆتەيلى.

1.1 ھەرپنىڭ n-gram لىق تۇزۇلۇشى

ئۇيغۇر تىلىدا 32 ھەرپ ياكى فونېما بار بولۇپ، بۇ 32 ھەرپنىڭ قانۇنىيەتلىك بىرىكىشى بىلەن بىر نەچچە تۈمەن سۆزلۈك ھاسىل قىلىشقا بولىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرپلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئارا بىرىكەلەيدىغان بولسىمۇ، قىسمەن ھەرپلەر ئۆز ئارا بىرىكمەيدۇ، شۇنداقلا بىرىكىش مۇناسىۋىتى كۆچلۈك تاللىنىشچانلىققا ئىگە دەپ قارىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ngram قۇرۇلمىسى بويىچە ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. uni-gram دېگىنىمىز ھەرپلەرنىڭ مۇستەقىل كۆرۈلۈش چاستوتىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ خىل تەتقىقاتلار خېلى بۇرۇنلا باشلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىرگۈزۈش كۇنۇپكا تاختىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىقلاردا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. bi-gram بولسا، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك مەلۇم بىر سۆزنىڭ قوشنا سۆز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى 32 ھەرپنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى bi-gram لىق بىرىكىش سانى 32^2 يەنى $32 = 1024$ × 32 بولىدۇ. بۇ 1024 خىل بىرىكىش تىلىمىزدىكى ھەممە تاۋۇشلار ئۆز ئارا بىرىكەلەيدۇ دەپ قارىغاندىكى ساندۇر. ئەمدى بىز بۇ 1024 خىل بىرىكىش ئىچىدە زادى قانچىلىك بىرىكىش بىزنىڭ ئەمەلىي تىلىمىزدا ئىشلىتىلىدۇ - دېگەننى تىل ماتېرىيال ئامبىرى (Corpus) ئىشلىتىپ تەجرىبە قىلىپ باقايلى.

2. تەجرىبە (1)

2.1 تەجرىبە ماتېرىيالى

تەجرىبە ماتېرىيالى ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى»[3] نى ئانالىز ئوبيېكتى قىلىپ تاللىدۇق. سەۋەبى تىلىمىزدىكى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان، قېلىپلاشقان سۆزلەرنىڭ بۇ لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈندۇر.

توغرا بولغان ئانالىز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئىزاھلىق لۇغەتتىكى سۆزلەرگە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى.

بىرىنچى: ئەمزە (ئ) نى ئايرىم بەلگە سۈپىتىدە ئانالىز قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئەمزە چىقىرىۋېتىلدى. ئادەتتە ئەمزە ئوز ئالدىغا مۇستەقىل قوللىنىلمايدۇ. ئۇ پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ باش تەرىپىگە قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ئەمزە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، كومپيۇتېردا ئەمزە ئايرىم بەلگە سۈپىتىدە بىر تەرەپ قىلىنىۋاتىدۇ. ھەرپلەرنى n نىڭ بىرلىكىدە پارچىلىغان ۋاقىتتا كودنى بىرلىك قىلىپ پارچىلايدىغان بولغاچقا، ئەمزىمۇ ئايرىم پارچىلىنىپ، ئەمزە بىلەن قالدى 32 ھەرپنىڭ بىرىكىش ھادىسىسى يوز بېرىپ قالىدۇ. شۇڭا ئەمزە چىقىرىۋېتىلدى.

ئىككىنچى، قوشما سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى «سىزىقچە» قۇر يۆتكەش بەلگىسىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئايرىم - ئايرىم سۆز سۈپىتىدە بىر تەرەپ قىلىندى.

ئۈچىنچى، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ھەرپ بىلەن كېيىنكى سۆزنىڭ بېشىدىكى ھەرپنىڭ بىرىكىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر قۇرغا بىر سۆز كىرگۈزۈلدى.

يۇقىرىقى مەشغۇلاتلار ئارقىلىق 41679 دانە سۆزلۈك ئامبىرى ھاسىل قىلىندى.

2.2 ئانالىز قورالى

ھەرپلەرنىڭ bi ـ gram لىق قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھەقسىز، ئوچۇق كودلۇق n ـ gram لىق ئانالىز قورالى[4] Morogram ئىشلىتىلدى.

1 ـ جەدۋەل. ھەرپلەرنىڭ bi ـ gram دىكى بىرىكىش چاستوتا ئەھۋالى

ھەرپ	بىرىكىش سانى	يۇقىرى چاستوتا	مىسال	تۆۋەن چاستوتا	مىسال	تۆۋەن چاستوتىنىڭ سۆزلۈك مىسالى
ا	32	9650	اق	6	اۋ	ناتوسد
ب	26	1047	با	3	بق	زەردابقا
پ	25	1277	پا	2	پغ	ئەپغان
ت	27	2643	تى	5	تھ	بەتھەيۋەت
ج	20	634	جا	3	جھ	مەجھۇل
چ	23	2994	چى	4	چي	چياڭزۇ
خ	17	614	خا	5	خق	شاخقا
د	25	1884	دا	2	دپ	سەدپارە
ز	28	948	زى	7	زۆ	زۆرۇر
ر	30	2307	رى	10	رژ	بۇرژۇئازىيە
ژ	21	47	ژى	2	ژد	روژدېستۇ
س	26	3704	سى	4	سگ	پانۇسكۇل
ش	28	3032	شم	2	شز	قومۇشزار
غ	21	908	غا	2	غغ	جۇغغدە
ف	12	125	فى	3	فە	فەرد
ق	28	2136	قا	3	قۇ	ئېيىقتۇزۇمى
ك	28	1320	كى	3	كج	ئەلگەكچى
گ	18	767	گى	2	گچ	بەگچەك
ل	30	8219	لى	7	لر	كۆلرەك
م	30	9942	ما	5	مھ	جۇمھۇرىيەت
ن	31	1684	نى	3	نز	ئىنزىنبىر
و	29	1189	ور	3	وۋ	رادىئوئۇزېل
ي	28	1730	يا	12	يب	شايىبسمان
ى	32	150	ىا	38	ىئە	پاجىئە
ك	28	353	ڭل	2	ڭي	
ھ	24	557	ھا	2	ھي	ئەھيان
ۆ	18	367	ۆر	13	ۆد	بۆدۈنە
ۇ	30	2722	ۇر	2	ۇۋ	ئۇستەمۇئۇست
ۈ	21	1616	ۈر	2	ۈھ	زۈھەل
ۋ	27	1236	ۋا	2	ۋگ	ئېۋگېنىكا
ې	27	706	ېر	2	ېژ	رېژىسسور
ە	31	4958	ەك	2	ەي	

2.3 ئانالىز نەتىجىسى

ھاسىل قىلىنغان ئامباردىكى 41679 دانە سۆز ئانالىز قىلىندى. ئانالىز ئارقىلىق 817 خىل bi_gram لىق بىرىكىش سانىغا ئېرىشىلدى. بۇ سان نەزەرىيە جەھەتتىكى 1024 خىل بىرىكىش سانىدىن 207 دانە ئاز. بۇ پەرق ئارقىلىق 207 خىل بىرىكىش تىلىمىزدا ئىشلىتىلمەيدىكەن دەپ يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ. ھەرپلەرنىڭ بىرىكىش ئەھۋالى 1- جەدۋەلدە، تۈرگە ئايرىپ كۆرسىتىلدى. (سەھىپە مۇناسىۋىتى بىلەن ئانالىز قىممىتىنىڭ بىر قىسمى كۆرسىتىلدى).

جەدۋەلنى ئۆگىنىش سولغا تەرتىپ بويىچە كۆرۈپ ئۆتەيلى. ھەرپ ئىستونىدىكى 32 ھەرپتۇر. ئىككىنچى ئىستونىدىكى بىرىكىش سانى ھەر قايسى ھەرپلەرنىڭ ئىزاھلىق لۇغەتتىكى بىرىكىش سانى بولۇپ، «ا» ھەرپى بىلەن «ى» ئۇيغۇر تىلىدىكى 32 ھەرپنىڭ ھەممىسى بىلەن بىرىكەلەيدىكەن. «ن» ھەرپى بىلەن «ە» ھەرپى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 31 ھەرپ بىلەن بىرىكەلەيدىكەن. يەنى «ن» ھەرپى «ڭ» ھەرپى بىلەن «ە» ھەرپى «ۋ» ھەرپى بىلەن بىرىكمەيدىكەن. قالدى ھەرپلەرنىڭ تەپسىلاتىنى 2- جەدۋەلدىن پايدىلىنىڭ.

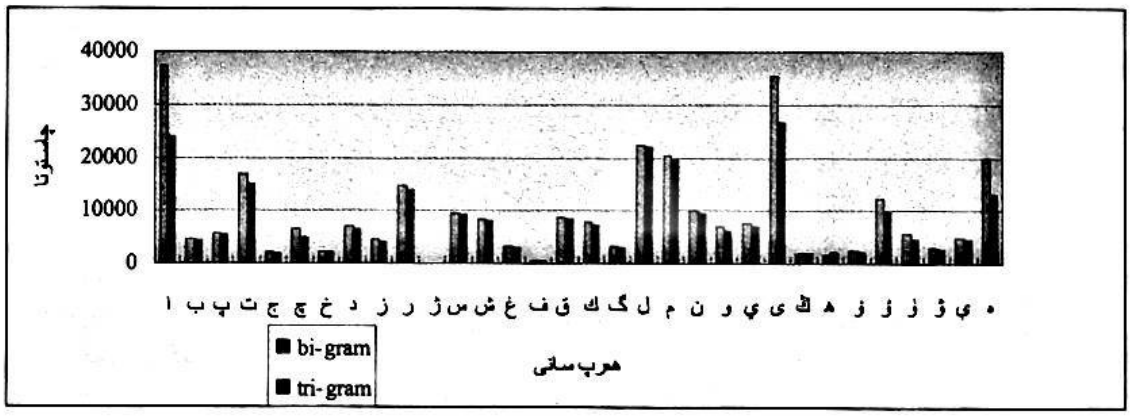
2- جەدۋەل. bi_gram دا بىرىكمەيدىغان تاۋۇشلار

ب	بغ/ بق/ بم/ بۋ/ بك/ بۇ/
ت	تج/ تغ/ تق/ تۋ/ تك/
ج	جخ/ جز/ جش/ جغ/ جق/ جك/ جپ/ جج/ جۋ/ جك/
خ	خج/ خخ/ خد/ خز/ خغ/ خق/ خك/ خي/ خۋ/ خك/ خگ/ خھ/ خۆ/ خۇ/
د	دج/ دز/ دغ/ دق/ دي/ دۋ/ دك/
ر	رك/ رۆ/
ز	زج/ زق/ زۋ/ زك/
س	سج/ سز/ سغ/ سۋ/ سك/ سھ/
ش	شق/ شۋ/ شك/ شھ/
غ	غخ/ غش/ غق/ غك/ غن/ غۋ/ غك/ غگ/ غھ/ غۆ/ غۇ/
ف	فب/ فج/ فخ/ فد/ فز/ فس/ فش/ فق/ فك/ فن/ في/ فپ/ فج/ فۋ/ فك/ فگ/ فھ/ فۆ/ فۇ/
ق	قغ/ قق/ قۋ/ قك/
ك	كغ/ كق/ كۋ/ كك/
ل	لۋ/ لك/
م	مۋ/ مك/
ن	نك/
و	ۆۋ/ ۇۋ/ ەۋ/
ي	يق/ يۋ/ يك/
پ	پج/ پز/ پق/ پۋ/ پك/ پھ/ پۇ/
چ	چج/ چد/ چز/ چش/ چغ/ چق/ چۋ/ چك/ چھ/
ژ	ژب/ ژت/ ژج/ ژخ/ ژر/ ژز/ ژس/ ژش/ ژق/ ژق/ ژك/ ژي/ ژپ/ ژك/ ژگ/ ژھ/ ژۆ/ ژۇ/ ژە/
ك	ڭق/ ڭۋ/ ڭھ/
گ	گب/ گت/ گج/ گخ/ گش/ گغ/ گق/ گق/ گي/ گپ/ گۋ/ گك/ گگ/ گھ/
ھ	ھج/ ھغ/ ھق/ ھۋ/ ھك/ ھگ/ ھھ/
ۆ	ۆا/ ۆب/ ۆخ/ ۆغ/ ۆق/ ۆق/ ۆو/ ۆى/ ۆز/ ۆۆ/ ۆۇ/ ۆۋ/ ۆپ/ ۆە/ ۆۆ/
ۇ	ۇا/
ۇ	ۇخ/ ۇغ/ ۇق/ ۇو/ ۇى/ ۇز/ ۇۆ/ ۇۇ/ ۇۇ/ ۇپ/
ۋ	ۋت/ ۋز/ ۋك/ ۋۆ/ ۋۇ/
ې	ېۆ/ ېۇ/ ېۋ/ ېپ/ ېە/
ە	ەژ

يۇقىرى چاستوتا ئىستوندا بولسا، ھەر قايسى ھەرپلەرنىڭ بىرىكىشىدىكى ئەڭ يۇقىرى سان كۆرسىتىلگەن بولۇپ، «م» ھەرپىنىڭ بىرىكىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، «م» بىلەن «ا» 9942 قېتىم بىرىكىپ كەلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىدا «م» دىن كېيىن «ا» نىڭ كېلىش ئېھتىماللىقىنى ئەڭ چوڭ دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىككىنچى ئورۇندا «اق» نىڭ، ئۈچىنچى ئورۇندا «لى» نىڭ بىرىكىش ئېھتىماللىقى يۇقىرى ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆۋەن چاستوتا ئىستوندا بولسا، ھەر قايسى ھەرپلەرنىڭ بىرىكىش سانى ئاز بولغان تەرتىپ بېرىلگەن بولۇپ، بەزى ھەرپلەرنىڭ بىرىكىشى ناھايىتى تۆۋەن ئىكەن. مەسىلەن، «ا» ھەرپىدىن كېيىن «ۇ» كېلىشى ناھايىتى تۇراقلىق بولۇپ، تىل ئالدى ياسىغۇچى «نا» بىلەن ياسالغان بىر سۆز بىلەنلا چەكلەنگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا «گ» بىلەن «ي» نىڭ بىرىكىشىگە مىسال تېپىلمىدى (تۆۋەن چاستوتىنىڭ سۆزلۈك مىسال ئىستونىغا قاراڭ). بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، تەجرىبە ماتېرىيالىدا چوڭشەندۈرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، سىزىقچىلار بىلەن بىرىككەن سۆزلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم سۆز قىلغان بولساقمۇ، ئەمما بىرىكمىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ قويۇپتۇق. بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر بوش ئورۇن بىلەن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئانالىز قورالى بوش ئورۇننى ئاپتوماتىك چىقىرىپ تاشلاپ، بىر قۇرنى بىر ھېسابلاش بىرلىكى سۈپىتىدە ئانالىز قىلغانلىقى ئۈچۈن بىرىكمىلەرنىڭمۇ بىرىكىش ئەھۋالى يۇز بەرگەن. يەنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك، «سۇنىڭ ئېقىشىغا»، «پېشىگە ئېسىلماق» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىدىكى «سۇنىڭ» ئاخىرىدىكى «ڭ» بىلەن «ئېقىشىغا» نىڭ بېشىدىكى «ي» ھەرپى، «پېشىگە»نىڭ ئاخىرىدىكى «ە» بىلەن «ئېسىلماق» نىڭ ئالدىدىكى «ي» ھەرپى بىرىكىپ قالغان.

ئەگەر ئىككى مۇستەقىل سۆزنىڭ سۆز ئاخىرى بىلەن سۆز بېشىنىڭ بىرىكىشىگە چەك قويۇلمىسا، ھەرپلەرنىڭ bi ـ gram لىق سانى 888 بولۇپ، يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ساندىنمۇ 71 خىل بىرىكىش سانى كۆپ بولىدىكەن. بۇلارنى تېخىمۇ ئىنچىكە تەھلىل قىلساق، جۈملىلەرنىڭ سۆزلەرگە ئايرىلىش چېگرالىرى ھەققىدە ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولامدۇ-يوق بۇنى كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قويۇپ، تۆۋەندىكى گىرافىك ئارقىلىق ھەرپلەرنىڭ ئىككى ۋە ئۈچ گىراملىق بىرىكىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ باقايلى.

1ـ رەسىم. ھەرپلەرنىڭ bi ـ gram ۋە tri ـ gram لىق بىرىكىش چاستوتا ئەھۋالى

ھەرپلەرنىڭ bi ـ gram ۋە tri ـ gram لىق بىرىكىش گىرافىكى ئارقىلىق، سوزۇق تاۋۇشلاردىن «ا»، «ى» ھەرپلىرىنىڭ بىرىكىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن «م»، «ل» ھەرپلىرىنىڭ بىرىكىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، شۇنداقلا ھەر قايسى ھەرپلەرنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشتە چوڭ پەرق بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۈچ ھەرپ يەنى tri ـ gram نى ئالساق، 32 ھەرپنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى بىرىكىشى 32768 خىل بولىدۇ. بۇنىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇل ئارقىلىق ئېنىقلاپ باقساق، 6909 خىل بىرىكىشنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدا بار ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. بۇ قىممەتلەر ئارقىلىق گىرام

سانىنىڭ چوڭىيىشقا ئەگىشىپ نەزەرىيە جەھەتتىكى بىرىكىش سانى بىلەن ئەمەلىي ئىستېمالدىكى سانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يەنى ئىككى ھەرپ بىلەن ئۇچ ھەرپنىڭ بىرىكىشىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئىككى ھەرپتە نەزەرىيە جەھەتتىكى بىرىكىش سانىنىڭ 79 پىرسەنتى ئەمەلىي ئىستېمالدا بار بولغان بولسا، 3 ھەرپتە نەزەرىيە جەھەتتىكى بىرىكىش سانىنىڭ 21 پىرسەنتى ئەمەلىي ئىستېمالدا بار ئىكەن. ئۆز ئارا بىرىكىش چاستوتىسى جەھەتتىن قارىغاندا، bi ـ gram دا بىرىكىش چاستوتىسى يۇقىرى بولغان «ا ، ى ، ە» قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چاستوتىسى tri ـ gram دا بىر ئاز تۆۋەنلىگەن. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چاستوتىسىدا بولسا پەرق روشەن كۆرۈلمىگەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلار ئارقىلىق ھەرپلەرنىڭ بىرىكىشى ھەققىدە ئازراق مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇق. ئەمدى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈش ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

2. تەجرىبە (2)

2.1 تەجرىبە ماتېرىيالى

تەجرىبە ماتېرىيالى ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى»دىكى بىرىكمە سۆزلەردىن باشقا 34696 سۆزنى ئانالىز ئوبيېكتى قىلىپ تاللىدۇق. بىرىكمە سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلەردىن بىرىككەن بولغاچقا ئۇلار كىرگۈزۈلمىدى. ئەمزىمۇ تەجرىبە (1) دە تىلغا ئېلىنغان ئۇسۇل بىلەن ئوخشاش بىر تەرەپ قىلىندى. سىزىقچە بىلەن بىرىكىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىمۇ ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولىدىغان بولغاچقا، ئانالىز ئوبيېكتى قىلىنمىدى.

2.2 ئانالىز نەتىجىسى (2)

3ـ جەدۋەل. سۆزلەرنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈش ئەھۋالى

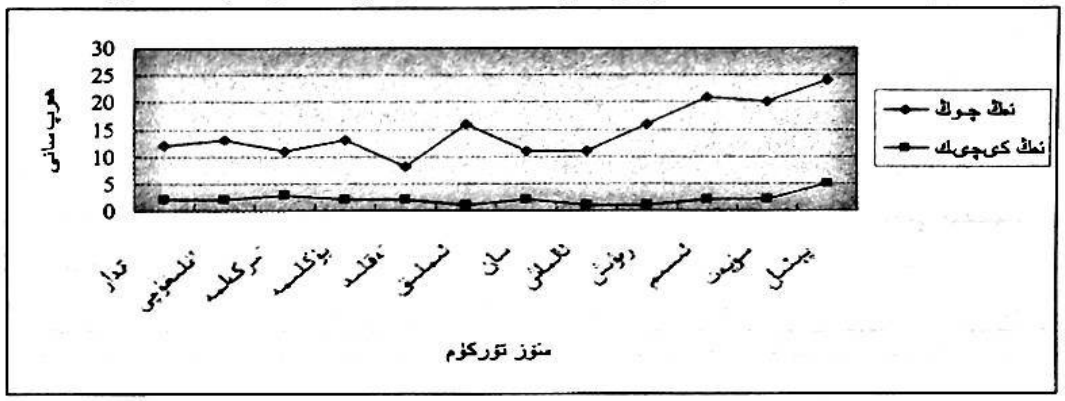
چاستوتا	سۆز تۈركۈمى	ھەرپ سانى	چاستوتا	سۆز تۈركۈمى	ھەرپ سانى	چاستوتا	سۆز تۈركۈمى	ھەرپ سانى
2057	پېئىل	11	2922	ئىسىم	5	1502	سۇپەت	8
1502	پېئىل	9	2415	ئىسىم	6	995	سۇپەت	6
1437	پېئىل	10	2265	ئىسىم	8	855	سۇپەت	7
1430	پېئىل	8	2137	ئىسىم	7	819	سۇپەت	5
780	پېئىل	12	1446	ئىسىم	9	786	سۇپەت	10
412	پېئىل	14	1131	ئىسىم	10	778	سۇپەت	9
410	پېئىل	13	1092	ئىسىم	4	380	سۇپەت	11
409	پېئىل	7	910	ئىسىم	11	177	سۇپەت	4
245	پېئىل	16	564	ئىسىم	3	175	سۇپەت	3
216	پېئىل	15	438	ئىسىم	12	166	سۇپەت	12
200	پېئىل	6	273	ئىسىم	13	105	سۇپەت	13
175	پېئىل	17	119	ئىسىم	14	44	سۇپەت	14
78	پېئىل	18	67	ئىسىم	15	22	سۇپەت	15
50	پېئىل	5	61	ئىسىم	2	14	سۇپەت	2
47	پېئىل	19	26	ئىسىم	16	12	سۇپەت	16
16	پېئىل	20	14	ئىسىم	17	6	سۇپەت	17
6	پېئىل	22	5	ئىسىم	18	1	سۇپەت	18
5	پېئىل	21	4	ئىسىم	19	1	سۇپەت	20
1	پېئىل	24	2	ئىسىم	20			
			1	ئىسىم	21			

جەدۋەلنىڭ ئۇستۇنكى قىسمىدىكى «پېئىل»، «ئىسىم»، «سۇپەت» دېگەنلەر بولسا، ئۇيغۇر تىلى

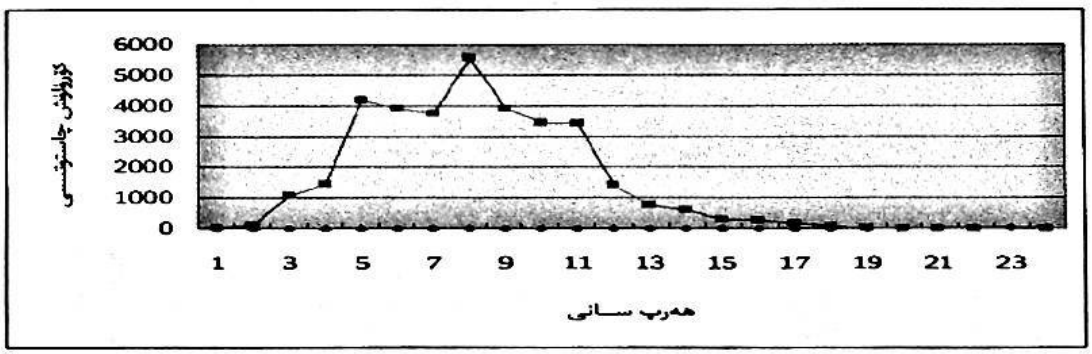
ئىزاھلىق لۇغىتىدىكى سۆزلەرنىڭ سۆز تۈركۈمى بويىچە تۈرگە ئايرىلغان ھالەتتىكى ھەرپلىك تۈزۈلۈش ئەھۋالى بولۇپ، جەدۋەلنىڭ ئەڭ ئۈستىدىكى قۇرنىڭ مەنىسى بولسا، ئانالىز ئوبيېكتى قىلىنغان 34696 سۆزنىڭ ئىچىدە 11 ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىل سانىنىڭ 2057 دانە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئىسملار ئىچىدە بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزلەر كۆپ بولۇپ، بەش ھەرپلىك سۆزدىن 2922 سۆز بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سۈپەتلەر تۈزۈلۈشىدە بولسا، سەككىز ھەرپلىك تۈزۈلۈش شەكلىنىڭ ئەڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتىدىكى ئەڭ ئۇزۇن سۆز «تىرانسكرىپسىيەلەشتۇرۇلمەك» دېگەن سۆز بولۇپ، 25 ھەرپتىن تۈزۈلگەن. سۆز تۈركۈم تەۋەلىكى پېئىلدۇر. ئىسملارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى 22 ھەرپلىك سۆز بولۇپ، «ئېلېكتىروئېنسېفالوگراما» دېگەن سۆزدۇر. سۈپەتنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى 20 ھەرپلىك سۆز بولۇپ، «ئىنتېرناتسيونالىزملىق» دېگەن سۆزدۇر. بۇ ئۇچ سۆز ئوخشاشلا چەت ئەل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردۇر.

سەھىپە مۇناسىۋىتى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى قىسقارتىلىپ، نەتىجىسى تۆۋەندىكى گىرافىكتا كۆرسىتىلدى.

2ـ رەسىم. ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈش ئەھۋالى

3ـ رەسىم. ھەرپ سانى بىلەن چاستوتىسى

گىرافىكتىكى قىممەتلەر ئارقىلىق تىلىمىزدىكى كۆپ ساندىكى تۇپ سۆزلەرنىڭ 8 ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ھەرپ سانى كۆپ سۆزلەر سان جەھەتتىن ئاز بولۇپ، 17 ھەرپتىن باشلاپ نۆلگە قاراپ يۇزلىنىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ھەرپلىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن پەرق چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ كۆپ ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆز «تىرانسكرىپسىيەلەشتۇرۇلمەك» نى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرپلەرنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى n-gram لىق سانىنى ھېسابلاش تۇغرا كەلسە، 32^{24}(32نىڭ 24 دەرىجىسى) بولۇپ، غايەت زور ھەرپلەر قاتارىنى ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بىراق بۇ ھەرپلەر قاتارىنىڭ بىر پىرسەنتىمۇ ئەمەلىي مەنىگە ئىگە سۆز ئەمەس. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدا 8 ھەرپلىك سۆز ئەڭ كۆپ بولۇپ، 5552 دانە سۆز بار ئىكەن. نەزەرىيە جەھەتتىن 32 ھەرپنىڭ 8 گىرامنى ھېسابلىساقمۇ 1099511627776 ھەرپلەر

بىرىنكمىسى ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بۇنى 5552 سۆز بىلەن پىرسەنتلەشتۈرسەك، 0.001 پىرسەنتنىمۇ ئىگىلىيەلمەيدۇ.

يۇقىرىقىلار «ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى»نى ئاساس قىلغان ئىستاتىستىكا بولۇپ، بۇ سۆزلەر ئەمەلىي تېكىستتە يەنە خىلمۇخىل شەكىللەر بىلەن ياسىلىپ ۋە تۇرلىنىپ كېلىدۇ. ھەر قايسى سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش ۋە يېڭى سۆز ياساش ئىقتىدارىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتنى يەنە ھەرپلىك تۈزۈلۈش بىلەن باغلاپ ئازراق مۇلاھىزە قىلىپ باقايلى.

3. تەجرىبە (3)

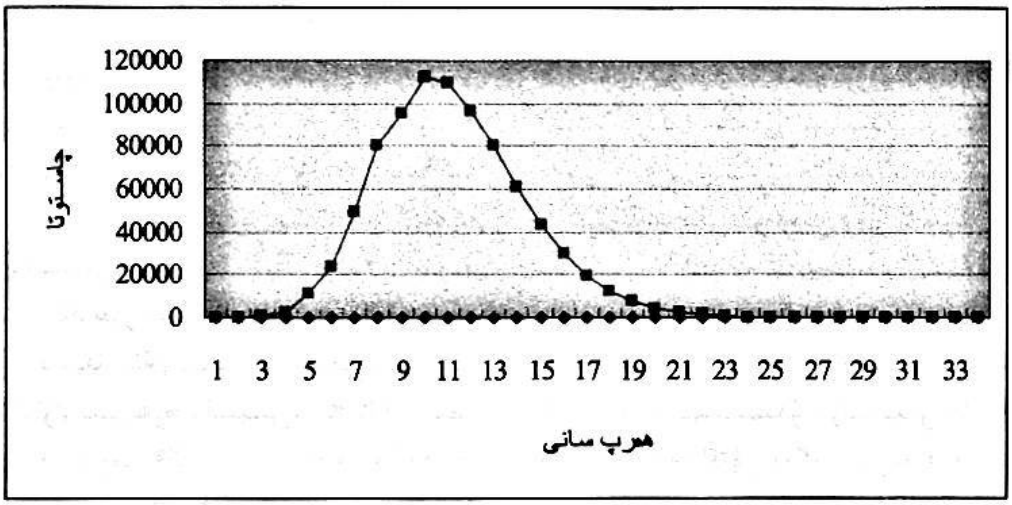
3.1 تەجرىبە ماتېرىيالى

تېكىست ئىچىدىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھەر خىل ژانىردىكى يازما ماتېرىيالنى توپلاپ، ئۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئامبىرىنى ھاسىل قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. ھازىرقى ئەھۋالدا بىر قەدەر رەتلەنگەن ۋە ئاشكارا تارقىتىلغان ئۇيغۇر تىلى ئامبىرى يوق دېيەرلىك. تۇردىن ۋە نەشرىيات ئورگانلىرىدىن يىغىش مۇمكىنچىلىكى بولسىمۇ، ئاپتورلۇق ھوقۇقى مەسىلىسى، ئىملانىڭ توغرىلىق مەسىلىسى شۇنداقلا تىل ئامبىرىنىڭ ھەجمى جەھەتتە خىلمۇخىل چەكلىمىلىكلەر بار. مۇشۇلارنى نەزەردە تۇتۇپ ئانالىز ئوبيېكتى سۈپىتىدە «ئۇيغۇر ئېدىبىيتى» نىڭ ئىملا ئامبىرىدىكى سۆزلەرنى ئانالىز ئوبيېكتى قىلىپ تاللىدۇق. بۇ يەردىكى سۆز دېگەن ئۇقۇم ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىدىكى بوش ئورۇن بىرلىكىدىكى سۆزدۇر.

ئۇيغۇر ئېدىبىتا قوللىنىلغان ئىملا ئامبىرى «ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى»نى ئاساس قىلىپ تۇرلەپ ھاسىل قىلىنغان، شۇنداق تۇرلەنگەن سۆزنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدا بار - يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئامباردۇر. شۇڭا ئىملانىڭ توغرىلىق نىسبىتى يۇقىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

3.2 ئانالىز

ئىملا ئامبىرى ئۇچ خىل شەكىلدە ئانالىز قىلىندى.

4-رەسىم. ھەرپ سانى بىلەن چاستوتىسى

بىرىنچى، ئەمزە ۋە سىزىقچىنىمۇ ئايرىم بىر بەلگە دەپ قارالغانىدىكى ئەھۋال. سۆزلۈك سانى 861201 دانە.

ئىككىنچى، ئەمزىنى ھەرپ ئەمەس، يەنى سوزۇق تاۋۇشنىڭ بىر قىسمى، سىزىقچە ئايرىم ھەرپ دەپ قارالغان ئەھۋال. سۆزلۈك سانى يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش 861201 دانە سۆز.

ئۈچىنچى، ئەمزىنى ھەرپ ئەمەس، جۈپ سۆزلەرنى ئايرىم سۆز ئەمەس دەپ قارالغانىدىكى ئەھۋال. سۆزلۈك سانى 845269 . بۇ ئۈچ خىل ئەھۋالنىڭ ئۈچىنچىسى ئىزاھلىق لۇغەتنى ئانالىز قىلغان ھالدىكى پىرىنسىپ بىلەن ئوخشاش بولغاچقا، بىز بۇ يەردە ئۈچىنچى خىل ئەھۋالنى نۇقتىلىق تەھلىل قىلىمىز. ئۈچىنچى خىل ئەھۋالدىكى سۆزلۈك سانى 845269 دانە بولۇپ، ئىزاھلىق لۇغەتتىكى سۆز ساندىن 24 ھەسسە ئارتۇق. ھەرپلىك تۈزۈلۈش بويىچە

كۆزىتىسەك ئەڭ ئۇزۇن سۆز 34 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. (تەپسىلىي ئەھۋالى3ـ رەسىمدە كۆرسىتىلدى).

3.3 كۆزىتىش(3)

ئىملا ئامبىرىنىڭ ئانالىز نەتىجىسىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىملا ئامبىرىدىكى ئەڭ ئۇزۇن سۆز 34 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئىزاھلىق لۇغەتتىكى ئەڭ ئۇزۇن سۆزدىن 10 ھەرپ كۆپ. بۇ سۆزنى ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتىدىكى ئەڭ ئۇزۇن سۆزدىن ياسالغان ياكى تۇرلەنگەن دەپ قارىساق، تىلىمىزدىكى قوشۇمچە دەپ قارىلىدىغان سۆزلەر قاتارى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندىمۇ 10 ھەرپتىن ئاشمايدۇ دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتىدە 8 ھەرپلىك سۆزلەر كۆپ بولغان بولسا، ئامبارىدا 10 ھەرپلىك سۆزلەر كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ ئارقىلىقمۇ، ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك قوشۇمچىلارنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ تەتقىقاتلىرىمىزدا ئايدىڭلاشتۇرماقچىمىز.

خۇلاسە

بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى ۋە ئۇيغۇر ئېدىتىنىڭ ئىملا ئامبىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش نەتىجىلىرى ئاددىي قىلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈلدى. n-gram مودېلى ئىستاتىستىكىلىق ۋە ئېھتىماللىق پىرىنسىپى بويىچە تەبىئىي تىلنى بىر تەرەپ قىلىش ساھەسىدە ناھايىتى كەڭرى قوللىنىلىۋاتقان مودېل بولۇپ، سۆزنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار باشقا تىللارنىڭ ئىزدەش ماتورى، ئاپتوماتىك ئاۋاز بىر تەرەپ قىلىش، OCR نىڭ توغرىلىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق ساھەلەردە كەڭرى قوللىنىۋاتىدۇ. سۆزنىڭ n-gram مودېلى بولسا، مورفولوگىيەلىك ئانالىز ، ئىزدەش ماتورى، تەرجىمە ماشىنىسى، ئەقلىي ئىقتىدارلىق كىرگۈزگۈچ قاتارلىق ساھەلەردە كەم بولسا بولمايدىغان ئالگورىزم سۈپىتىدە قوللىنىلىۋاتىدۇ. بىز بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەرپلىك تۈزۈلۈش ئانالىزىنى يۇقىرىقى تەتقىقاتلارغا قويۇپ، ماقالىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىدىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئاساسلىقى n-gram ھەققىدىكى تۈرلەنگەن سۆزلەرنى چۈشەنچىلەرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، بۇندىن كېيىنكى ئىزدىنىشلەرگە تۈرتكە بولۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇق. بۇ مەقسەتكىمۇ تۆۋەندىكىدەك كىچىك بىر ئىش تۈرتكىلىك رول ئوينىدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. يەنى خالىق نىياز ۋە مۇھەببەت قاسىملار تۇزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان» نىڭ فونېمىلارنىڭ بىرىكىشى (137ـ بەت) ھەققىدىكى بايانلاردا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ق»، «غ» فونېمىسى بىلەن «ئۇ» فونېمىسىنىڭ بىرىكمەيدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. راستتىنلا شۇنداقمىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا فونېمىلار بىرىكىشى قانداقتۇر دېگەن بىر خىل قىزىقىش بىلەن فونېمىلارنىڭ يەنى ھەرپلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى ھەققىدە ئىزدىنىپ باقتۇق. يۇقىردا تىلغا ئېلىنغان «ق»، «غ»، «ئۇ» فونېمىلىرى تىلىمىزدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق لۇغەت بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدىن تەكشۈرۈپ كۆرسەك، «غ» فونېمىسى بىلەن «ئۇ» نىڭ بىرىكىشىگە ئائىت مىسال چىقمىدى. «ق» فونېمىسى بىلەن «ئۇ» فونېمىسىنىڭ بىرىكىشىگە ئائىت «ئېيتقۇزۇمى» دېگەن بىرىككەن ئىسىم تېپىلىپ، تۈپ سۆزلەردە بۇ خىل بىرىكىش تېپىلمىدى.

ھەممىزگە مەلۇم، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن كومپيۇتېر خېلى ئومۇملىشىپ ئۇيغۇرچە ئېلېكترونلۇق ھۆججەتلەرمۇ كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى زور ۋاقىت سەرپ قىلىدىغان يۇقىرىقىدەك بىرىكىش مەسىلىسىنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ھەل قىلغىلى بولىدىغان بولدى. شۇنداقلا ئادەم كۆچى بىلەن ھەل قىلىش قىيىن ياكى مۇمكىن ئەمەس دەپ قارالغان بىر تىلدىكى بارلىق بەلگىلەرنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىش ئەھۋالىنى ئېنىقلىقى بولىدىغان بولدى.

ئۇيغۇر تىلى بۇ ساھەدە بىر باشلىنىش باسقۇچىدا تۇرماقتا. بۇنىڭدىن كېيىن ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق ساھەسى بىلەن ھېسابلاش تۈسىنى ئالغان مۇشۇ خىلدىكى تەتقىقاتلار بىرىكىپ، ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگۈسى.

ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، «ئۇيغۇر ئېدىبىيات»نىڭ ئىملا ئامبىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتكەن غەيرەت توختى كەنجى ئەپەندىگە چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

ئىزاھلار

[1] « N-gram مودېلى» كىتا كېنجى، توكيو نەشرىياتى، 1999.11.

[2] «N-gram ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تېكىستنى ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى» كوندو ياسىخىرو، كوندو مىيۇكى «خەنزۇ يېزىقىدىكى ئۇچۇرلانى بىر تەرەپ قىلىش تەتقىقاتى» ، 2001.10 .

[3] «N-gram ئىستاتىستىكىسىدىن پايدىلىنىپ سۆز شەكلى بىلەن ياسالما سۆزلەرنى ئانالىز قىلىش» كوندو مىيۇكى «ياپون تىلى تەتقىقاتى» ، 2001.8 .

[4] http://cogsci.l.chiba-u.ac.jp/~hariri/qurallar.html.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 09 ـ 062 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراممماتىكىسىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسنىڭ پەرقى توغرىسىدا*

ئادىلە مۇسا

(شىنجاڭ ماارىپ ئىنستىتۇتى قوش تىل شۆبە تارمىقى، ئۈرۈمچى. 438300)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدا تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار، يارىمچى سۆزلەر، سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى، تەلەپپۇز ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراممماتىكىدا تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دۇم كۆمتۇرۇلگەن دەرەخ ئىسخېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراممماتىكىسىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر ئوستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要: 词组中词与词之间的句法关系在传统语法中通过词尾、虚词、词序、语调来体现，在生成语法中通过倒立树状图来体现。本文通过对比传统语法的词组与生成语法的词组找出它们之间的异同点。

Abstract: While, according to traditional grammatical theory, the syntactic relationships between words comprising non-fixed phrases are expressed via suffixes, helping words, word placement, and pronunciation, in generative grammar these relationships are expressed via an inverted tree structure. The present article will consider the differences between the treatment of the phrase in traditional and generative grammar.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: H04　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

20ـ ئەسىرنىڭ 50ـ60ـ يىللىرى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە تىلشۇناسلىق بىلەن پسىخولوگىيەنىڭ بىرلىشىشىدىن پسىخىك تىلشۇناسلىقى دەپ ئاتىلىدىغان بىر پەن گۇللىنىشكە باشلىدى. ئۇ ئاساسلىقى تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە چۈشىنىش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان پسىخىك پائالىيەت قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھادىسە، مېخانىزمنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. پسىخىك تىلشۇناسلىقى پەيدا بولغاندىن تارتىپلا نۇرغۇنلىغان تىلشۇناس ۋە پسىخولوگلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى. قىسقىغىنە نەچچە ئون يىل ئىچىدىلا ئۇنىڭ مەزمۇنىدا بىر قانچە قېتىملاپ ئۆزگىرىش بولدى. يەنى 50ـ60ـ يىللاردا سىنتاكسىس تەتقىقاتى، 70ـ80ـ يىللاردا سېمانتىكا تەتقىقاتى ۋە قوللىنىشچان تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى قاتارلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

پسىخىك تىلشۇناسلىقنىڭ ھەرقايسى باسقۇچتىكى تەرەققىياتى چومسكىنىڭ نەزەريەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. «سۆز ئىگىلەش ئۇسكۇنىسى» (Language acquisition device, LAD) چومسكى نەزەريەسىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ مېڭىسىدە تۇغما «سۆز ئىگىلەش ئۇسكۇنىسى» بار، بالىلار بۇ ئومۇملاشقان گىراممماتىكىدىن پايدىلىنىپ، باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى ئاسانلا چۈشىنەلەيدۇ ۋە شۇ خىل تىلنى

---

* بۇ ماقالە 2012ـيىلى 4ـ ئاينىڭ 9ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئادىلە مۇسا (1970ـيىلى 12ـئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىگىلىيەلەيدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ خىل تەتقىقات ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولغان. ئالماشتۇرۇش-ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىدى، شۇنداقلا ئۇ تىلشۇناسلىق ساھەسىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى باشقا كومپيۇتېر ئىلمى، ھاياتلىق ئىلمى، پىسخولوگىيە قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ زور تۆھپە قوشتى.

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسى 19ـ ئەسىرنىڭ 60ـ يىللىرى ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىجادچىسى نوئوم چومىسكى بولۇپ، بۇ گىراماتىكا ئېقىمى بەزىدە ئۇنىڭ نامى بىلەن «چومىسكى ئېقىمى» ياكى «چومىسكى گىراماتىكىسى» دەپ ئاتالغان. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىغا ماس كېلىپلا قالماستىن، بەلكى مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى مول بولغان ئالتاي تىللىرىغىمۇ ماس كېلىدۇ.

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسى ئىنسانلارنىڭ تىل ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرۈشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ پەقەت ئىنسانلارنىڭ تىل پائالىيىتىنىلا تەسۋىرلەپ قالماستىن، ئادەم مېڭىسىدىكى بىلىم سىستېمىسىنى ۋە ئومۇملاشقان گىراممـاتىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. چومىسكى تىل ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس، پەقەت گىراممـاتىكىلا مەۋجۇت نەرسە دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسىنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى تىل بولماستىن، بەلكى گىراماتىكىدۇر. ئالماشتۇرۇش-ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسى فورمال لوگىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. چەكلىك بولغان فورمىلاشقان قائىدە سىستېمىسىنى ئاساس قىلىپ يېشىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، چەكسىزلىگەن جۈملىلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تىل ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراماتىكىسى مەيلى تەتقىقات ئوبيېكتى، تەتقىقات مەقسىتى ياكى تەتقىقات ئۇسۇلى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇ ئەنئەنىۋى گىراماتىكىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇ تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن يېپىيېڭى بىر تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. تىلشۇناسلىقنى يېڭى بىر قىياپەت بىلەن دۇنياغا نامايەن قىلدى.

چومىسكىنىڭ تىل ھەققىدىكى نەزەريەسى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچىدىن، چومىسكى ئىنسانلارنىڭ تىل پائالىيىتىنىڭ بولۇشى ئادەم مېڭىسىدە تىل مېخانىزمى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۇغما ئورگىنىنىڭ بولغانلىقىدا دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچىدىن، چومىسكى بىر ئادەم ئەزىلدىن ئاڭلاپ باقمىغان ۋە سۆزلەپ باقمىغان يېڭى جۈملىلەرنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە سۆزلىيەلەيدۇ. چۈنكى شۇ ئادەمنىڭ تىل ئىگىلەش ئىقتىدارى بار دەپ قارايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، چومىسكى تىل قائىدىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇ تىلنىڭ ئەسلىدىنلا ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولىدۇ، بۇ قائىدىلەرنىڭ سانى چەكلىك بولىدۇ ، بۇ قائىدىلەرنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئىگىلىگىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچىدىن، چومىسكى ھەرقانداق بىر تىلنىڭ قائىدىلىرى چەكلىك بولىدۇ، ھەر بىر تىلنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىز شۇنى بايقايمىزكى، دۇنيادىكى تىللار گەرچە شۇنچە كۆپ بولىسمۇ، ھەرقايسى تىللار ئوتتۇرىسىدا مۇشۇ چەكلىك بولغان قائىدىلەردە مەلۇم ئورتاقلىقلار بار. بۇ دەل تىلنىڭ ئومۇمىي قائىدىسىدۇر دەپ قارايدۇ.

بەشىنچىدىن، چومىسكى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئادەمنىڭ تىل مېخانىزمىنىڭ ئېپتىدائىي ھالىتى بىلەن تىلنىڭ ئېپتىدائىي ھالىتى ئوخشاش بولىدۇ دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ئالتىنچىدىن، چومىسكى يەنە ئادەمنىڭ تىل مېخانىزمى تونۇش سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئاۋاز، مەنە، قۇرۇلما قاتارلىق ئۈچۈرلارنى ساقلايدۇ دەپ پەرەز قىلىدۇ[1].

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىسنىڭ چەك ـ چېگرالىرىنى بۆزۈپ تاشلىغان بولۇپ، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىنى سىنتاكسىسنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراپ، ئۇنى

سىنتاكسىستا ھەل قىلىدۇ. بۇ خىل گرامماتىكا ئېقىمىدىكىلەر ھەر بىر جۈملە بىر ئىسىم بىرىكمىسى بىلەن بىر پېئىل بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ دەپ قارايدۇ ھەم ئۇنى دۇم كۆمتۇرۇلگەن دەرەخ ئسخېمىسى بىلەن تەسۋىرلەيدۇ.

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىدا قوللىنىلىدىغان يەنە بىر ئۇسۇل يېشىش ئۇسۇلى بىلەن نەزەرىيەنى پەرەز قىلىش ۋە قايتا ـ قايتا ئىسپاتلاش ئۇسۇلىدۇر. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسى ئېقىمىدىكىلەر تىلنى تەبىئىي پەن نۇقتىسىدىن تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئادەم مېڭىسىدىكى تىل مېخانىزمىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

چومىسكى تۇرلەرگە ئايرىش بىلەنلا توختاپ قېلىشقا بولمايدۇ، تۇرلەرگە ئايرىش ئاساسىدا ھەر خىل نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاندىن بۇ نەزەرىيەلەرنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ ئىسپاتلاش كېرەك دەپ قارايدۇ[2].

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىنىڭ پىرىنسىپى يېيىش ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىدۇ. مەسىلەن، گرامماتىكىغا ئۇيغۇن بىر جۈملە بىر ئىسىم بىرىكمىسى بىلەن بىر پېئىل بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ دېسەك، يەنى بۇ قائىدىنى S ō NP VP فورمۇلا ئارقىلىق كۆرسەتسەك، بۇ قائىدە ئادەمنىڭ چوڭ مېڭىسىدە ساقلانغان بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر قانداق ئادەم مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن نۇرغۇنلىغان جۈملىلەرنى ھاسىل قىلالايدۇ، مۇبادا ئەمەلىيەت بۇ قائىدىنىڭ راستتىنلا نۇرغۇنلىغان جۈملىلەرنى ئاينىتالىشنى ئىسپاتلىسا بۇ ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىنىڭ بىر قائىدىسى بولالايدۇ. بۇ يېيىش ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتىدۇر. ئەگەر يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ئىسىم بىرىكمىسى ۋە پېئىل بىرىكمىسى بىرىكىپ ھاسىل قىلغان بارلىق جۈملە ئارقىلىق S ō NP VP قائىدىسىنى يىغىنچاقلاپ چىقمىز دېسەك، ئۇ ھەرگىز مۇمكىن بولمايدۇ. چۈنكى نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا بۇ خىلدىكى جۈملىلەر چەكسىز، ئۇلارنى يىغىپ بولغىلى بولمايدۇ. بىر تىل ئىشلەتكۈچىنىڭ تىل سېزىمى ۋە ھۆكۈم قىلىش كۈچىنى ئاساس قىلىپ، بۇ جۈملىنى گرامماتىكىغا ماس كېلىدىغان جۈملە ئاساسىدا پەرەز قىلىمىز، ئاندىن بۇ پەرەز قىلغان نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ ئىسپاتلايمىز، ئەگەر ئەمەلىيەت بۇ پەرەز قىلغان نەزەرىيەنىڭ تۇغرىلىقىنى ئىسپاتلىيالمىسا، بۇ نەزەرىيەلەرنى تاشلىۋېتىمىز ياكى تۈزىتىش كىرگۈزىمىز. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىدا ھەر بىر نورمال سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان جۈملە ئۇنىڭ تەتقىقات ماتېرىيالى بولالايدۇ. يەرلىك دىيالېكت، جەمئىيەت دىيالېكتى ۋە كەسىپ دىيالېكتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن بىر جۈملىنىڭ گرامماتىكىغا ماس ياكى ماس ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتا ئوخشاش بولمىغان قاراش پەيدا بولۇشى مۇمكىن. چومىسكى بۇنىڭغا نىسبەتەن «تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ كۆزدە تۇتىدىغىنى ئاساسلىقى ساپ بىر تىل گەۋدىسى ئىچىدىكى نورمال سۆزلىگۈچى-ئاڭلىغۇچى» دەپ قارايدۇ[3]. بۇ يەردىكى « ساپ بىر تىل گەۋدىسى»، «نورمال سۆزلىگۈچى... ئاڭلىغۇچى» دېگىنىمىز، باشقا بىر تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە نورمال سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچى تەتقىقاتچىنىڭ ئۆزى بولۇشىمۇ مۇمكىن، چۈنكى شۇ تەتقىقاتچىمۇ بىر تىل گەۋدىسىنىڭ ئەزاسى، مۇشۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ باشقىلار دەپ بولغان ياكى يېزىپ بولغان ماتېرىيالنى ئىزدەپ يۈرۈشى ھاجەتسىز. بۇ ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گرامماتىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تەتقىقات مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسىگە تۆۋەندىكىدەك تەبىر بېرىدۇ:

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن ۋاقتلىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان يىغىندىسى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ[4]. سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

بىرىنچىدىن، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى لېكسىكىلىق مەنىسى، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئېنىق بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن

ئارتۇق مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە بىرىكىشى ھەم شۇ ئارقىلىق مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىشى ئاساسىدا تۇزۇلىدۇ.شۇڭا ئۇ تۇزۇلۇش ۋە مەنە جەھەتتىن پارچىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىلىم ـ پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى = ئىلىم ـ پەننىڭ يۇكسەك چوققىسى؛

ئىشلەپچىقىرىش پىلانى = ئۆگىنىش پىلانى؛

ئىككىنچىدىن، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر

ئەسلىدىكى يەككە سۆزلۈك ھالىتىدىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمايدۇ، ھەر بىر سۆز ئۆز ئۇرغۇسىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ، ئاخىرقى سۆزنىڭ ئۇرغۇسى باشقا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسىغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك ئېيتىلىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر

ئۆزىنىڭ ئەسلىي لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ، يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، يەنى، بىرىكمە تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆز ئەسلى مەنە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ.

تۆتىنچىدىن، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئايرىم تۇرغاندا، يەككە سۆزلۈك ھالىتىدە مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما بىرىكمە تەركىبىدە ئۇلار بىرەر ئومۇمىي ـ پىكىرنى ئىپادىلەش نىشانى ئاستىدا، مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرى بىلەن زىچ بىرىكىپ، بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناپ، جۈملىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى خەلقنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيەلەش، دۈشمەنگە زەربە بېرىش، دۈشمەننى يوقىتىش رولىنى ئويناپدۇ.

يۇقىرىقى جۈملىدە «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى» دېگەن بىرىكمە ـ ئىگە، قالغانلىرى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، مۇشۇ جۈملىنىڭ تۇزۇلۇشىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رولىنى ئويناپدۇ.

سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئاددىي ۋە مۇرەككەپ بىرىكمە شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان ئادەم، ئۆلمەس ئاغرىق، ئاستا سۆزلىمەك (ئاددىي بىرىكمە)

ئەخمەتنىڭ چوڭ دادىسى، يېڭى تۇرمۇش ئۇسۇلى (مۇرەككەپ بىرىكمە)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىدىغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق باغلىنىش ئۇسۇللىرى ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە قاراپ، تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ[5]. جۈملىدە ئوخشاش بىر سىتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان سۆزلەر بىر ـ بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىدۇ، ئۇلار بىر ـ بىرىنى ئېنىقلايدۇ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدۇ، بىر-بىرىنى باشقۇرمايدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىملىرىدۇر.

ئەخمەت، ئاسىيە، تۇرغۇنلار بىزنىڭ ئۆيگە كەلدى.

ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن تۇزۇلگەن سۆز بىرىكمىلىرى

بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپنىڭ چوڭ بېغى، يېڭى دەۋر ياشلىرى، پىشقان تاتلىق قوغۇن

تۆۋەندە مەن بېقىندى مۇناسىۋەتتە كەلگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى گىراممماتىكا بىلەن ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىراممماتىكىسىدا قانداق تەھلىل قىلىنىشى ئۇستىدە توختىلىمەن. بۇ ماقالەمنىڭ ئاساسلىق قىسمىدۇر.

ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدا سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە تەلەپپۇزنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ. تەلەپپۇز ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدا سۆزلەرنى بىر ـ بىرىگە باغلاشتا مۇھىم بولغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرىدۇر. بولۇپمۇ سۆزلەر ئۆزئارا مورفېملارسىز ۋە يارىمچى سۆزلەرسىز باغلانغاندا تەلەپپۇزنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ.

ئەگەر تەلەپپۇز ئۆزگەرتىلسە، سۆزلەر

ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

▲ ئۇزۇن چاچلىق // قىز (قىزنىڭ چېچى ئۇزۇن)

▲ ئۇزۇن // چاچلىق قىز (قىزنىڭ ئۆزى ئۇزۇن)

▲ ئىككى بالكونلۇق // ئۆي (بالكون ئىككى)

▲ ئىككى // بالكونلۇق ئۆي (بالكونلۇق ئۆيدىن ئىككىسى بار)

▲ ئىككى پاشنىلىق // ئاياغ (ئاياغنىڭ پاشنىسى ئىككى)

▲ ئىككى // پاشنىلىق ئاياغ (پاشنىلىق ئاياغدىن ئىككىسى بار)

▲ ئىككى كۆزلۈك // ئۇزۇك (ئۇزۇكنىڭ كۆزى ئىككى)

▲ ئىككى // كۆزلۈك ئۇزۇك (ئۇزۇكتىن ئىككىسى بار)

▲ ئۇچ چاقلىق //ھارۋا (ھارۋىنىڭ چاقى ئۇچ)

▲ ئۇچ //چاقلىق ھارۋا (ھارۋىدىن ئۇچى بار)

▲ تۆت قەۋەتلىك //بىنا (بىنانىڭ قەۋىتى سانى تۆت)

▲تۆت //قەۋەتلىك بىنا (بىنادىن تۆتى بار)

▲ قارا كۆزئەينەكلىك// ئادەم (ئادەمنىڭ كۆزئەينىكى قارا)

▲ قارا// كۆزئەينەكلىك ئادەم (ئادەمنىڭ رەڭگى قارا)

▲ ئىككى پۇتلۇق //ھايۋان (ھايۋاننىڭ پۇتى ئىككى)

▲ ئىككى// پۇتلۇق ھايۋان (ھايۋاندىن ئىككىسى بار)

▲ چوڭ گۈللۈك //تەخسە (تەخسىنىڭ گۈلى چوڭ)

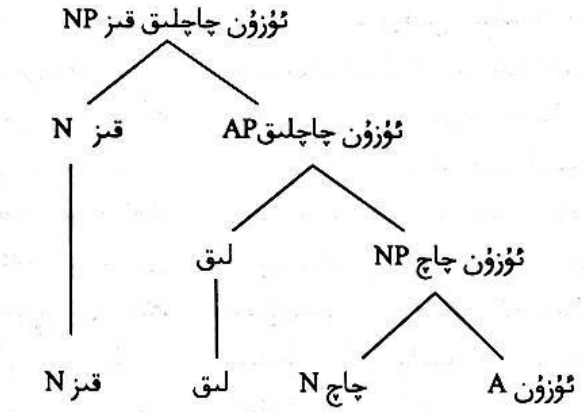
▲ چوڭ// گۈللۈك تەخسە (تەخسىنىڭ ئۆزى چوڭ)

▲ ئىككى تۇتقۇچلۇق// كورا (كوربنىڭ تۇتقۇچى ئىككى)

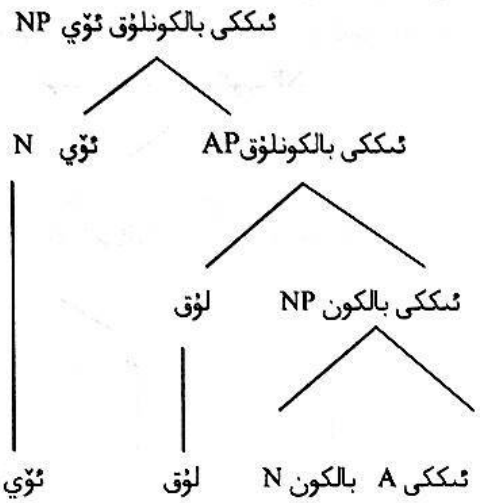
▲ ئىككى// تۇتقۇچلۇق كورا (تۇتقۇچلۇق كوربدىن ئىككىسى بار)

سىنتاكسىس ئەزلىدىن ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكا تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكا ئېقىمىدىكىلەر «تىل بارلىق جۈملىلەرنىڭ يىغىندىسى، جۈملە ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى ئاساسىي بىرلىك، سىنتاكسىس سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان تەلىمات، ئۇ يەنىلا ئادەمنىڭ چوڭ مېڭىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك» دەپ قارايدۇ[6] ھەم ئادەمنىڭ تىل ئورگانىزمىغا تەئەللۇق بولغان ئومومىي گىراممىتىكا قائىدىسى بىلەن تىلنىڭ ئالاھىدە قائىدىلىرىنى، يەنىلا سىنتاكسىس قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكىسى مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىسنىڭ چەك ـ چېگرالىرىنى بۆزۈپ تاشلىغان بولۇپ، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىنى سىنتاكسىسنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى دەپ قاراپ، ئۇنى سىنتاكسىستا ھەل قىلىدۇ. ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكىسىدا سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە سۆز تومۇرىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن سۆز بىرىكمىسى ۋە پۈتۈن جۈملىگە ئورتاق تەئەللۇق بولىدۇ. ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئورتاق تەئەللۇق بولىدۇ. پېئىلغا قوشۇلىدىغان زامان، شەخس قوشۇمچىلىرى پۈتۈن جۈملىگە تەئەللۇق بولىدۇ. بۇ خىل سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار پۈتۈن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىنىڭ ئەڭ سىرتقى قىسمىدىكى گىراممىتىكىلىق تەركىب دەپ قارىلىدۇ[7].

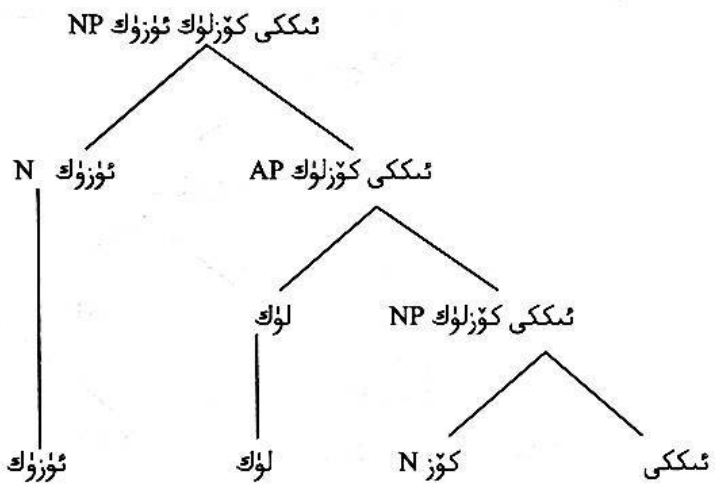
ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكىسىدا ئىشلىتىشكە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىنىNP، سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز AP بىرىكمىسىنى، ئىسىم سۆز تۈركۈمىنى N، سۈپەت سۆز تۈركۈمىنى A بىلەن ئىپادىلەيمىز.

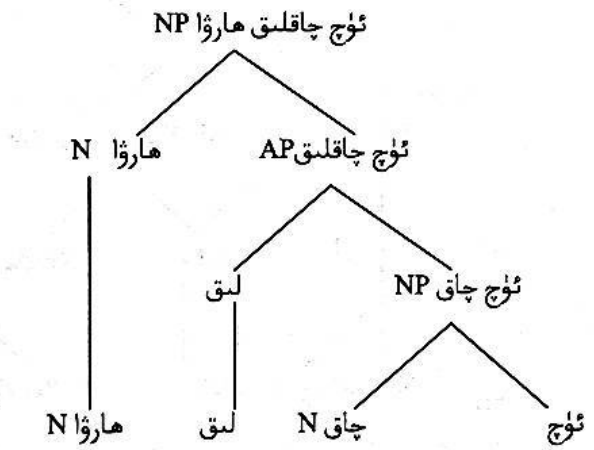
ئەگەر «ئۇزۇن چاچلىق قىز» بىرىكمىسىدىكى «لىق» قوشۇمچىسى «ئۇزۇن چاچ» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «چاچ» قا قوشۇلسا، ئۇ «ئۇزۇن» دېگەن سۈپەت بىلەن بىرىكەلمەيدۇ. چۈنكى سۈپەت سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

ئەگەر «ئىككى بالكونلۇق ئۆي» بىرىكمىسىدىكى «لۇق» قوشۇمچىسى «ئىككى بالكون» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «بالكون»غا قوشۇلسا، ئۇ «ئىككى» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ. چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

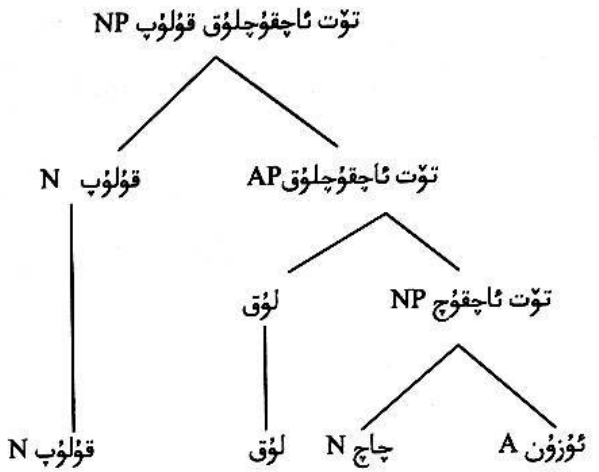

ئەگەر «ئىككى كۆزلۈك ئۈزۈك» بىرىكمىسىدىكى «لۇك» قوشۇمچىسى «ئىككى كۆز» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «كۆز» گە قوشۇلسا، ئۇ «ئىككى» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

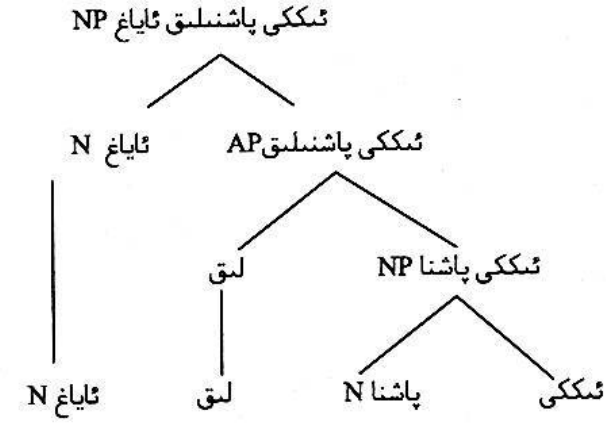

ئەگەر «ئۇچ چاقلىق ھارۋا» بىرىكمىسىدىكى «لىق» قوشۇمچىسى «ئۇچ چاق» دېگەن بىرىكمىگە

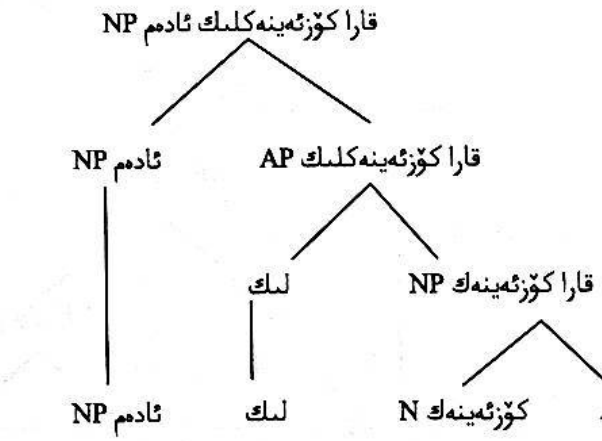
قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «چاق» قا قوشۇلسا، ئۇ «ئۇچ» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

ئەگەر «تۆت ئاچقۇچلۇق قۇلۇپ» بىرىكمىسىدىكى «لۇق» قوشۇمچىسى «تۆت ئاچقۇچ» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «ئاچقۇچ» قا قوشۇلسا، ئۇ «تۆت» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

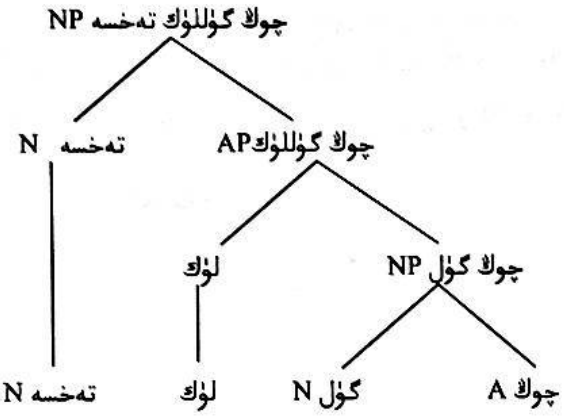

ئەگەر «ئىككى پاشنىلىق ئاياغ» بىرىكمىسىدىكى «لىق» قوشۇمچىسى «ئىككى پاشنا» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «پاشنا»غا قوشۇلسا، ئۇ «ئىككى» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

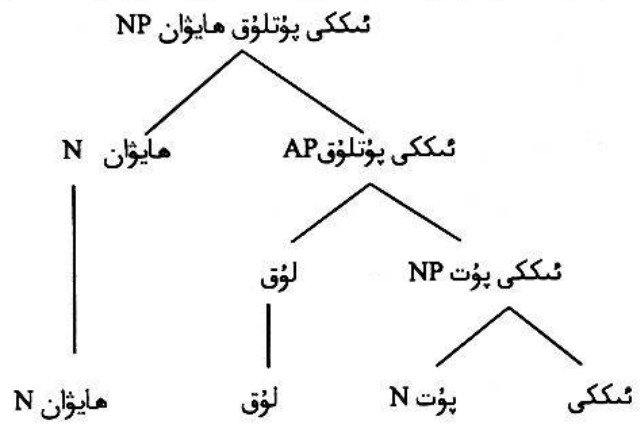
ئەگەر «قارا كۆزئەينەكلىك ئادەم» بىرىكمىسىدىكى «لىك» قوشۇمچىسى «قارا

كـۆزئەينەك» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «كۆزئەينەك» دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، «قارا» دېگەن سۈپەت بىلەن بىرىكەلمەيدۇ. چۈنكى سۈپەت سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

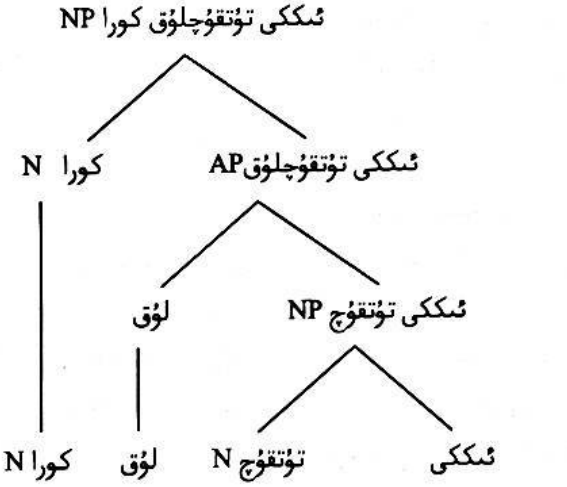
ئەگەر «چوڭ گۈللۈك تەخسە» بىرىكمىسىدىكى «لۈك» قوشۇمچىسى

«چوڭ گۈل» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «گۈل» گە قوشۇلسا، ئۇ «چوڭ » دېگەن سۈپەت بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

ئەگەر «ئىككى پۇتلۇق ھايۋان» بىرىكمىسىدىكى «لۇق» قوشۇمچىسى

«ئىككى پۇت» دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن بىرىكەلمەيدۇ.چۈنكى سۈپەت سان تەرىپىدىن بىلەن «پۇت» قا قوشۇلسا، ئۇ «ئىككى» دېگەن سان ئېنىقلانمايدۇ.

ئەگەر «ئىككى تۇتقۇچلۇق كورا» بىرىكمىسىدىكى «لۇق» قوشۇمچىسى «ئىككى تۇتقۇچ»

دېگەن بىرىكمىگە قوشۇلماي، ئالدى بىلەن «تۇتقۇچ» دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، ئۇ «ئىككى» دېگەن سان بىلەن بىرىكەلمەيدۇ. چۈنكى سۆيەت سان تەرتىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكا ئېقىمى تىلشۇناسلىقتىكى ئەڭ يېڭى يۆزلىنىش بولۇپ، ئۇ يۈكسەك تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە. تىل ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر ئالماشتۇرۇش ـ ھاسىل قىلىش گىرامماتىكىسىنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىنى كومپيۇتېر ساھەسىدە قوللىنىپ يېڭى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئىزاھاتلار

[1][2][3][6][7] لېتىپ توختى: «ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا ئالتاي تىللىرىنىڭ ئالماشتۇرۇش-ھاسىل قىلىش گىرامماتىكا تەتقىقاتى» (خەنزۇچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى،2001 -يىل 7 -ئاي نەشرى، 2-3، 11-، 12-، 9-، 10-بەتلىرى

[4][5] سۇلايمان سەپەر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 229-، 304-بەت

پايدىلانمىلار

1. شۇ لىيجيۇڭ: «ئاينىتما گىرامماتىكا نەزەريەسى» (خەنزۇچە)، شاڭخەي چەت ئەل تىللىرى ماتارىپ نەشرىياتى، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى.

2. لېتىپ توختى: «ئالتاي تىللىرىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2002-يىللىق 6-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 03 ـ 071 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ھايۋانات مىسالىدىكى ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە*

ئادىلە قاھار

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ماقال ـ تەمسىل ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن ياكى يازما ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. بۇ ماقالىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بىر قىسىم ھايۋاناتقا ئائىت سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئەھمىيىتى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要：成语作为维吾尔民间文学的主要成分，它无论在民间文学，还是在书面文学中占非常重要的地位。本文章阐述了《突厥语大辞典》中的包含动物词语的熟语及分析了熟语在人们生活中的实际意义。

Abstract: As an essential constituent part of Uyghur oral folk literature, proverbs occupy a very important place in both our oral folk literature and our written literature. This article will briefly discuss the social importance of a number of proverbs found in the *Dictionary of Turkic Languages* (*Türkiy Tillar Diwani*) which incorporate words related to animals.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I277.4　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ماقال ـ تەمسىلەر مەيلى بۇرۇنقىلىرى بولسۇن ياكى ھازىرقىلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ مەنىسى چوڭقۇر، تەرىبىەۋى ئەھمىيىتى زور بولغاچقا، قوللىنىلىش دائىرىسىمۇ ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇ سەۋەبتىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئېلىندى) دىكى ماقال ـ تەمسىلەر، بولۇپمۇ ھايۋانات مىسال قىلىنىپ، كىشىلەرگە تۇرلۈك تەرىبىيە بېرىش مەزمۇن قىلىنغان ماقال ـ تەمسىلەر تەرىبىەۋى ئەھمىيىتى جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

«دىۋان»دىكى ھايۋانات مىسالىدىكى ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىخچام، ئۇيقۇ ـ پىكرىنى ئىپادىلىشى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك، مەنىسى ئۆتكۈر ھەم چوڭقۇر بولۇپ، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن زىچ باغلانغان. مۇنداق بولۇشتىكى ئاساسلىق سەۋەب، مۇشۇ ماقال ـ تەمسىلەرگە مەنبە بولغان ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان تۇرمۇش ئەھمىيىتى، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى، بىر قەدەر مۇقىم بولغانلىقى ۋە ئەنئەنىگە ۋارىسلىق سۈپىتىدە داۋام قىلغانلىقىدىندۇر.

قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەر ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدىكى ھاياتلىق پائالىيىتىدە بىر قىسىم ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنى كۆندۈرگەن ۋە ئۇلاردىن پايدىلانغان. شۇ جەريانىدا ھايۋانات مىسالىدىكى ماقال ـ تەمسىلەر شەكىللەنگەن. «دىۋان»دىكى ھايۋانات مىسالىدىكى ماقال ـ تەمسىلەر بىر قەدەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، مەيلى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى شەكلىنىڭ رەڭدارلىقى جەھەتتىن بولسۇن، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم

* بۇ ماقالە 2012ـيىلى 3ـ ئاينىڭ 11ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئادىلە قاھار (1985ـيىلى 9ـئايدا تۇغۇلغان) جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپىنىڭ ماگىستىرانتى.

ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ تۇردىكى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ باشقا ماقال ـ تەمسىللەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان روشەن ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭدا ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەر، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردىكى خەلقنىڭ ھايۋانلار ھەققىدىكى تونۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭغا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھايۋانلارنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى، ھەربىكەتلىرى ئىنسانلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىگە سىمۋول قىلىنغان. «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان ماقال ـ تەمسىللەردە ۋاپادارلىق، ئەمگەكچانلىق، سەممىي ـ سادىقلىق، راستچىللىق، ئىناقلىق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، بىر ـ بىرىنى ھۆرمەتلەش، بىر ـ بىرىگە كۆيۈنۈش قاتارلىق گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەتلەر مەدھىيەلەنگەن. ساختىلىق، ئالدامچىلىق، يالغانچىلىق، پۇرسەتپەرەسلىك، مەنمەنچىلىك، ساتقىنلىق قاتارلىق يامان ئىدىيە، ناچار ئىللەتلەر پاش قىلىنغان. ھايۋانات مىساللىق ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى تۆۋەندىكى تەرەپلەردە گەۋدىلىنىدۇ.

بىرىنچى، كىشىلەرنى ئۆم ـ ئىناق ئۆتۈش، توپلىشىپ ياشاشنى ئەۋزەل كۆرۈش، شەخسىيەتچى بولماسلىق تەربىيەسىگە ئىگە قىلىش توغرىسىدىكى ماقال ـ تەمسىللەر

مەسىلەن: Yalŋus qaz ötmäs

يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس («دىۋان»، تېكىست 975ـبەت).

بۇ تەمسىلدە يالغۇز بىر ئادەمنىڭ ھەرگىزمۇ جەمئىيەت تۇرمۇشىنى شەكىللەندۈرەلمەيدىغانلىقى، شەخسىيەتچىلىك، ئايرىمچىلىق بىلەن تۇرمۇش بولمايدىغانلىقى، باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشقاندىلا ئاندىن ئىشلارنىڭ ئۇنۇملۇك بولىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن. تۆۋەندىكى ماقالدىمۇ ئوخشاش ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن.

Arpasïz at axumas arqasïz alp čärik sïyumas

ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يېمىرەلمەس. («دىۋان»، تېكىست 104ـبەت).

ئىككىنچى، يول باشچىلارنى، قەھرىمانلارنى ھۆرمەتلەپ ۋە ئەزىزلەپ ئۇلاردىن ئۆگىنىش، باتۇر ۋە چىدامچان بولۇشقا چاقىرىدىغان ماقال ـ تەمسىللەر.

Qalïn qaz qulawuzsuz bolmas

غاز توپى باشلامچىسىز بولماس. («دىۋان»، تېكىست 369ـبەت).

بۇ تەمسىل ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلىدىغان كىشىگە بوي سۇنۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلغان بولۇپ، ئىنسانلار توپى يەنى بىر مىللەت، بىر جامائەتمۇ ئەگەر رەھبەرسىز، باشلامچىسىز بولۇپ قالسا بۇ توپنىڭ چېچىلىپ كېتىدىغانلىقى، بىر توپ بولۇپ شەكىللىنەلمەيدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئەمەلىيەتكە قاراپ ئىش كۆرۈش، مۇھىت ۋە شارائىتقا سەل قارىماسلىق، ھەر ئىشتا ئالدىن پۇختا تەييارلىق كۆرۈشكە دائىر ماقال-تەمسىللەر. مەسىلەن:

Yazïdaqï süvlin äžärgäli ävdäki taqağu ïqğïnma

قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما. («دىۋان»، تېكىست 339ـبەت).

بۇ تەمسىلدە يوق نەرسىنى دەپ، قولدىكى نەرسىدىنمۇ ئايرىلىپ قالماسلىققا چاقىرىلغان.

Qarğa qazqa ötkünsä putï sïnur

قاغا غازنى دوريسا، پۇتى سۇنار. («دىۋان»، تېكىست 86ـبەت).

بۇنىڭدا كىشىنى ئۆز ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلغان.

Tolun anutsa qulun bolur tolun unutsa bulun bolur

قورال تەييارلىسا، قۇلۇنلۇق بولۇر، قورالنى ئۇنتۇسا، تۇتقۇن بولۇر. («دىۋان»، تېكىست 170ـبەت).

بۇ ماقالدا ھەر ئىشتا ئالدىن تەييالىق كۆرۈش لازىملىقى ئېيتىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئىجادچانلىق، ئالغا ئىلگىرىلەش تەشەببۇس قىلىنىپ، بىلىم ئۆگىنىشكە ئۇندەشكە دائىر ماقال-تەمسىللەر. مەسىلەن:

Oğlaq yiliksiz oğlan biliksiz

ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز. («دىۋان»،

تېكىست 101-بەت).

يىلىكسىز ئوغلاق بولمىغاندەك، ئادەم بالىسى بىلىمسىز قالسا بولمايدۇ. بۇ ئارقىلىق بىلىمنىڭ ئىنسانلارغا نىسبەتەن نەقەدەر مۇھىم رول ئويناپدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

Alïn arslan tutar küčin uyuq tutmas هىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس. («دىۋان»، تېكىست 72-بەت).

بۇ تەمسىلدە كىشىلەر ئەقىل بىلەن ئىش قىلىش، قارامىلىق قىلماسلىققا ئۇندىلىپ، بىلىمنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ئۇلۇغلانغان.

بەشىنچى، كىشىلەرنى ئەقىدىلىك ياشاش، ئەمەلىيەتچىل بولۇش، ئۇمىدسىزلەنمەسكىكە دەۋەت قىلىش ھەققىدىكى ماقال ـ تەمسىللەر. مەسىلەن:

Ït ïsïrmas at täpmäs temä

ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دېمە. («دىۋان»، تېكىست 146-بەت).

ئۇلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، شۇڭا ئەمەلىيەتكە بېقىپ ئىش كۆرۈش كېرەكلىكى ئېيتىلغان.

Qorqmïx kixigä qoy baxï qox körünür

قورققان كىشىگە قوي بېشى قوش كۆرۈنەر. («دىۋان»، تېكىست 784-بەت).

بۇ ماقالنىڭ ھازىرقى ۋاريانتى «قورققانغان قوش كۆرۈنۈپتۇ» بولۇپ، قورقۇنچاق كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلغان، كىشىلەرنى جاسارەتلىك بولۇشقا ئۇندىگەن.

ئالتىنچى، كىشىلەرنى ئەمگەكنى سۆيۈش، ھەر قانداق ئىشتا ئەستايىدىل، پۇختا بولۇش، ھۆرۈن بولماسلىققا ئۇندىمەيدىغان ماقال ـ تەمسىللەر. مەسىلەن:

Tävä silkinsä äxäkkä yük čïqar

تۆگە سىلكىنسە، ئېشەككە يۈك چىقار. («دىۋان»، تېكىست 591-بەت).

بۇ تەمسىل كىشىلەرنى كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىش قىلىشقا ئۇندەيدۇ.

Toqum yüzüp qudruqta pičäq sïma

مالنى سۈيۈپ قۇيرۇقىغا بارغاندا پىچاقنى سۇندۇرۇپ قويما. («دىۋان»، تېكىست 360-بەت).

بۇ ماقالدا باشلىغان ئىشنى ئاخىرىغىچە ئەستايىدىل پۈتتۈرۈش لازىملىقى ئېيتىلغان.

قىسقىسى، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ تۈرى خىلمۇخىل، مەزمۇنىغا ناھايىتى باي بولۇپ، ھايۋانات مىسالىدىكى ماقال ـ تەمسىللەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۈردىكى ماقال ـ تەمسىللەر ئىپادىلىگەن ئەقىل ـ پاراسەت، ئادەمىيلىك، بىلىم ئۆگىنىش، ئەخلاق ـ پەزىلەت، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىش، ھايات سىرلىرى، ھايات ھېكمەتلىرى، باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق، كىشىلىك مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھېكمەتلەرنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۆگىنىشىمىزنى، تەتقىق قىلىپ ۋارىسلىق قىلىشىمىزنى كۈتمەكتە.

ئىزاھلار

[1] «دىۋان»، تېكىست ـ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تېكىست) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى يېڭى نەشرىنى كۆرسىتىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تېكىست، ئىندېكس) [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل يېڭى نەشرى.
2. شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى نەشرگە تەييارلىغان: «مەھمۇد قەشقەرى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008.
3. شۈكرۇ خالۇك ئاكالىن: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2010.
4. بايمەتھاجى راخمان: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئەدەبىي مىراسلار» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998.
5. ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ماقال ـ تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر توغرىسىدا» [J]، تىل ۋە تەرجىمە، 1994-يىللىق 4-سان.
6. 邓浩：《从突厥语大辞典看喀喇汗王朝的物质文化》[J]，西北史地 1996 年第四期。

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 15 ـ 074 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

خەلق ئارىسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى*

ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئىنسانلار ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ماددىي كاپالەتكە ئىگە قىلغان، ئاندىن مەنىۋىي جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈستىدە ئىزدەنگەن، كۆڭۈل ئېچىش فولكلورى دەل مۇشۇ مەقسەتتە پەيدا بولغان ئەنئەنىۋىي مەدەنىيەت پائالىيىتىدۇر. لېكىن بۇ نوقۇل هالدىكى كۆڭۈل ئېچىشلا بولماستىن، ئۇنىڭغا يەنە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئىدىيە ھېسسىياتى، تەبىئەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرى، تۇرمۇشقا بولغان قىزغىن پوزىتسىيەسى ۋە ئۈمىدۋارلىق روھى قاتارلىق ئامىللار سىڭدۈرۈلۈپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم مەزمۇنلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرغان.

摘要： 人类首先具备了物质生存的保障，然后去探索精神上的需求，游艺民俗正是人类这种目的而产生的传统文化娱乐活动。但它不仅仅是纯粹的为了娱乐而娱乐的活动，其中还包含着劳动人民各种思想感情、对自然与社会的看法、对生活的热情态度以及乐观精神等因素，演变成人民生活不可缺少的重要内容之一。

Abstract: Humans first secured their material existence, and then began searching for ways to satisfy their spiritual needs; recreational folklore is a form of traditional culture which arose to meet precisely this need. However, this phenomenon consists not only of recreation; indeed, the working people's beliefs and feelings, their beliefs about nature and society, their enthusiastic attitude toward life, their optimistic spirit, and various other factors are intertwined with recreational folklore, making it a part of life which the people can't do without.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207.7　ماتېرىيال بەلگىسى: A

خەلق ئارىسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك فولكلور ئالاھىدىلىكى (ئىجتىمائىي قىممەت) گە ئىگە بولغانلىرى ئەدەبىيات- سەنئەت پائالىيەتلىرى، كۆچ سىنىشىش، ماھارەت خاراكتېرىدىكى بەسلىشىش پائالىيەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. فولكلورنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي روللىرىنىڭ بىرى كۆڭۈل ئېچىش بولۇپ، كۆڭۈل ئېچىش نۇرغۇنلىغان فولكلور ھادىسىلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. مەلۇم مەنىدە فولكلور ھادىسىلىرى كۆڭۈل ئېچىش رولىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شۇڭا ئۇنى مۇناسىپ ھالدىكى فولكلور ھادىسىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىگە قارىتا ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى پائالىيەتلىرى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن ئەدەبىيات، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كۆڭۈل ئېچىش رولىغا ئىگە بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى ئالاھىدە شارائىتتا نىسبەتەن ئەستايىدىل، ئىنچىكە قاراتمىلىق

---

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3- ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (1957 ـ يىلى 11- ئايدا تۇغۇلغان) پروفېسسور، ماگىستىرانت يېتەكچىسى. فولكلور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، ئادەتتە كۆڭۈل ئېچىشنى مەقسەت قىلىپ، كىشىلەرنىڭ مەنىۋىيىتىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان تۇرمۇشنى مەنبە قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ خەلق ئاممىسى ياشاۋاتقان ئاشۇ تۇپراققا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ، خەلقنىڭ ئىرادىسى، ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئاممىسى ئۆز تۇرمۇش تۇپرىقىدىن ئاپىرىدە قىلغان، پەردازلانمىغان، يەرلىك پۇراققا باي، ئاممىباب، گۈزەل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىش ئالاھىدىلىكى ئۇنى كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىگە ئىگە قىلغان.

داستان - قىسسە، ھېكايە، لەتىپىلەرنى سۆزلەش سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن تەركىب تېپىپ، سۆزلىگەننى ئاڭلاش ئارقىلىق ۋاقىرىسلىق قىلىش (داۋاملاشتۇرۇش) مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ ھال ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئەڭ مۇنەۋۋەر ھېكايىلەرنىڭ توپلىنىشىغا ئاساس بولغان. سۆزلىگۈچى (تارقاتقۇچى) ھېكايىلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كۆڭۈل ئېچىش جەريانىغا تەربىيەنى سىڭدۈرۈپ، ئاڭلىغۇچىلارغا ئەخلاق ۋە ئىقتىدار تەربىيەسى بېرىدۇ.

ناخشا - قوشاقلارنى تارقىتىش شەكلى ئوخشىمايدۇ. قوشاقچىلار نەق مەيدان ئىجادكارلىرى بولۇپ، شۇ چاغدىكى كەيپىيات ۋە مەنزىرىگە ئاساسەن شەخسىنىڭ ئىجادكارلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، بىر جاينىڭ ناخشا - قوشاق ئېيتىش پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دەۋرلەردىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - قوشاقلار ۋاقىرىسلىق قىلىنىش داۋامىدا قوشاقلارنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئورۇنلاش جەھەتتە ھەر خىل تەرتىپلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇي - مەرىكە قوشاقلىرىغا قارايدىغان بولساق، قىزنى ئۇزىتىش ئاخشىمى ئېيتىلىدىغان «يار-يار»، («يۇلەن ناخشىسى»)، قىز تەرەپكە بارغاندا ئېيتىلىدىغان «چۈن - چۈن سالۋات»، ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن «ئاللايەي، ئاللايەي»، «ئايەي»، «يار سەنەم» ۋە « لەپەر كېچىسى» (قىز ئاخشىمى) دا ئېيتىلىدىغان ناخشا - قوشاقلار، شۇنداقلا «چىمچاچاق» قاتارلىقلار تۇي مۇراسىمى ناخشا-قوشاقلىرى گۈرۈپپىسىنى شەكىللەندۈرگەن، ھەر بىر گۈرۈپپا يەنە نۇرغۇن ناخشا - قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ قوشاقلىرى مول تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ يومۇرىستىك ئالاھىدىلىكى بىلەن كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. خەلق قوشاقلىرىنى ئەدەبىيات ۋە فولكلور نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇلارنىڭ پاساھىتى كۆرەك ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ؛ فولكلور نۇقتىسىدىن قوشاقلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئەملىي قوللىنىلىش ئەھۋالى، تۇرمۇشقا تەتبىقلىنىشى، قوشاقلاردىكى ھېسسىيات ئاۋام خەلقنىڭ تۇرمۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ تەتقىق قىلىنىدۇ. دولان مەشرەپلىرىنىڭ «چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىش ئويۇنى» دا مۇنداق بىر ئېيتىشىش بار:

يىگىت:

خېنىم، خېنىم، جانان خېنىم،
بېيىت ئېيتاي ئاڭلاڭ خېنىم.
ئوتتۇز ئوغۇل گۈۋاھ بولسۇن،
ئاشىقمەن، خۇما خېنىم.
كۆز تەگمىسۇن جۇما خېنىم،
ئېسۇۋېلىڭ تۇما خېنىم.
جامالىڭنى ياپما خېنىم،
شامال بولۇپ قاچما خېنىم.
شامال بولۇپ قاچساڭ خېنىم،
مەيدەم بىلەن توساي خېنىم.
ئاق قار بولۇپ ياغساڭ خېنىم،
ماموق قىلىپ ياتاي خېنىم.
يامغۇر بولۇپ ياغساڭ خېنىم،
قوملۇق بولۇپ يۇتاي خېنىم.
كۆك مۇز بولۇپ قاتساڭ خېنىم،
يۇرىكىمنى ياقاي خېنىم.
دەريا بولۇپ ئاقساڭ خېنىم،

بېلىق بولۇپ ئويناي خېنىم.
چىراغ بولۇپ يانساڭ خېنىم،
پىلىك بولۇپ كۆيەي خېنىم.
ئالتۇن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
زەرگەر بولۇپ سوقاي خېنىم.
چىچەك بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
بۇلبۇل بولۇپ قوناي خېنىم.
چىمەن بولۇپ تۇرساڭ خېنىم،
قوزاڭ بولۇپ ئويناي خېنىم.
دەردىم تولا بىلگىن خېنىم،
خۇش كەتتى چاي ئالغىن خېنىم.

قىز:

يىگىت ـ يىگىت جانان يىگىت،
بېيىت ئېيتاي ئاڭلاڭ يىگىت.
خەلقئالەم گۇۋاھ بولسۇن،
مەنمۇ كۆيۈڭ خۇما يىگىت.

جانغا جان داۋا يىگىت،
ئېسىۋالسام تۇما يىگىت.
تاغقا چىقسام دۆلدۈل يىگىت،
قىسۋالسام بىر گۈل يىگىت.
مەلۇم بولسۇن ھالىم يىگىت،
مانا چىنە تەزىم يىگىت.

يۇقىرىقى قوشاقلاردىن ناھايىتى كۆچلۈك كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ قوشاقتا ئومۇملاشقان ئىجتىمائىي ئاتالغۇ «ئوتتۇز ئوغۇل» دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ يەردىكى «ئوتتۇز» نوقۇل ساناق سان «30» بولماستىن بەلكى كۆپلۈكنى بىلدۈرگەن، بۇنىڭغا «توققۇز قىز» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، «كۆپچىلىك، جامائەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، قوشاقتىكى «شامال، قار، يامغۇر، مۇز، دەريا، قۇملۇق، چېچەك، چىمەن» سۆزلىرى كىشىلەرگە ئەڭ تونۇشلۇق تەبىئەت مەۋجۇدىيەتلىرى بولۇپ، بۇنىڭدا خەلقنىڭ ياشاش شارائىتى ئىپادىلەنگەن؛ ئۈچىنچىدىن، «كۆز تەگمىسۇن جۇما خېنىم، ئېسىۋېلىنىڭ تۇما خېنىم، جامالىڭنى ياپما خېنىم...» قاتارلىق ئىبارىلەر خەلقنىڭ ئېتىقادى ۋە پىسخىكىسىدىن بىشارەت بېرىدۇ ؛ تۆتىنچىدىن، «چىراغ، پىلىك، ئالتۇن، زەرگەر» دېگەن سۆزلەر خەلق تۇرمۇشىدىكى ئەڭ ئومۇميۈزلۈك نەرسىلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر تەتقىقات تېمىسى بولالايدۇ. تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئۇنىڭدا خەلق تىلىنىڭ بەدىئىي قۇدرىتى زور دەرىجىدە نامايەن قىلىنغان بولۇپ، قوشاقلاردا ئىپادىلەنگىنى خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدۇر.

خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلىق چوڭ تېپتىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئورۇنلاش سەنئىتى جەھەتتىكى قىممەتلىك ئاغزاكىي مىراستۇر. بۇنىڭدا شېئىرىيەت ئاساسىي گەۋدە بولۇپ، نەسرىي بايانلارغىمۇ تېگىشلىك ئورۇن بېرىلىدۇ. نەزمىي بايان بىلەن نەسرىي بايانىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىسى بولىدۇ. يەنى، پېرسونازلار پائالىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى، ۋەقە ئېپىزوتلىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرى نەسرىي يول بىلەن قىسقىچە بايان قىلىنغاندىن كېيىن، پېرسونازلارنىڭ خاراكتېرى، ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئىچكى دۇنيا پائالىيەتلىرى نەزمىي يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، داستان نەزمىلىرى 7-8 ۋە 11 بوغۇملۇق شېئىرلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ۋەزىن، تۇراقلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، مىسرا تۈزۈلۈشى ۋە قاپىيەلىنىش سىستېمىسى جەھەتلەردىن خاسلىققا ئىگە قىلىنغان. 7-8 بوغۇملۇق ۋەزىن ئادەتتە داستان ۋەقەلىرىنىڭ جەڭ ـ ماجرا، قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىق سەپىرى، جەڭ مەنزىرىلىرى، قىزلارنىڭ سەيلىگاھلاردا يۇرۇشلىرى، خەۋەر، چاقىرىقلار، بەزمە يىغىلىشلار تەسۋىرىدە قوللىنىلىدۇ. بۇنداق ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ مۇزىكىلىق رېتىمى ئۇرۇش ـ جەڭ پائالىيەتلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئاساسەن تېزلىكنى بىلدۈرىدۇ، ۋەقە كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش، تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلىشقا باب كېلىدۇ. 11 بوغۇملۇق ۋەزىندىكى شېئىرلار ھەربىكەتنىڭ نورمال تەكشىلىكىنى، ئىنسان ھېس ـ تۇيغۇسىنىڭ قانۇنىيەتلىك رېتمىنى ئىپادىلەيدۇ.

تېپىشماق ۋە تېپىشماق تېپىش پائالىيىتىمۇ روشەن ۋاريىسلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇ بالىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، چوڭلارنىڭ زېھنىنى سىناش

رولىنى ئويناپدۇ. ئۇيغۇرلاردا تېپىشماق تېپىش پائالىيىتى بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، لەتىپە ـ مەسەللەرنى سۆزلەشتە سۆزلىگۈچىنىڭ چىراي ئىپادىسى، مونولوگى، دوراش سەنئىتى، قىستۇرما شېئىر ـ قوشاقلار ۋە قول ھەرىكىتى قاتارلىقلار يانداشتۇرۇلىدۇ. ئاۋاز، ئاھاڭ، رېتىم، قاپىيە ۋە چىراي ئىپادىلىرى ئورۇنلاشتىكى مۇھىم ئامىللاردۇر. فولكلور خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئورۇنلىنىشىنى ئاساس قىلىپ، ھېكايە سۆزلىگۈچىلەر ۋە ناخشىچىلارنىڭ ئورۇنلاش ماھارىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئورۇنلاش جەريانىدا تۇرلۈك شەكىلدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ شەكىللىنىدىغانلىقىغمۇ دىققەت قىلىدۇ. ئاڭلىغۇچى، تاماشىبىنىڭ ھەر خىل پىسخىك ھالىتى (خۇشال بولۇش، خاپا بولۇش...) نى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، كۆڭۈل ئېچىش شەكلى ۋە كۆڭۈل ئېچىش رولى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

2. ناخشا ـ ئۇسسۇل پائالىيەتلىرى

بۇ مەخسۇس مۇزىكىلىق ئۇسسۇل يېكى ناخشا-ئۇسسۇللۇق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن كۆڭۈل ئېچىش خەلقنىڭ فولكلور تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. خەلق ئارىسىدىكى مۇنداق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنىڭ ئادەم، سورۇن، ۋاقىت چەكلىمىسى بولمايدۇ. بۇلار ئاساسەن قەدىمكى نەزىر ـ چىراغ پائالىيەتلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، خۇراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان، يەنە بەزىلىرى قەدىمكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ سەنئەتلىك ئىپادىلىنىشىدۇر. مەسىلەن: دولان ئۇسسۇللىرى بىر قېتىملىق جىددى ئەمگەك (ئوۋ) جەريانىنىڭ سەنئەتلىك ئىپادىسىدۇر.

ساما ئۇسسۇلى خۇشاللىقنى مەزمۇن قىلغان بىر خىل ئاممىۋى ئۇسسۇل. ساما ئۇسسۇلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئۇسسۇللىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ئىگە بولۇپ، ئۆزگىچە ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئوينىلىدۇ، مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ تارىخىمۇ بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، قەدىمكى كوللېكتىپ ئوۋچىلىق دەۋرلىرىدە غەلىبىنى، خۇشاللىقنى تەبرىكلەش مەزمۇنىغا ئىگە.

«ساما» سۆزىنىڭ «ئاسمان، كۆك» دېگەن مەنىگە ئىگە بولۇشىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇسسۇل ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلىنىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا- ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن كېيىن سوپى ـ ئىشانلارنىڭ قولىدىن قوتۇلۇپ، ئاممىۋى سورۇنلاردا ھېيىت ـ بايراملارنى تەبرىكلەيدىغان خۇشاللىق پائالىيەتنىڭ مۇھىم فولكلورلۇق مۇزمۇنىغا ئايلانغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا يەنە «شادىيانە» قاتارلىق نۇرغۇن ئۇسسۇللار بار. ئۇلار خەلقنىڭ ئەمگەك ۋە ئەمگەك مېۋىلىرىنى سۆيۈش، مول ھوسۇل خۇشاللىقىنىڭ پەيزىنى سۈرۈشتەك ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك جەريانىدا ئۆز ئالدىغا مۇزىكا ـ ئۇسسۇللارنى ئىجاد قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تەپەككۇرغا باي ئەجدادلىرىمىز توقۇمىچى ئۇستىكارلارنىڭ تۇرمۇشنى ئىپادىلەيدىغان «توقۇمچىلىق ئۇسسۇلى» ؛ مول ھوسۇلغا سىمۋول قىلىنغان «مايسا ئۇسسۇلى»، «يىپەكچىلىك ئۇسسۇلى»، «كېۋەز تېرىش ئۇسسۇلى»؛ خەلق تۇرمۇشىنىڭ مەمۇرچىلىقىنى ئىپادە قىلىدىغان «چىنە ـ تەخسە ئۇسسۇلى»، «پەتنۇس ئۇسسۇلى»، «قوش چىنە ئۇسسۇلى»، «تاماق ئېتىش ئۇسسۇلى» قاتارلىق نەپىس ئۇسسۇللارنى ئىجاد قىلىپ، ماددى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ھايۋانلارنىڭ نىقابىنى كىيىپ ياكى ھايۋانلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى تەقلىد قىلىپ ئويناپدىغان نىقابلىق ئۇسسۇللارمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلار «توخۇ ئۇسسۇلى»، «غاز ئۇسسۇلى»،

«كەپتەر ئۇسسۇلى»، «ئات ئۇسسۇلى»، «تۆگە ئۇسسۇلى»، «يولۋاس ئۇسسۇلى»، «شىر ئۇسسۇلى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېپتىدائىي ئېتىقادى ۋە بەزى ئىجتىمائىي قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۇسسۇللار قەدىمكى تۇتەم ئېتىقادىدىن قالغان بولۇپ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە كۈچلۈك ئىجتىمائىي تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە. كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئوينىلىدىغان، كۆڭۈل ئېچىش مەقسەت قىلىنغان بۇ ئۇسسۇللارغا ئالاھىدە سەھنە راسلاش ھاجەتسىز، مەخسۇس گىرىم قىلىش، ياسىنىشمۇ كەتمەيدۇ، ئۇلاردا خەلق ئارىسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى تولۇق نامايەن قىلىنغان.

مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى چېلىشمۇ بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ناخشا ـ ئۇسسۇل پائالىيىتى مۇزىكا ئەسۋابلىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى چالغۇلارنىڭ تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن بولۇپ، دۇمباقنىڭ تارىخى 3000 يىلدىن كەم ئەمەس. «ئۇيغۇر چالغۇلىرى» دېگەن كىتابتا قەدىمكى ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن 46 نىڭ نامى خاتىرىلەنگەن، ھەمدە چالغۇلارنىڭ ياسىلىشى، تۈزىلىشى، شەكلى قاتارلىقلار ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. ھازىر ئىشلىتىلۋاتقان چالغۇلىرىمىز 30 خىلدىن ئاشىدىغان بولۇپ، ئۇلار يەللىك (پۈۋلەپ چالىدىغان) چالغۇلار 6 تۇرلۇك؛ چېكىپ چالىدىغان چالغۇلار 13 تۇرلۇك؛ كامانچىلىق چالغۇلار 7 تۇرلۇك؛ سوقما چالغۇلار 8 تۇرلۇك دەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇلارغا ھازىرغىچە يېتىپ كېلىنگەن، يوقالغان ياكى شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن قەدىمكى زامان چالغۇلىرىمىزنى قوشۇپ ھېسابلىساق، تارىختا ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن چالغۇلار 70 خىلدىن ئاشىدۇ. يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلار ۋە مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر قەدىمكى زامان مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مۇزىكا بار يەردە ناخشا بار. ھەر قايسى جايلارنىڭ كۈچلۈك يەرلىك پۇراقلا ئىگە كۈيلىرى ۋە خەلق ئاھاڭلىرىدىن تەرەققىي قىلدۇرۇپ ئىجاد قىلىنغان ئۇيغۇر 12 مۇقامى بۇ جەھەتتىكى تىپىك ئۇلگىدۇر. خەلق ئاھاڭلىرىدىكى ئازادىلىك؛ جەزبىدارلىق؛ شوخ لىرىكا؛ مۇڭ ۋە ئۇمىدۋارلىق؛ شۇنداقلا ئۆزگىچە يەرلىك پۇراق قاتارلىق بىر ـ بىرىدىن ئۆز، جەلپكارلىق كىشىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ، چاڭقىغان كۆڭۈللەرگە ئارام بېرىدۇ. بۇ كۈيلەر خەلقنىڭ ساددا، سەمىمي بولۇپ، بەزىدە تەكلىماكاندەك ۋەزمىن بولسا، بەزىدە تارىم دەريالىقىدەك دولقۇنلايدۇ. قىسقىسى، «12مۇقام» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ئۇزۇنلىمەس كۈيلەر ۋە « تۆگىمەس ناخشا » لار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى مۇزىكىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، قوياشتەك پارلاق، ئايدەك مەسۇم، زېمىندەك مۇقەددەس، خانتەڭرىدەك ھەيۋەت، ئانىلاردەك مېھرىبان، ئاتىلاردەك مەردانىلىكى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئادەمنى ئۇمىدۋار قىلىپ تەربىيەلەيدۇ. شۇنداقلا بۇ كۈيلەر ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ، ئىنتايىن جەلپكار كۆڭۈل ئېچىش فولكلورىنى شەكىللەندۈرگەن.

3. كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرى

بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئاساسەن بالىلار ئارىسىغا ئومۇملاشقان، ھېيت ـ بايرام كۈنلىرى چوڭلارنىڭ پائالىيەتلىرىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بەزى ئويۇنلار تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ، ماھارەت كۆرسىتىش خاراكتېرىدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان. بۇنداق ئويۇنلارنىڭ تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) تۇرمۇش تەقلىدىي ئويۇنلىرى

تۇرمۇش تەقلىدىي ئويۇنلىرى بالىلارنىڭ چوڭلارنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىنى دوراپ ئويناىدىغان ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئويۇنىدا قىز بالىلار ئاساس قىلىنىدۇ، بالىلار ئانا، دادا، ئاچا ـ ئاكىلارنىڭ رولىنى ئېلىپ، چوڭلارنى دوراپ ئۆي تۇتۇپ، «ئەر ـ خوتۇن» بالىلىق بولۇپ، «ئائىلە» ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، ئىجتىمائىي ئالاقە قاتارلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئېپادىلەيدۇ. بالىلار ئۆزلىرى ئويناۋاتقان بۇ ئويۇننى بېرىلىپ ئوينىاپ، راستتەك ئېپادە قىلىدۇ، ئويۇن

مەزمۇنىنى ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئادەم سانىغا چەك قويۇلمايدۇ. ئونىڭدا ئويۇنغا مۇناسىۋەتلىك ئويۇنچۇقلار، «ئانا» لارنىڭ قونچاق بالىلىرى بولىدۇ، «ئانا» لار «بالا» لىرىنى بۆشۈكىكە بۆلەپ ئۇخلىتىش ھەربىكەتلىرىنى، ياكى كۆكتات تۇغراپ، تاماق ئېتىش ھەربىكەتلىرىنى ئورۇنلايدۇ. بۇ ئويۇننى بالىلار ئادەتتە ئۆزلۈكىدىن ئويناپ، چوڭلاردىن تۇرمۇش ئۆگىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ بالىلارنىڭ كەلگۈسىگە بولغان بىر خىل ئاڭسىز ئىرسىيەتلىك تەييارلىقىدىن ئىبارەت.

2) ھويلا - ئاراملار ئەتراپىدا ئويىنىلىدىغان ئويۇنلار

بۇ بالىلارنىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ھويلا-ئاراملارنىڭ ئەتراپىدا ئويىنايدىغان ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مۆكۈشمەك، قارا - قارا قۇشلارىم، چامغۇر يۇلۇش، تەپكۈچ ئويناش، پاپۇز ئويۇنى، ئانىچۇق (ۋالىلەي) دېگەنگە ئوخشاش ئويۇنلارنى بالىلار كوللېكتىپ ئوينايدۇ، بالىلار ئويۇنلىرى كۆڭۈل ئېچىشنى مەقسەت قىلسىمۇ لېكىن ناھايىتى زور دەرىجىدە بەسلىشىش، ماھارەت كۆرسىتىش خاراكتېرىنى ئالغان، بۇ ئويۇنلار يەنە پەسىل خاراكتېرلىك بولىدۇ.

3) ئەقلىي ئىقتىدار ئويۇنلىرى

بۇ بالىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئويۇنلار بولۇپ، ئاساسلىقى تېپىشماق تېپىش قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى پائالىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇندىن باشقا «تاقمۇ - جۈپمۇ»، «ئەسسالام قوشماق ئاداش» قاتارلىقلار ئوخشاش شەكىللىرىمۇ بار. قىسقىسى، ئەقلىي ئىقتىدار يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئويۇنلارنىڭ تۈرلىرىمۇ بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بۇ كۆڭۈل ئېچىش فولكلورى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرىدۇر.

بالىلار يەنە ئۆز قىزىقىشى بويىچە ئويۇن تاللاپ، ئۆز ئالدىغا ئويناىدۇ. مەسىلەن، قورۇق سېغىز پارچىسىدىن تىراكتور، ماشىنىلارنىڭ چاقىنى ياساش، قوناق شېخىدىن تارىلىق چالغۇ ياساش، سېرىق سۆگەت چۆپىدىن بالىمان، ئىسقىرت ياساش، قەغەزدىن كەپتەر، ئايروپىلان ياساش، دوپپا، قالپاق قاتلاپ ئويناش دېگەنگە ئوخشاش ئويۇنلار بالىلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى ئىجادكارلىق ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئويۇن تۈرىدىكى فولكلور پائالىيەتلىرى ئاساسەن بالىلار ۋە ياشلار ئارىسىغا تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن بالىلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى نۇرغۇن ئويۇنلارنى بالىلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان، ئويۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى بەسلىشىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بالىلارنى دوستلۇققا، ئۆملۈككە دەۋەت قىلىدۇ، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشنى ئۆگىتىدۇ. ئويۇنلار ئۆزىنىڭ كەسكىن، جىددىيلىكى ۋە قاتتىق تەرتىپ - ئىنتىزامى بىلەن بالىلارنى روھلاندۇرۇپ، ئىرادىسىنى چىڭىتىدۇ، ھەر خىل مەشغۇلاتلارغا قاتنىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنداقلا ئويۇن جەريانىدا سادىر بولغان مەسىلىلەرنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىش قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرىدۇ. ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنى قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش، دوستلىرىغا ياردەم بېرىشكە تەييار تۇرۇش، كوللېكتىپنى سۆيۈش روھى بىلەن تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ-يېتىلىشىگە ياردەم بېرىدۇ، ياشلار- ئۆسمۈرلەرنىڭ قەلبىدە گۈزەللىك تۇيغۇسى ئويغىتىدۇ. ئويۇنلار ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى ئۆملۈك، ئىتتىپاقلىق، گۈزەللىك روھى بىلەن تەربىيەلىگەندىن باشقا، يەنە ئۇلارنى ئىلىم - پەن ئىدىيەسى بىلەنمۇ تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، شەيئىلەرگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

كۆپ ساندىكى ئويۇنلارنى قىز - ئوغۇللار بىرگە ئوينىغاندىن باشقا، بىر قىسىم ئويۇنلاردا روشەن جىنسىي پەرق بولىدۇ. قىزلار ئاساسەن چاققانلىق ۋە زېھىن تەلەپ قىلىدىغان ئويۇنلارنى ئويناىدۇ، ئوغۇل بالىلار كۆپرەك جىسمانىي كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئويۇنلارنى ئويناىدۇ. بۇ ھادىسىنى جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى نۇقتىسىدىن كۆزىتكەندە، ئۇ تارىختىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

4) روھنى ئۇرغۇتۇپ، كەيپىياتنى كۆتۈرۈش ئويۇنلىرى

دولان مەشرەپلىرىدە ئويىنىلىدىغان «دەرە

ئويۇنى»، «چىنەگۈل ئويۇنى» قاتارلىقلار بۇ جەھەتتىكى ئەڭ تىپىك ئويۇنلاردۇر، ئۇنىڭدىن باشقا مەشرەپلەردىكى «جازا» ئەملىيەتتە بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ناچار ئىللەتلەر تەنقىد قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەشرەپ قاتناشچىلىرىنىڭ كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «توپۇق ئويناش» ئالاھىدە مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە بولۇپ، بۇ كىشىلەردىن ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا سەزگۈر بولۇشنى، ھوشيار تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئويۇنىنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان روھلاندۇرۇش ئۇنۇمى ناھايىتى زور. «توپۇق ئويۇنى» شەرتى ئېغىر، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، مۇددىتى ئۇزۇن، ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممىگە ماس كېلىدىغان ئۇنۇۋېرسال ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، دوستلۇقنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس، ساداقەتمەن بولۇشنى سىنايدىغان ئويۇندۇر.

توپۇق ئويۇنىنى ئادەتتە ئىككى كىشى ئويناپدۇ. ئويناش ئۇسۇلى مۇنداق: A تەرەپ B تەرەپكە پاكىزلانغان تۇپۇقنى بېرىدۇ. B تەرەپ توپۇقنى ساقلايدۇ. A تەرەپ B تەرەپتىن توپۇقنى خالىغان چاغدا سورايدۇ. B تەرەپ توپۇقنى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى شەرت. ئەگەر دەرھال چىقىرىپ بېرەلمىسە ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئەل ـ جامائەتكە كاتتا مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى لازىم. ئەگەر B تەرەپ A تەرەپ توپۇقنى سورىغاندا دەرھال چىقىرىپ بېرەلمىسە، A تەرەپ قوي، كالا سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ، دوستىنىڭ ساداقىتىگە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئويۇندا توپۇق ساقلىغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېغىر بولۇپ، قارشى تەرەپ سورىغان ھامان دەرھال توپۇقنى چىقىرىپ بېرىشى كېرەك، ھەر قانداق باھانە ـ سەۋەبكە ئورۇن يوق. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر قىزىقارلىق ھېكايە بار:

ئىككى دوست توپۇق ئويناپتۇ. ئاردىن خېلى كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن، توپۇق بەرگۈچى توپۇق ساقلىغۇچى دوستىنى سۇ ئۈزۈپ ئويناشقا تەكلىپ قىپتۇ. ئۇلار سۇ ئۈزۈپ دەريانىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا بارغاندا، توپۇق بەرگۈچى توپۇق ساقلىغۇچى دوستىدىن توپۇقنى سوراپتۇ، توپۇق ساقلىغۇچى شۇئان توپۇقنى ئاغزىدىن چىقىرىپ دوستىغا بېرىپتۇ.

بۇ ھېكايەت توپۇق ئويۇنىدا ھوشيارلىق، سەزگۈرلۈك ۋە ئەستە ساقلاشنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئويۇن ئوينىغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ پەم ـ پاراسىتى ۋە ھوشيارلىقى ئادەمگە كۈچلۈك قايىللىق تۇيغۇسى بېرىدۇ، شۇنداقلا ئادەمنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلھاملاندۇرىدۇ.

كۆڭۈل ئېچىش جەھەتتە لەتىپلەرنىڭ رولىمۇ ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق لەتىپلىرى چوڭقۇر پەلسەپەۋى پىكىر، كونكرېت ئىدىيەۋى مەزمۇنغا ئىگە بولغاندىن باشقا، خاس كۆڭۈل ئېچىشنى مەقسەت قىلغان لەتىپلەرمۇ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ. لەتىپلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ بۆڭاستە بولىدۇ.

5) قىمار تۈرىدىكى ئويۇنلار

قىمار تۈرىدىكى ئويۇنلار دو تىكىشىپ ئوينىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈرلىرى ئوشۇق ئويناش، قەرت ئويناش، ماجاڭ ئويناش قاتارلىق شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەر قايسىسىنىڭ ئويناش ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. كىشىلەر بۇ خىل ئويۇنلار ئارقىلىقمۇ كۆڭۈل ئاچىدۇ. بەزىلەر ھەتتا قىمارنى دائىملىق كەسىپ قىلىۋالغان بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن خانىۋەيران بولىدۇ.

ئىنسانلار خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن بۇيان، قىمار ئويۇنى بىر خىل ناچار ئادەت بولۇپ شەكىللەنگەن. كىشىلەر ئېڭىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، مۇنداق ناچار ئادەتلەر تەدرىجىي يوقىلىدۇ. ئۇندىن باشقا، قىمار شەكىللىرى ئادەتتە ھايۋانلارنى سوقۇشتۇرۇش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئويۇنلار بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. ھازىرقى ۋاقىتتا كىشىلەر يەنە تۈرلۈك تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئارقىلىقمۇ قىمار ئويناپدۇ.

ئومۇمەن قىمار ئويۇنىنىڭ قايسى شەكلى بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە يامان تەسىر يەتكۈزۈپ، جەمئىيەتنىڭ

ئىناقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا بۇنداق يامان ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا ئىزچىل چەكلىنىدۇ.

4. ماھارەت كۆرسىتىش پائالىيەتلىرى

بۇ خەلق ئارىسىدىكى تۈرلۈك ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ماھارەت تېپىدىكى ئەنئەنىۋى پائالىيەتلىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، بۇ پائالىيەتلەر قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلار كونا تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئوۋچىلىق مەزگىللىرىدىلا تۈرلۈك ماھارەتلىك پائالىيەتلەرنى باشلىغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى پالۋانلارنىڭ تاغلارنى خۇددى ياڭاق ئويىنىغاندەك ئۇ قولىدىن بۇ قولىغا ئېلىپ يۈرگەنلىكىدەك تەسۋىرلەر ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ماھارەتلىك پائالىيەتلەرنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ماھارەت كۆرسىتىش پائالىيەتلىرىنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى ئاددىيلا يىغىنچاقلاشقا بولمايدۇ. تۆۋەندە پەقەت ئاساسلىق تۈرلەر بايان قىلىنىدۇ:

1) كۈچ سىنىشىنى مەزمۇن قىلغان رىقابەت ماھارىتى

بۇ خەلق ئارىسىدىكى رىقابەت ماھارىتىنىڭ دائىملىق تۈرى. مەسىلەن، ئېغىر نەرسىلەر (بۇقا، تاش دېگەندەك نەرسىلەر)نى كۆتۈرۈش، يىقىتىش، يىراقىغا ئېتىش، چېلىشىش، ئارغامچا تارتىشىش، سۆرىشىش، بېغىش قايىرىش قاتارلىق ھەرىكەت تۈرلىرى كۈچ سىنىشىنى مەزمۇن قىلغان بولغاچقا، كۆرىدىغانلارمۇ كۆپ بولىدۇ، ئۇنىڭغا تەرەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئاسانلىشىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش ئويۇنى ئادەتتە نورۇز، ھېيىت ـ ئايەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش چوڭ مەرىكە پائالىيەتلىرىدە ئادەم توپلاشقان جايلاردا ئېختىيارىي ئېلىپ بېرىلغاندىن باشقا، مەخسۇس چېلىشىش ئۇچۇن سورۇن تۈزۈپ، مەھەللىلەر، ھەتتا يۇرتلار ئارا رىقابەتلىشىدۇ. قايسى يۇرتنىڭ پالۋىنى ئۇتۇپ چىقسا، شۇ تەرەپ غەلىبە شادلىقىدىن تەڭ بەھرىمەن بولىدۇ، پالۋانلىرىغا بەلباغ باغلايدۇ، نەق پۇل، ئات قاتارلىق ماددى بويۇملار بىلەن مۇكاپاتلاپ، سورۇندىن بېشىدا كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ، يۇرت خەلقى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدۇ.

2) ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسى

بۇ كۈچ سىنىشىنى ئەمەس، مۇسابىقىلىشىنى مەزمۇن قىلغان فولكلور پائالىيىتى بولۇپ، تەرەققىيات جەريانىدا كۆپ خىللىققا ئىگە بولغان. كۆرسىتىلىدىغان ماھارەتلەرمۇ كۆپ خىل بولۇپ، سەكرەش، قاڭقىش، ئۇرۇش، تارتىش، كۆتۈرۈش، ئېگىش، سۈندۈرۈش، تەپكۈچ ئويناش، ئارغامچىدىن سەكرەش، ئېگىزلىكتىن ياكى كەڭلىكتىن ئاتلاپ ئۆتۈش (يىراققا سەكرەش)، ئېگىزدىن پەسكە سەكرەش، ئىلەڭگۈچ ئۇچۇش، سارغايدى ئويناش، دار ئۇستىدە مېڭىش قاتارلىق پائالىيەتلەر مۇشۇ تۈرگە مەنسۇپ. ئۇيغۇرلاردا يۇقىرىقى ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئويىنىلىدۇ، بۇنىڭدا شەخسىلەرنىڭ ماھارىتى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ، بولۇپمۇ، دار ئۇستىدە مېڭىش بۇ پائالىيەتلەر ئىچىدىكى خەتىرى ئەڭ زور، يۇقىرى ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان ھەرىكەتتۇر.

داۋاز‌لىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئەۋلادمۇ‌ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئۆزگىچە خاسلىققا ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان، ئېگىز بوشلۇقتا ماھارەت كۆرسىتىش سەنئىتى بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتە خەزىنىسىگە، جۇملىدىن جۇڭخۇا مەدەنىيىتە خەزىنىسىگە قوشقان كاتتا تۆھپىسىدۇر.

داۋاز‌لىق ئاقكۆڭۈل، سەمىمىي، زېرەك، ئەمگەكچان، سەنئەتخۇمار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەۋپ-خەتەردىن قورقمايدىغان، تەۋەككۈلچىلىككە باي قارام خاراكتېرىنىڭ مەھسۇلى، ئۇيغۇرلارنىڭ گېن ئالاھىدىلىكىنىڭ روشەن بەلگىسى، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۆزلىرىنى تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە دەپ قاراپ، كۈچ تەڭرىسىگە يېقىن تۇتۇش ئىستىكىدىن كېلىپ چىققان، كېيىنچە ئەنئەنىۋى ئېتىقاد تۇسىدىن يىراقلاپ، بىر خىل ماھارەت

كۆرسىتىش پائالىيىتىگە ئايلانغان.

داۋاز‌لىق يەر ئۇستى ماھارىتى، دار ئۇستى ماھارىتى، چىغرىق ماھارىتى، مۇزىكا ـ ئۇسۇل ماھارىتى، سىرىك ماھارىتى، جانبازلىق، پىچاق ئېتىش ... قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كۆپ قاتلاملىق ماھارەت تۈرلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ داۋاز‌لىق دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا داۋاز‌لىق نوقۇل ھالدىكى ئالاھىدە بىر خىل تەنتەربىيە ياكى سىرىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كۆچلۈك سەنئەت خاراكتېرىگە ۋە چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇپ، تارىختىن بۇيان ئەل نەغمە سورۇنى، نوروز بايرىمى، قۇربان ھېيت، روزا ھېيت ۋە ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەبرىكلەش ـ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىپ، مەشرەپ، چاق پەلەك، چىغرىق ئىلەڭگۈچ، لەپپەك، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئارقان تارتىشىش، ھايۋانلارنى سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ ئەۋجى سۈپىتىدە ئورۇندىلىپ كەلگەن. داۋاز‌لارنىڭ ماھارىتىگە ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ بەزى ئامىللىرى مۇجەسسەملەنگەن، شۇڭا داۋاز‌لار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سەنئەتكارلاردۇر.

چاقپەلەك (سارغايدى). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مىللىي ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ قەدىمدىن تارتىپ ھەر يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە باش باھار پەسلى (1ـئاي) دىكى يېڭى يىلغا قەدەم قويغان كۈنىدە ھەم ھېيت ـ بايرام ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە ئوينىلىپ كەلگەن.

ئۇزۇن تارىخقا ئىگە چاقپەلەك ئويۇنى قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بۇلغانلىقى ئۈچۈن، تارىخنىڭ تۈرلۈك بوران ـ چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئوغلاق تارتىشىش (خەلق ئارىسىدا ئوغلاق ئويناش دەپ ئاتىلىدۇ). بۇ ماھارەت كۆرسىتىش بىلەن كۈچ سىنىشىشنى بىر گەۋدە قىلغان ئەنئەنىۋى خەلق ئويۇنى بولۇپ، ھەربىر تەنچانلىقى كۈچلۈك، قەيسەرلىك ۋە چەبدەسلىك تەلەپ قىلىنىدىغان ئات ئۇستى تەنھەربىكەت تۈرى. بۇ ئويۇن توي ـ تۆكۈن، ھېيت‌ـ بايرام ۋە چوڭ خۇشاللىق يىغىلىشلاردا ئىككى تەرەپ بولۇپ مۇسابىقە شەكلىدە ئويىنىلىدۇ.

ئوغلاق ئويناش تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن، كىشىلەر قىزىقىپ ئويناپىدىغان ۋە ياخشى كۆرىدىغان مىللى ئەنئەنىۋى تەنھەربىكەت ئويۇنى بولۇش بىلەن، خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان قويۇق تارىخىي ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي تۇسكە ئىگە كۆڭۈل ئېچىش تۈرلىرىنىڭ بىرىدۇر.

نوروز ۋە نوروزلۇق پائالىيەتلەر. «نوروز ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام، ئەمگەك بايرىمى، دوستلۇق‌ـ ئىناقلىق بايرىمى، ياخشىلىق بايرىمى، ئامانلىق، شادلىق بايرىمى»[1] بولۇش بىلەن نۇرغۇنلىغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

نوروز سۆزى پارسچە «نەۋروز» نىڭ ئۆزگىرىپ ئېيتىلىشى. نوروز يەنە «باش باھار»، «باھار مەزگىلى»، «كۆكلەم» دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە. مىلادىيە يىل ھېسابى بويىچە، ھەر يىلى 3ـئاينىڭ 9ـكۈنى ياكى 21ـكۈنى نوروز بايرىمى بولىدۇ. ئىككى يىل ئوتتۇرىسىدا ئون بىر كۈن ئۆپچۆرىسىدە پەرق بولىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشتىن بۇرۇنلا نوروز بايرىمى مىللىي تۇس ئالغان بىر خىل بايرام بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ داۋاملىشىپ كەلگەن. نوروز يېتىپ كېلىشى بىلەنلا «نوروز ئېشى»، «نوروز چېيى»، «نوروزلۇق»، «ھەپتە سالام»، «نوروزنامە» قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق مۇشائىرە كېچىلىكى، مەشرەپ، قوشاق قوشۇش، بېيىت ئېيتىش باشلىنىپ كېتىدۇ. مەكتەپ بالىلىرى نوروز قوشاقلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ ھەم تارقىتىدۇ. «نوروزلۇق»، «ھەپتە سالام» ئارقىلىق نوروزنى تەبرىكلەيدۇ. «نوروزلۇق» ئاياغلاشقاندا مېۋە‌ـ چېۋە، سامساق، جىگدە، سىرىق ماي، گۆش ۋە قوينىڭ كاللىسى قوشۇپ ئېتىلگەن غىزانى كۆپچىلىك دەرقەمدە ئولتۇرۇپ يېيىشىدۇ. بەزىدە بۇغداي كۆجىسى، ئۇماچ قاتارلىقلارنىمۇ تەييارلاپ نوروز ئېشى قىلىپ يەيدۇ، يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «قەھرىمانلار»، «ئۇلۇغلار» نىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق نوروز بايرىمى تەبرىكلىنىدۇ. ھەر قايسى يۇرتلاردىن كەلگەن پالۋانلار، ئوغلاقچىلار، پومزەكچىلەر، سارغايدى

(چاقپەلەك)، گۈلەڭگۈچ ماھىرلىرى، بالىلار ئويۇنلىرىنى ئويناپبەرگەن مەۋسۈملار بۇ سورۇننىڭ ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. خەلق بۇ داغدۇغىلىق كاتتا بايرامنى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كىلاسسىك ناخشا ـ مۇقاملارنى ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تەبرىكلەيدۇ ۋە سوۋغا-سالام بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

مەشرەپ ئويۇنلىرى. بۇ يەككە ۋە كوللېكتىپ ماھارەت كۆرسىتىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ شەرق مۇزىكا تارىخىدىكى بىباھا گۆھەر «12 مۇقام» نىڭ يىلتىزى، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادىي مېھنىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات ئارقىلىق مۇكەممەللىشىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن سەنئەت مىراسىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى مىللىي خاسلىقى بىلەن ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئەڭ ئاممىۋى ئاساسقا، كۆچلۈك ئىجادىي مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە، مول مەزمۇنلۇق، قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ، مۇقاملار ۋە خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، ئەلنەغمە، غەزەل ـ قوشاقلار، تېپىشماق، ۋايىزلىق، جەڭنامە، تارىخىي رىۋايەت، كىتابخانلىق، پەندى ـ نەسىھەت، داۋازلىق، سىرىك، سېھىرگەرلىك ۋە ھەر خىل كومپىدىيەلىك ئويۇنلاردىن تەركىب تاپقان.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرى قەدىمدىن بۇگۈنگىچە ئەدەب ـ ئەخلاق بىلەن سەنئەت بىرىككەن چىن مەنىدىكى «خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى» بولۇپ كەلدى. ئۇ خەلقىمىزنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئىشتىياقىنى، ئارزۇسىنى، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى، قابىلىيەت ۋە ماھارەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ھازىرقى زامان سەنئىتىنى گۈللەندۈرۈشتىكى مول مەنبە بولماقتا. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ ئەسىرلىك باشلىرىغىچە دىيارىمىزدىكى ھەر قايسى يۇرتلاردا مەشرەپلەرنىڭ 120خىلدىن كۆپرەك تۈرى، 100 خىلدىن ئارتۇق تەقلىدىي تۈرى ساقلانغان. ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى كۆپ خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر ئورتاق مەنبەگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلاردا يەنىلا ھەممىگە ئومۇمىي بولغان خۇسۇسىيەت ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ.

دولان مەشرەپلىرى قويۇق مىللىي پۇراق ۋە روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن باشقا جايلاردىكىدەك نەغمە-ساز، ناخشا ـ ئۇسسۇل چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان. شۇڭا، بۇ يەردە قەدىمكى مۇزىكا ئەسۋابلىرى ۋە ئاھاڭ، قوشاقلار بىر قەدەر تولۇق ۋە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

«دولان مەشرىپى» نى ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە ئويىنىلىدىغان ئويۇنلىرىغا ئاساسەن نەغمە ـ ساز، ئۇسسۇل، ئويۇن ۋە «جازا» دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

مەشرەپ ساز ـ نەغمە ۋە ئۇسسۇلدىن باشلىنىدۇ. دولان مەشرىپىنىڭ ئاساسىي نەغمىسى «دولان مۇقامى» دىن ئىبارەت بولۇپ، «دولان مۇقامى» ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن بىر قاتاردا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي مۇزىكا خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراسلارنىڭ بىرىدۇر. بۇلار پەقەت دولان رايونىدىلا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، دولان رايونىغىلا خاس بولغان سازلار ـــ دولان قالۇنى، دولان راۋابى، دولان قىل غىجىكى ھەم كىچىك داپنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن يۇقىرى ئاۋازدا شوخ ئورۇندىلىدۇ.

مەشرەپ دولان مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسى بىلەن باشلىنىدۇ. مۇقەددىمە ئاۋازى ياخشى بىر كىشى تەرىپىدىن يوقىرى ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ. مۇقەددىمە تۇگىشى بىلەن بىر قانچە كىشى تەڭلا داپ چېلىپ، مۇقامنىڭ چېكىتمە قىسمىنى باشلايدۇ. مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرى ئەر ـ ئايال بىر جۈپتىن بولۇپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. مەشرەپ ئۇسسۇلى مۇزىكا رىتمىغا ماس ھالدا سەنەم، سەنقەس (سەلقە) ۋە سىيرىلما باسقۇچلىرىنى تاماملايدۇ. ھەر قايسى باسقۇچلارنىڭ مۇزىكا رىتمى ۋە ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئوخشىمايدۇ.

ھەرىكەتتە بىرلىككە كەلگەن، تەرتىپ ـ ئىنتىزام بىلەن قېلىپلىشىپ ۋايىغا يەتكەن دولان ئۇسسۇلى ئۇزۇن بىر تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس بولۇپ، پىشىپ، مۇكەممەللەشكەن بولۇپ، بىر قېتىملىق كەسكىن ئۆزگىرىش

جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قاراش تارىخىي پاكىت ۋە ھازىرقى ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇسسۇل باشلىنىشتىن بۇرۇن يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللا» توۋلاپ ئادەم يىغىش، ئاندىن ئايالارنىڭ مەشئەل كۆتۈرۈش، ئەرلەرنىڭ ئوق ـ سولىنى ئاختۇرۇش، كېيىن جىددى ھوجۇمغا ئۆتۈش، ئوقيا ئېتىشنى ئەسلىتىدىغان ئىلگىرىلەش ۋە چېكىنىش، ئاخىرىدا چوڭ بىر قورشاۋ ھاسىل قىلىش ھەقىقەتەن قەدىمكى زامانىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇ ئۇرۇلاشنى يا كى يېرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇسسۇل خاتىرىسىدىكى ساما سېلىش بولسا، ئەلۋەتتە غەلىبىگە قىلىنغان تەنتەنىدىن ئىبارەت.

دولان مۇقامىغا سېلىنىپ ئېيتىلىدىغان تېكىستلەر ئاساسەن خەلق قوشاقلىرىدىن ئىبارەت. شۇڭا، بىرلا مۇقامدا ناھايىتى كۆپ مەزمۇندىكى خىلمۇ-خىل قوشاقلار، بىر مەشرەپتە بولسا تېخىمۇ نۇرغۇن قوشاق ئوتتۇرىغا چىقىپ، كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ تەربىيەۋى رولىنىمۇ جارى قىلدۇرىدۇ.

دولان مۇقامىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا خۇددى باشقا مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسىگە ئوخشاش پەندى-نەسىھەت خاراكتېرلىك قوشاق يا كى غەزەللەردىن ئېلىنغان پارچىلار ئوقۇلىدۇ:

تەكەببۇر ئەيلىمە زىنھار، مەگەر سەن ئاسمان بولساڭ،
ئۆزۈڭنى بارچىدىن كەم تۇت، سۇلايمان پادىشاھ بولساڭ.
جاھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچكەيمۇ،
يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان باردىڭ دېمەس ھېچكىم.

مەشرەپلەرگە نەغمە ـ ئۇسسۇلدىن باشقا خەلق سەنئىتىنىڭ ھەر خىل ئويۇن شەكىللىرىمۇ چوڭقۇر ئۆزلەشكەن. بۇنداق ئويۇنلار مەشرەپلەرگىلا خاس بولۇپ، باشقا ۋاقىتتا ئوينالمىغاچقا، ئۇلار «مەشرەپ ئويۇنلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ بىر قەدەر مەشھۇر بولغانلىرى دەرە ئويۇنى، چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىشىش ئويۇنى ۋە چىنە گۈل ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت.

1) دەرە ئويۇنى:

بۇ كىشىلەردىن چاققانلىقنى، ھوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدىغان، كومپىدىيەلىك خاراكتېر ئالغان بىر خىل ئويۇندۇر. ئويۇن باشلانغاندا يىگىتبېشى ئېشىلگەن بەلباغنى پەتنۇسقا سېلىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، تۆۋەندىكى بېيىت ئارقىلىق ئويۇنچىلارنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ:

چىگىماس قۇلۇپ پەرىسى بولمىسا،
قىزماس مەشرەپ دەرىسى بولمىسا.
بۇگۈنكى يىغىلىش كۆڭۈللۈك مەشرەپ،
ئەمەستۇر ياكى تۇغى يوق بەرە.
تالىشىپ ئوينىساق قانداق؟
يىپەكتىن ساز ئېشىپ دەرە.
خۇشلۇق بىلەن ئېلىپ كەلدۇق،
دوستلارغا ئاتاپ دەرە ئېشىپ.
ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز بىرگە،
ئوينىساق دەپ ئۇنى تالىشىپ.

شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان دەرە ئويۇنى باشلىنىدۇ-دە، ئويۇن بېيىت ـ قوشاقلار بىلەن داۋاملىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا كەسكىن «دەرە تالىشىش» ئويۇنى بولىدۇ. قائىدە بويىچە دەرە تۇتقۇچى بىلەن تالاشقۇچى يۈزمۇ يۈز تۇرغاندا، تالاشقۇچى دەرىنى تارتىۋېلىشى ياكى قارشى تەرەپ ئۆتۈنۈپ بېرىشى مۇمكىن. مۇشۇنداق تۇرغاندا، دەرە تۇتقۇچىنىڭ قارشى تەرەپنى دەرە بىلەن ئۇرۇشى مەنئىي قىلىنىدۇ. پەقەت ئارقىچە ياكى يانچە بولغاندىلا ئۇرۇشقا يول قويۇلىدۇ. ئويۇن مۇشۇ يوسۇندا داۋام قىلىدۇ. بۇ ئويۇن قىز ـ يىگىتلەر ئارىسىدا بولغاندا قىزىقتۇرۇشى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ.

2) چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىش ئويۇنى:

بۇ ئويۇن مەشرەپلەردە كۆپ ئوينىلىدىغان ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ئەر ـ ئايال، قىز ـ يىگىتلەر ئارىسىدا ئوينىلىدۇ. ئويۇنىنىڭ تەرتىپى مۇنداق:

يىگىتبېشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يېرىم چاي قۇيۇلغان ئىككى پىيالە پەتنۇسقا سېلىنىپ، مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرىنىڭ بىرىگە تۇتۇلىدۇ. ئويۇنغا تەكلىپ قىلىنغان كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى ئالىدۇ ۋە ھەر ئىككى پىيالىنى قولىغا ئەپلىك ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن پىيالىنى قولتۇق ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ، ياكى باش ئۇستىدىن ماھىرلىق بىلەن ئايلاندۇرىدۇ، ئاندىن قوشاق ياكى بېيىت ئېيتىپ، كۆڭلى خالىغان بىرسىگە

تۇتىدۇ. پىيالىنى ئالغۇچى ئېيتىلغان بېيىتقا بېيىت قايتۇرۇپ، پىيالىنى قولىغا ئالىدۇ ۋە ئاۋۇالقى ھەرىكەتنى تەكرارلايدۇ. شۇنداق قىلىپ بىر جۈپ پىيالە قولدىن - قولغا ئوتتۇپ پۈتۈن مەيداننى ئايلىنىشقا باشلايدۇ. ئەگەر پىيالە تۇتقۇچى پىيالىنى ئايلاندۇرۇشتا چاينى تۆكۈپ قويسا، ئۇ كىشى ئويۇننى بۇزغان ھىسابلىنىپ «جازا» غا تارتىلىدۇ-دە، بېيىت قوشاق ئېيتىپ بېرىشكە ياكى قىزىقچىلىق بىلەن مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بېيىت ئېيتىپ چاي تۇتۇش ئويۇنى ناھايىتى زور ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. نەچچە ئون جۈپ كۆزلەرنىڭ كۆزىتىشى ئايلاندۇرۇپ ماھارەت كۆرسىتىش، دوسلۇق ھېسسىياتى ۋە مېھىر- مۇھەببەتنى گۈزەل بېيىتلار ئارقىلىق ئىزھار قىلىش، ئېيتىلغان بېيىتلارغا لايىقدا جاۋاب قايتۇرۇش ئەلۋەتتە ئاسانغا چۈشىدىغان ئىش ئەمەس. بۇ مەشرەپ قاتناشچىلىرىدىن يۈزلەپ بېيىت- قوشاقلارنى يادلاشنى ياكى ئىجاد قىلىشنى، بىلگەنلىرىنى پىشىشقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، بېيىت ئېيتىشىشتا بېيىت قايتۇرغۇچىنىڭ ئېيتقان بېيىتلىرى چوقۇم ئالدىنقى كىشى ئېيتقان بېيىت- قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىگە ماس كېلىشى كېرەك، باغدىن سوراپ تاغدىن جاۋاب بېرىشكە بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ چاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىش ئارقىلىق مەشرەپلەردە يېڭى - يېڭى بېيىت - قوشاقلار مەيدانغا كېلىدۇ. پىشىپ تەرەققي قىلىدۇ ۋە خەلق ئارىسىغا تارقىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دولان مەشرىپىنى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇلقى، فولكلور خەزىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

3) چىنە گۈل ئويۇنى:

يىگىتبېشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئولتۇرغانلارنىڭ بىرى قولىغا گۈللۈك چىنىنى ئېلىپ، ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئۇچ قېتىم « چىنە گۈل» دەپ توۋلايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككىنچى كىشى يەنە بىر گۈلنىڭ نامىنى ئاتايدۇ. ئاندىن ئۇچىنچىسى... شەرتى شۇكى، بىر قېتىم ئاتالغان گۈلنىڭ نامىنى ئىككىنچى كىشى قايتا تەكرارلاشقا، دۇدۇقلاپ تۇرۇپ قېلىشقا بولمايدۇ، چوقۇم ھازىر جاۋابلىق بىلەن دەرھال يەنە بىر گۈلنىڭ نامىنى دېيىشى لازىم. مۇبادا تەكرارلاپ قويسا، ياكى دۇدۇقلاپ تۇرۇپ قېلىپ ۋاقتىنى ئوتكۈزۈۋەتسە يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ، مەشرەپ قائىدىسى بويىچە «جازا» غا تارتىلىدۇ. بۇ ئادەتى ھالدىكى بىر قانچە خىل گۈلنىڭ نامىنى ئاتاپ قويۇشلا بولماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى تەبىئەت مەۋجۇدىيەتلىرىنى تونۇش ۋە چۈشىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ، مانا بۇ دەل بۇ ئويۇنىنىڭ فولكلورلۇق ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دولان مەشرەپلىرىدە خەلق ياخشى كۆرىدىغان جەلپكارلىققا ئىگە «يولۋاس ئويۇنى»، «تۆگە ياساش»، «ئىككى مۇشۇكنىڭ بەز تالىشىشى» غا ئوخشاش قىزىقارلىق ئويۇنلارمۇ ئوينىلىپ، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەرنى مەسخىرە قىلىش بىلەن بىرگە، كىشىلەرگە خۇشاللىق ئاتا قىلىدۇ.

4) مەشرەپتە «جازا»:

ھەر بىر مەشرەپ بىر ئىجتىمائىي بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەشرەپلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قاتتىق ۋە مۇكەممەل تەرتىپ - ئىنتىزامى بولىدۇ. بۇنداق تەرتىپ - ئىنتىزام ئەينى جەمئىيەتنىڭ قانۇن- قائىدىسى، كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىدىغان ئەخلاق ئۆلچىمى ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەشرەپلەرنىڭ ئىنتىزامى ناھايىتى ئۆزۈن يىللار ئىجرا قىلىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئۇ ھەممە مەشرەپلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەنئەنىۋى ئادەت. مەشرەپنىڭ مۇشۇنداق قاتتىق تەرتىپ - ئىنتىزامى بولغاچقىلا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

مەشرەپ ئىنتىزامىنى ئىجرا قىلىش مەقسىتىدە مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرى يىگىتبېشى، قازى بەگ، پاشىشاپ، دورغا بەگلەرگە ئوخشاش تەرتىپ باشقۇرغۇچىلارنى سايلاپ چىقىدۇ. ۋەزىپە ئوتتىگۈچىلەر خالىس، ئادىل، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا مەلۇم ئىناۋەت - ئابرۇيغا ئىگە كىشىلەردىن بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرەرى ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا، مەشرەپ ئەھلى ئۇنى ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا مۇۋاپىق بىرىنى سايلىۋالىدۇ.

مەشرەپ تەرتىپىنى بۇزغۇچىلار مەسىلەن، بىرسى ئىجازەتسىز مەشرەپ مەيدانىدىن ئايرىلسا، كېچىكىپ

قالسا ياكى نەغمە ـ ئۇسسۇل بولۇۋاتقاندا تەرتىپنى بۇزسا، ئەخلاققا خىلاپ ئىش ـ ھەرىكەت قىلسا، سەۋەبسىز مەشرەپكە كەلمىسە، ئۇنداقلار «جازا» غا تارتىلىدۇ. قازى بەگ كەسكەن «جازا» مەشرەپ ئەھلى ماقۇل كۆرگەن ۋە جازالانغۇچى رازى بولغان ئەھۋال ئاستىدا دورغا بەگ تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ.

مەشرەپتە بېرىلىدىغان جازا ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن بېرىلىدىغان «ناماقۇللۇق» جازاسى، يەنە بىرى، «سەۋەنلىك» جازاسى. ناماقۇللۇق جازاسى مۇئەييەن ئىقتىسادىي سىلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە بۇ ئىقتىسادىي سىلىق يەنىلا مەشرەپ ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. سەۋەنلىك جازاسىدا سەۋەنلىك ئۆتكۈزگۈچىگە گۇناھىنىڭ ئېغىر-يەڭگىللىكى ۋە خاراكتېرىغا قاراپ ھەم كۈلكە، ھەم ئىبرەت بولىدىغان ھەرخىل « جازا »لار قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جازالار ئىچىدە مەشرەپ ئۇچۇن ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن، ھەتتا كومپىدىيە تۇسىگە كىرگەن «جازا» لار تېخىمۇ قىزىقارلىقتۇر. «سامسا يېقىش»، «مونەك تۇگۈش»، «تامغا سۇرتتىنى تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» كە ئوخشاشلار، بۇنداق جازالارنى شۇ جازانىڭ ماھىرلىرى ئىجرا قىلىدۇ.

بۇنداق جازالارنىڭ ئىچىدىكى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» جازاسىدۇر. بۇ جازا كۆپرەك ئايالالارغا بولغان نۇرمال ئەخلاقنى بۇزغۇچىلارغا قوللىنىلىدۇ. «ئىككى خوتۇن» ئارىسىدىكى قىزىق، كۈلكىلىك «ئەر تالىشىش كۈرىشى» خېلى ئۇزۇن داۋام قىلىدۇ. «ئىككى خوتۇن ئالغان ئەر» كۆپچىلىك ئالدىدا ناھايىتى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، كۆزەتكۈچىلەر «ئىككى خوتۇن» ئالغۇچىنىڭ خاراب ھالىدىن تازا كۈلۈشىدۇ. جازالانغۇچى بىئارام بولۇپ، ئىزا تارتىدۇ.

مەشرەپ جازالىرى ئەمەلىيەتتە مەشرەپ ئويۇنى بولۇپ، جازالارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېلىنىپ، «سەنئەتلەشتۈرۈلگەن». بۇنداق جازا ئويۇنلىرىدا خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادىتى، ھۈنەر ـ كەسىپلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا جەمئىيەتتىكى بەزى ئىللەتلەرگە بولغان قارشىلىقى، مەسخىرىسىمۇ ئەكس ئەتكەن، ھەتتا بەزىلىرى كىچىك تېپتىكى خەلق كومېدىيەلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۇن، مۇنداق «جازا» ئويۇنلىرىنى كىشىلەر ئېغىر ئالمايدۇ، بەلكى ئۇنى ياقتۇرىدۇ ۋە بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش دەپ قارايدۇ.

دولان مەشرەپلىرى باي مەزمۇنغا ئىگە بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە مەقسىتىگە قاراپ، 1) ھېيت-بايرام مەشرەپلىرى؛ 2) توي-تۆكۈن مەشرەپلىرى؛ 3) قاتارى مەشرەپ؛ 4) تەكلىپ مەشرىپى؛ 5) ناماقۇللۇق مەشرىپى؛ 6) ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قاتارى مەشرەپ، تەكلىپ مەشرىپى ۋە ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرەپلىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى بىر قەدەر يوقىرى. بۇ جەھەتتە قاتارى مەشرەپ ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولغان، ئەڭ كۆپ ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپتۇر. بۇ خىل مەشرەپنىڭ دائىرىسى نىسبەتەن كىچىك بولۇپ، بىر مەھەللە ياكى بىر يۇرت كىشىلىرىدىنلا تەشكىل تاپىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرىنىڭ ھەر قايسىسى نۆۋەت بىلەن بىر قېتىمدىن مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ. قاتارى مەشرەپنىڭ قائىدە ـ تۈزۈمى بىر قەدەر چىڭ بولىدۇ. مەشرەپكە قاتناشقان ئەر ـ ئاياللارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورنى ئۇلارنىڭ ياش قۇرامى ۋە ئىناۋەتىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. يىگىتبېشى مەشرەپ كوللېكتىپىنىڭ ھوقۇقلۇق باشلىقى بولۇپ، ھەممە ئىش ئاممىنىڭ رازىلىقى ۋە يىگىتبېشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بولىدۇ. مەشرەپ بەرگۈچى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ مەشرەپ ئەھلىنى مېھمان قىلىدۇ. بۇنىڭدا مەجبۇرىي بەلگىلىمە بولمايدۇ. قاتارى مەشرەپلەر قىش كۈنلىرى ئورۇم - يىغىم ئالدىراشلىقىدىن قول بوشىغان چاغلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇلار مەشرەپ ئويۇنلىرىنى ئويىنىغاندىن باشقا، مەشرەپ قاتناشچىلىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىدۇ، مەسلىھەت بېرىدۇ. قېينىچىلىققا ئۇچرىغۇچىلاردىن ھال سورايدۇ ۋە ئۇلارغا ياردەم قىلىدۇ، يامان ئىش قىلغۇچىلارنى جازالايدۇ. مەشرەپلەرنىڭ ئەڭ ئېغىر جازاسى بىرەر كىشىنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىشتىن ئىبارەت. مەشرەپتىن ھەيدەلگەنلەر مەشرەپ ئەھلى ئالدىدا باش ئېگىپ، ئۆز گۇناھىنى تونۇپ ناماقۇل بولغانلىقىنى، ئاندىن مەشرەپكە قايتا

قاتناشتۇرۇلىدۇ. دولان خەلقى قاتار مەشرەپنى «بالا تەربىيەلەشنىڭ قېلىپى» دەپ قاراپ، ھەممە كىشى دېگۈدەك ئاشۇ مەشرەپ كوللېكتىپىنىڭ ئەترايغا زىچ ئۇيۇشىدۇ ۋە ھمايە قىلىدۇ.

تەكلىپ مەشرەپى. بۇ بىرەر كىشى تەرىپىدىن مەشرەپ كوللېكتىپىنى تەكلىپ قىلىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان مەشرەپ. ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىدىن بىرى، بىرەر ئائىلىدە بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل ياكى قىزنى مەشرەپ كوللېكتىپىغا تاپشۇرۇش ئۈچۈن بولىدۇ. ئۇلار بىر قېتىم تەكلىپ مەشرەپى ئۆتكۈزۈپ، قىزى ياكى ئوغلىنى مەشرەپكە قاتناشتۇرۇشىنى يېگىتبېشى ۋە مەشرەپ كوللېكتىپىدىن ئىلتىماس قىلىدۇ. « 30 ئوغۇل، 9 قىز» ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ، بالىنىڭ مەشرەپ ئەھلى بولغانلىقىنى مۇبارەكلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇل ياكى قىز «قاتارغا قېتىلغان» ھېسابلىنىپ، مەشرەپكە قاتناشتۇرۇلىدۇ. «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، مەكتەپكە بەرمىسەڭ مەشرەپكە بەر» دېگەن ھېكمەت دەل مانا مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى. بىر يۇرتتا ئىككى كىشى ئاداۋەتلىشىپ قالسا، يۇرت ئەھلى يېگىتبېشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر قېتىملىق مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مەشرەپكە ئاداۋەتلىشىپ قالغان ئىككى كىشى چاقىرىلىدۇ. مەشرەپ جەريانىدا يېگىتبېشى ئاداۋەتلىشىپ قالغان ئىككى كىشىنىڭ ئاداۋەت-سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ، بىر - بىرىنى كەچۈرۈپ، ئاداۋەتنى يۇيۇپ، بىر - بىرىگە چاي ياكى چىلىم تۇتۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئاداۋەتلەشكۈچىلەر ئۆزئارا چاي ياكى چىلىم تۇتۇشقاندىن كېيىن، سەممىي قول ئېلىشىپ، بۇندىن كېيىن ئاداۋەت تۇتۇشمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت يۇيۇلغان ھېسابلىنىدۇ. مەشرەپ شاد-خۇراملىق بىلەن داۋام قىلىدۇ. بۇنداق مەشرەپلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقنى ياخشىلاپ، ئىجتىمائىي ئىناقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتە رولى چوڭ بولىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى يالغۇز كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى ناھايىتى زور ئىجتىمائى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ئاممىۋى پائالىيەت بولغاچقا، خەلقىمىز مەشرەپلەرنى ئىزچىل قەدىرلەپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە قۇدرەتلىك مەنبەسىدىن كۆچىدىن كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى ئارقىلىق تولۇق پايدىلىنىپ كەلمەكتە.

5. خەلق ئارىسىدىكى باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى

بۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 4 تۈرلۈك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنىڭ شەرتىنى ھازىرلىمىغان، ياكى ئۇ تۈرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا تەۋە بولمايدىغان ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار بۇقا سوقۇشتۇرۇش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، خوراز سوقۇشتۇرۇش، كەكلىك سوقۇشتۇرۇش، ئېشەك تالاشتۇرۇش، كەپتەر ئۇيناش قاتارلىق ھايۋان ۋە قۇشلار ئارقىلىق كۆڭۈل ئېچىشنى مەقسەت قىلغان ئويۇنلار بولۇپ، مۇنداق ئويۇنلارنىڭ تارىخىمۇ بىر قەدەر ئۇزۇن، بۇ ئويۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاساسەن قىمار شەكلىنى ئالغان. خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوشۇق ئۇيناشمۇ ئەسلى بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش مەقسىتىدە بارلىققا كەلگەن تەلەي سىناش مەزمۇنىدىكى ئويۇن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇ ئويۇن ئەر - ئايال، قېرى - ياش، چوڭ - كىچىك دەپ ئايرىلماي ھەممىنىڭ ئوينىشىغا باب كېلىدۇ، ئۇي ئىچىدە، ھويلا-ئارامىلاردا ئويناشقا بولىدۇ. بۇ ئويۇنغا ھېچقانداق كۈچ ۋە ماھارەت كەتمەيدۇ، ناھايىتى ئەركىن، يەڭگىل ئوينىلىدۇ، بىر تال ياكى تۆت تال ئوشۇق ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن ئۇ ھازىر پۇتۇنلەي قىمارغا ئۆزگىرىپ، خەلق ئارىسىدا ناچار ئادەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

يۇقىرىقى تۈرلەردە كۆرۈش ئاساس قىلىنىدۇ، يەنى كىشىلەر ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ ئۇسۇشۇشلىرى، سوقۇشۇشلىرى، پەشۋا ئېتىشلىرىنى كۆرۈپ كۆڭۈل ئاچىدۇ. بۇلار ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىنسانلارنىڭ ئووچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مەزگىللىرىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ. بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى فولكلور نۇقتىسىدىن كۆزىتكەندە، بۇلارنىڭ شەكلى مۇقىم، ئورۇنلىنىشى ئاددى بولۇپ،

خەلق ئاممىسى ياقتۇرىدىغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان.

فولكلورنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى پائالىيەتلەرنىڭ هەممىسىدە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئېتىقادى ۋە تۇرلۇك مۇراسىملىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ جارى قىلدۇرۇلىدۇ. بولۇپمۇ هېيت-بايرام، بەسلىشىش ۋە ئويۇن خاراكتېرىنى ئالغان ئۆرپ ـ ئادەت پائالىيەتلىرىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، داۋازلىق، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش، هايۋانلارنى سوقۇشتۇرۇش ، بالىلار ناخشا ـ قوشاق، ئويۇنلىرى، هېيت ـ بايرام پائالىيەتلىرىگە چەكسىز خۇشاللىق بېغىشلايدۇ، شۇڭا بۇ پائالىيەتلەرنى خەلق ئاممىسى ئەزەلدىنلا ناهايىتى ياخشى كۆرۈپ، قەدىرلەپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئىزاهلار

[1] ئىمىن تۇرسۇن «نوروزنامە» 24-بەت.

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» مىللەتلەر نەشرىياتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىلى 9-ئاي.
2. ئابدۇرېھىم هەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى 4-ئاي.
3. ئىمىن تۇرسۇن: «نوروزنامە»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2009-يىلى 4-ئاي.
4. مۇھەممەت ئەزىز: «دولان توققۇز مۇقامى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992-يىلى 4-ئاي.
5. «شىنجاڭ مىللى تەنتەربىيەسى»، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى، 1985-يىلى 9-ئاي، ئۈرۈمچى.
6. مەتسەيدى مەتقاسىم: «ئۇيغۇر داۋازلىق سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى 4-ئاي.
7. تۇرسۇنجان لىتىپ، ئېلشات تۇرسۇن:«ئۇيغۇر چالغۇلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2006-يىلى 5-ئاي.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 07-089-02 (2012) 5878-1005

مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە*

ئابدۇللا مەتقۇربان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: مۇھەممەدسالىھ مەتروزى ئەدەبىي ئاخبارات يېزىقچىلىقىدا بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. قىسقىغىنە بىر نەچچە يىلدا ئۇنىڭ ئەدەبىي ئاخبارات ئىجادىيىتى سىياسىي پېتەكچىلەر ۋە سەنئەتكارلارنى باش قەھرىمان قىلىشتىن ئادەتتىكى ئادەملەرنى باش قەھرىمان قىلىشقا يۈزلەندى. مەيلى قايسى تۈردىكى ئەسەرلىرىدە بولمىسۇن، مۇھەممەدسالىھ مەتروزى ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ئىشلارنى ئاساس قىلىش، ئىز قوغلاپ تەسۋىرلەش، ئاخبارات قىممىتىگە ئىگە پاكىتلارنى توپلاش ۋە مۇۋاپىق ئەدەبىيلەشتۈرۈشكە ماھىر بولدى. بولۇپمۇ ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى باش قەھرىمانلىرى ژۇرنالىست دەۋرىمىز ياشلىرىنىڭ چىدامچانلىق، قەيسەرلىك، ئۇمىدۋارلىق قاتارلىق ئېسىل خىسلەتلىرىنى نامايەن قىلدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جەمئىيەتتە كەڭ ئالقىشقا ۋە خېلى يۇقىرى باھالارغا ئىگە بولدى. بۇ ماقالىدە مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى مۇشۇ نۇقتىلاردىن مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要： 维吾尔族青年作家买买提沙力·买提肉孜在报告文学创作中已取得了可喜的成就。在短短的几年中，他的报告文学创作经历了以政治领导人、艺术家等为主人公到普通人为主人公的转变。不管是哪一类的报告文学作品，作者善于以真人真事为主、跟踪调查、收集具有新闻价值的事实并把它们加以“文学化”。这样来突出部分报告文学作品主人公身上的勇敢、吃苦耐劳、对未来充满信心的优良品质。所以他的报告文学作品在社会上深受欢迎和相当高的评价。本文从这一角度对买买提沙力·买提肉孜的部分报告文学作品进行初步探讨。

Abstract: Muhemmedsalih Metrozi has attained noteworthy achievements in literary journalism. Within the short space of a few years, his literary journalistic work has moved from making political leaders and artists their main characters to making average people their main characters. Regardless of the genre in which he writes, Muhemmedsalih Metrozi has become skilled at making real people and real events central to his work, to investigating and describing, to gathering facts with journalistic value, and to adding the appropriate literary elements. In particular, the main characters of his literary journalistic works display the endurance, bravery, optimism, and other sterling traits of our era's youth. Therefore, his works have been warmly received and praised by the public. This article will discuss some of Muhemmedsalih Metrozi's literary journalistic pieces in terms of these various points.

كىتابلارنى جۈگگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207 ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئاستا-ئاستا پەسىيىشكە باشلىغان ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتى دولقۇنىدا مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭمۇ قىرغاق بويلاپ ئۇزۇپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈشكە بولاتتى. ئاردىدىن 20 يىللار ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە ھېلىقى دولقۇن قايتقىنى بىلەن، ئۇنى ھاسىل قىلغان

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇللا مەتقۇربان (1959-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، چەت ئەل ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئېقىن تېخى ئۇزۇلۇپ قالمىدى، ئەكسىچە بارغانسېرى غولداپ باردى. مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ سانى ئاز، ئەمما سۈپىتى ساز ئىجادىي ئەمگەكلىرى بۇ ئېقىنغا تامچە بولۇپ قوشۇلۇۋەردى. بۇ جەريانداا مۇھەممەدسالىھ مەتروزى شېئىر، تېلېۋىزىيە تىياتىرى، ئەدەبىي ئاخبارات، ھېكايە، پوۋېست، رومان قاتارلىق ئەدەبىي ژانىر ۋە تۈرلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك قەلەم تەۋرەتكەن بولسىمۇ، ئاساسلىق زېھنى ئەدەبىي ئاخبارات بىلەن پىروزىغا مەركەزلەشتى، مۇۋەپپەقىيىتىمۇ مۇشۇ ئىككى ساھەدە، بولۇپمۇ ئەدەبىي ئاخباراتتا گەۋدىلىكرەك بولدى.

ھازىرغىچە مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىدىن بىر قىسملىرى «مۇھەببەت، مۇھەببەت، مۇھەببەت !...»، «مەن بۇ شەھەرده مۇھەببەت ئۇچۇنلا ياشاپ قالدىم» ناملىق ئىككى توپلام قىلىنىپ، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن ئالدىنقىسى 1997 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، كېيىنكىسى 2007 ـ يىلى 7 ـ ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇ ئىككى توپلامدىن ئالدىنقىسىدا ھەرقايسى ساھەلەردە كۆزگە كۆرۈنگەن يېتەكچىلەر، مۇتەخەسسىسلەر باش قەھرىمان قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تەسىرلىك ئىش ـ ئىزلىرى تەسۋىرلەنگەن. مىللىتىمىز كىشىلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋي جەھەتتىن نامراتلىق قالپىقىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۆز ـ ئۆزىدىن كامال تېپىشى پارتىيەمىزنىڭ توغرا سىياسىتىگە، شۇ سىياسەتلەرنى توغرا ئىگىلەپ توغرا ئىجرا قىلىدىغان، ئەمەلىي ئىش قىلىدىغان ۋە ئۆزىنى بېغىشلاش روھىغا ئىگە بىر تۈركۈم قابىل يېتەكچىلەرگە، كىشىلەرگە يېتەرلىك روھىي ساغلاملىق ئىرادىسى ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋي ئاچارچىلىقىنى تويۇندۇرىدىغان مەنىۋىيەت ئوزۇقلىرىغا مۇھتاج. خوتەن خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا قولايلىق يارىتىش، ئۇلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھاللىق سەۋىيەگە يېتىشى ئۈچۈن يول قۇرۇلۇشىغا ئاز بولمىغان ئەقىل ۋە زېھىن كۈچىنى سەرپ قىلغان غەيرەت ئابدۇللا يولچى، بارلىقىنى مىللەتنىڭ ئوسۇل سەنئىتىگە بېغىشلاپ، ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردە مىللىتىمىزنىڭ ئوبراز ۋەكىلى بولۇۋاتقان دىلنار ئابدۇللا، سېھرگەرلىك ماھارىتى بويىچە ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان روشەنگۈل ئەبەيدۇللا، «بەش تېرەك داۋىنى»نىڭ كوللېكتىپ قەھرىمانلىرى ـ «چوكانتال چۆللۈكىدە چاقنىغان 43 يۇلتۇز» قاتارلىقلار دەل شۇنداق كىشىلەر ئىدى. مۇھەممەدسالىھ مەتروزى بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىدە ئەشۇ كىشىلەرنىڭ كىتابخان قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان ئاخباراتلىق قىممىتىگە ئىگە تەسىرلىك ئىش ـ ئىزلىرىنى پاكىت سۈپىتىدە ئەينەن خاتىرىلىدى، بۇ پاكىتلارغا ئەدەبىي ئاخبارات ژانىرى يول قويغان دائىرىدە كۆچلۈك ھېسسىيات سىڭدۈرۈپ ئەدەبىيلەشتۈردى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى بېغىشلاش روھىغا، ھەممىسىنىڭ ئۆز كەسپىگە قابىللىقىغا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇدى. ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئەمگەك نەمۇنىچىلىرىنىڭ نەمۇنىلىك ئىش ـ ئىزلىرىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق ھالدا تەسۋىرلەپ، جەمئىيەتكە كەڭ تەشۋىق قىلىش، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كەسىپچانلىققا، ئۆزىنى ھەقىقىي بېغىشلاش روھىغا ئاپىرىن ئوقۇشنى بۇ توپلامدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ.

يېڭى ئەسىر كىرگەندىن بويان، مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ ئەدەبىي ئاخبارات يېزىقچىلىقى كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. بۇنداق ئۆزگىرىش ئاپتورنىڭ تېما تاللىشىدا ۋە بۇنداق تېمىلارنىڭ باش قەھرىمانلىرى سالاھىيىتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. ئەندىكى ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىدە باش قەھرىمانلىق ئورنىنى ئىلگىرىكىدىن تۇپتىن پەرق قىلىدىغان، ھېچقانداق سىياسىي كاپىتالى، بىر كىشىلىك پۇقرالىق سالاھىيىتىدىن باشقا ئالاھىدە ھوقۇق ياكى ئىمتىيازى بولمىغان، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ھالاللىق بىلەن ياشاپ، ئۆزىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى تىكلىگەن بىر قىسىم ياشلار ئىگىلىدى. ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى جەھەتتىن ئالغاندا، بۇنى بىر يېڭىلىق دېگىلى بولاتتى. «مەن بۇ شەھەرده مۇھەببەت ئۇچۇنلا ياشاپ قالدىم» توپلىمىدىكى بەزى ئەسەرلەر بىلەن «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىللىق 6 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «دۆڭكۆۋرۈككە باغلانغان چۈش» شۇنداق

ئەسەرلەردىن ئىدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ باش قەھرىمانلىرى دېگۈدەكلا ياشلار. مەسىلەن، «مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۇچۇنلا ياشاپ قالدىم»دىكى ئىمىنجان، «كۈنلەردە رىزقىم بار»دىكى رەيھانگۈل ھاجى، «دۆڭكۆۋرۈككە باغلانغان چۇش»تىكى گېزىتچى بالا دېگەندەك. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇشنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتىن، ھاياتتىن كۈتىدىغان ئارتۇقچە تەلىپىمۇ يوق. ھېچقايسىسى زاماندىن زارلانمايدۇ، ئاتا-ئانىلىرىنىڭ قولىنى ئۇزاتقانلىكى يەرگە يەتكۈزمەيدىغان ئەمەلدار ياكى پۇلدار بولمىغانلىقىدىن ئاغرىنمايدۇ، ئۆرلەپ ئوقۇپ يۇقىرى مەلۇماتلىق بولالمىغانلىقلىرى تۇپەيلىدىن تەلىيىنى كاج، پېشانىسىنى تەتۇر دەپمۇ قارىمايدۇ. ئىككى بىلىكىگىلا تايىنىدۇ، ئۆز ئىقتىدارىغىلا ئىشىنىدۇ، ھالال نېنىتى، ھالال كۇچىنى دەسمايە قىلىدۇ. ئاتا - ئانىلىرىغا، جەمئىيەتكە يۈك بولۇپ قېلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ. قانداقتۇر بىرەرسىنىڭ بىرەر ئارقا ئىشىكىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشىنى خالىمايدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇلار ھارامدىن ئامەت كۈتۈپ باشقىلارنىڭ نېسىۋىسىگە كۆز قىزارتىدىغان ناكەسلەردىن، كىشىلەرنى قاڭغىر قاقشىتىدىغان ئوغرى - يانچۇقچىلاردىن، مىللەتنىڭ زاۋالىنى تىلەپ زەھەر ساتىدىغان بەدنىيەتلەردىن، ئۆزىنى تۆگەشتۈرۈپلا قالماي ئاتا - ئانىلىرىنىمۇ خانىۋەيران قىلىدىغان زەھەر چەككۈچىلەردىن، ئاشقازىنىڭ كۆتۈرۈش، بەدىنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى بىلەن ھېسابلاشماي، ئاچچىق ھاراقنى بولدى دېگۈچە ئىچىپ ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ ئاۋارىچىلىق تېپىپلا يۈرىدىغان قاپاق نوچىلاردىن، ئۇچىنچى، ھەتتا تۆتىنچى تۇيىدىمۇ ئاتا - ئانىلىرىغا يۆلىنىۋالىدىغان بولۇمسىزلاردىن، ئاتا-ئانىلىرىنى گويا سېغىن كالىنى ساغقاندەك مەڭگۈ شىلىپ يەيدىغان ۋاپاسىزلاردىن، ئومۇمەن ھېسابتا بار ھەمدەمدە يوق، يامان سۈپەتلىك ئۆسمىسمان قىسمەن ياشلاردىن ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدۇ. ئۇلار يەنە ھەرقانداق قىيىنچىلىق ئالدىدا باش ئەگمەيدۇ. مۇھتاجلىق ئۇلارنى قانچە قىينىسىمۇ ھالال نېيىتىدىن يانمايدۇ، ئەزىلدىن باشقىلارنىڭ نېسىۋىسىگە كۆز سالمايدۇ. تەمەخورلۇق ئۇلارغا يات. ئۇلار يەنە ھەرقانداق چاغدا ئۇمىدلىك ياشايدۇ، تىرىشىش ئارقىلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل كېلەچىكىنى يارىتالايدىغانلىقىغا چوقۇم ئىشىنىدۇ. مەسىلەن، «مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۇچۇنلا ياشاپ قالدىم»دىكى ئىمىنجان «مەن بۇ شەھەردە پەقەت ئۆز تىرىكچىلىكىمنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاتا - ئانامنىڭ مېنى بېقىپ چوڭ قىلغىنىغا ئوغۇل بالىغا خاس روھ بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش مەقسىتىدىلا ھەرقانداق قىيىنچىلىققا چىداپ ياشاۋاتقان ياقا يۇرتلۇق ئاددىي بىر تىجارەتچى ئىدىم» («مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۇچۇنلا ياشاپ قالدىم» 125-بەت) دېسە، «كۈنلەردە رىزقىم بار» دىكى رەيھانگۈل ھاجى «ئادەم ئۆزى قىزىققان، كۆڭلىنى بەرگەن ئىشلار بىلەن شۇغۇللانسا، شۇغۇللانغان شۇ ئىشى مەيلى قانچىلىك ئېغىر ھەم مۇرەككەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئادەمگە ھېچقانداق ئېغىر تۇيۇلمايدىكەن. ئەكسىچە، ئۇ شۇ قەدەر يېنىك، شۇ قەدەر كۆڭۈللۈك ۋە شۇ قەدەر ئەھمىيەتلىك بىلىنىدىكەن» (يۇقىرىقى كىتاب 245-بەت)؛ «ئاينىڭ ئون بەشى يورۇق، ئون بەشى قاراڭغۇ بولغىنىدەك، ماڭمۇ ياخشى كۈنلەر ھامىنى كېلىدۇ. مەن شۇنىڭغا ئىشىنىمەن: ئەشۇ كۈنلەردە مېنىڭمۇ چوقۇم رىزقىم بار. چۈنكى، مەن ئۆزۈمنىڭ ھالال ئەمگىكى ۋە تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ، ماڭا ھامىنى مەنسۇپ بولىدىغان ياخشى كۈنلەرنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتقان قەيسەر بىر قىز» (يۇقىرىقى كىتاب 269-بەت) دەيدۇ، «دۆڭ كۆۋرۈككە باغلانغان چۇش»تىكى گېزىتچى بالا بولسا «مەن دۆڭكۆۋرۈكنى ۋە ئۇنىڭ رەستىلىرىدىكى ھاياتنى ياخشى كۆرىمەن، ھامان بىر كۈنى مانا مۇشۇ يەردىن قەدىمىنى كۆتۈرۈشكە ئىشەنچىم بار. مېنىڭ بۇ ئويلىرىم ماڭا ھازىرچە چۈشتەك بىلىنىدۇ ، ئەمما ھامان بۇ چۈشنى چوقۇم رېئاللىققا ئايلاندۇرماي قويمايمەن. شۇ ۋاقىتتا سىز مېنى قايتىدىن، باشقىچە بىر يېڭى ھالەتتە كۆرمەي قالمايسىز. سىز كۆرىدىغان ئۇ ھالەت مېنىڭ بەختلىك تۇرمۇشۇم، رونىاق تاپقان تىجارىتىم، ھالال ئەمگىكىم ۋە تارتقان جاپالىرىم ئارقىلىق قولغا

كەلتۈرگەن بەختتىم بولىدۇ. شۇ چاغدا مەنمۇ ھازىرقى بايلارغا ئوخشاش نامرات ئوقۇغۇچىلارغا، ھۆكۈمەت تەشەببۇس قىلغان، خەلق قوللىغان خاسىيەتلىك، ياخشى ئىشلارغا ئىككى يېنىمغا قارىماي مەردانە سېخىيلىق بىلەن ياردەم قىلىمەن. يۇرتۇمدىكىلەرمۇ شۇ چاغدا مېنى قايتىدىن تونۇيدۇ، بىلىدۇ. ئىلگىرىكى كەپسىز، ياغاچ قۇلاق بىر بالىنىڭ كاتتا ئادەملەرنىڭ بىرى بولۇپ ئۆزگەرگىنىدىن خۇشال بولۇپ، مېنىڭ بالىلىقتىكى كەپسىزلىكلىرىمنى كەچۈرۈۋېتىدۇ.

مېنىڭچە، بۇ پىلانلىرىم ۋە ئارزۇلىرىم مانا مۇشۇ شەھەردە، ئادەملەرنىڭ سەرخىللىرىنى تاللايدىغان، ھەقىقىي ئىرادە ۋە ساپ نىيەتنى سىنايدىغان ئۇرۇمچىدىن ئىبارەت مېھرى ئىسسىق بۇ يۇرتتا، مېنى ئۆزىگە تەلپۈندۈرگەن دۆڭكۆۋرۈكتە ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. سىز تېخى كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزىمنى ئۇرۇمچىنىڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان، خوتۇنۇمنى ئۇرۇمچىنىڭ چىرايلىق خانىم ـ قىزلىرىدەك پۈزۈر كىيىنىۋالغان ھالەتتە كۆرۈپمۇ قالىسىز. چۈنكى، ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار ئەمەسمۇ...» («تارىم» ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 6 ـ سان 56 ـ بەت) دەيدۇ. دېمەك، ئىرادىلىك، چىدامچانلىق، قەيسەرلىك، ئۈمىدۋارلىق بۇ ئۇچ نەپەر شەخس ۋۇجۇدىدىكى ئورتاقلىق بولۇپ، ئۇلار مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھاياتىنىڭ قىممىتىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا مىللىتىمىز ئېسىل ئەخلاقىنىڭ نۇرلىرى چاقنايدۇ، دەۋرىنىڭ گۈزەل مېلودىيەسىدە ئۇلارنىڭمۇ خاس ئاۋازلىرى بار، زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىگە ئۇلارمۇ بىر كىشىلىكتىن ھەسسە قوشقان. ئىمىنجان، رەيھانگۈل ۋە گېزىتچى يېگىت گەرچە ئاچكۆز، تەمەخور ۋە ياكى نەپسانىيەتچى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى تېخى تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولۇپ كەتكىنى يوق، ھەتتا بۇ خىل كاپالەتتىن خېلىلا يىراق، شۇنداق ئەھۋالدا ئايرىم كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇلارنىڭ يارانقىنى قانداقتۇر ئاجايىپ كەشپىيات ياكى مۆجىزە ھېسابلانماسلىقى مۇمكىن. ئەمما، مېنىڭچە ئۇلارنىڭ يارانقىنى ھەرقانداق كەشپىيات ۋە مۆجىزىدىن تۆۋەن تۇرمايدىغان، سالماق جەھەتتە ھەرقانداق ئىقتىسادىي قىممەتتىن ئېشىپ چۈشىدىغان مەنىۋي قىممەت بولۇپ، بۇ خىل مەنىۋي قىممەت جاپالىق ئىشلەش روھى، ئىرادىلىك، چىدامچانلىق، قەيسەرلىك ۋە ئۈمىدۋارلىقنىڭ بىرىكمىسىدىن ئىبارەت. بۇ قىممەت مەڭگۈ يوقالمايدۇ، ئۆچمەيدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارغانسېرى ئېشىپ، بەزىلەرگە ئەينەك، بەزىلەرگە تۇرتكە، يەنە بەزىلەرگە ھەيدەكچى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇرۇمچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كوچىلارنىڭ ئاۋاتلىقى ئەشۇلار ئارقىلىقمۇ ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ئۇرۇمچى كىشىلىرىنىڭ ماددىي نېمەتلىرىنىڭ موللىشىدا ئەشۇلارنىڭمۇ تېگىشلىك تۆھپىلىرى بار، تاكى بىلەن تەڭلا قىزىپ كېتىدىغان ئەتتىگەنلىك، بەزىدە تۇن نىسپىگىچمۇ بېسىقمايدىغان كەچلىك بازارلىرىمىزنى ئەشۇلارمۇ قويۇلدۇرىدۇ. دېمەك، ئۇرۇمچى تۇرمۇشىنىڭ قولايلىقلىقى ئەشۇلارنىڭ تىنىمسىز تىرىشچانلىقلىرىدىنمۇ ئايرىلالمايدۇ. ئاپتونۇمنىڭ ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى ۋە مۇھىتى ھەققىدىكى بايانلىرىدىن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشقا تۇتقان ئاكتىپ پوزىتسىيەلىرىدىن، شۇنداقلا ئوي ـ خىياللىرىدىن ئۇلارنىڭ ئەسلىي ھۆرمەت داستىخىنىنىڭ تۆرىگە، شەرەپ مۇنبىرىنىڭ يۇقىرىسىغا لايىق كىشىلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يازغۇچى مۇھەممەد سالىھ مەتروزى يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە كىتابخانلارنىڭ، شۇنداقلا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنى يەكلەشنىڭ ئورنىغا ئېتىراپ قىلىشىنى، كەمستىشنىڭ ئورنىغا قەدىرلىشىنى، ھەربىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۇلارنىڭ ئورنىغا قويۇپ ئۆزىنىڭ بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىنى سىناپ بېقىشىنى، ئومۇمەن ئۇلارغا ھۆرمەت قىلىشنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن بۇ ئەسەرلەرنى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى يىلدىن ـ يىلغا قىينىلىشۋاتقان ھازىرقى ۋاقىتتا، ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ھالال نىيەتلىك ياشلار ئۈچۈن زۆرۈر ئوقۇشلۇق ۋە ئەمەلىي دەرسلىك دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەرلەردە ئاخباراتلىق قىممىتىگە ئىگە نۇرغۇن پاكىت، چوڭقۇر مۇلاھىزە، شۇنداقلا ئەسەر باش قەھرىمانلىرىنىڭ توقۇلمىدىن خالىي سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىز ياشلىرى، شۇنداقلا پۈتكۈل

جەمئىيەت دوڭ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ئەمەلىي مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىدۇ، ئۆرلەپ ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن ياشلارغىمۇ قانداق ھاياتلىنىڭ قىممىتى بولىدىغانلىقىنى، قانداق ياشاشنىڭ ھەقىقىي مەنىلىك بولىدىغانلىقىنى تونۇتىدۇ. دېمەك، كۆپىنچە ھاللاردا ئېتىبارسىز قالىدىغان ئاددىي كىشىلەرنى باش قەھرىمان قىلىش، ئۇلار دوڭ كېلىۋاتقان قىسمەتلەرنى، ئۇلارنىڭ ئوي ـ خىيال، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق دەۋر روھىنى نامايان قىلىش بۇ ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرگەن مۇھىم ئامىللار ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرگەن يەنە بىر مۇھىم ئامىل ـــ ئاپتوردىكى سەمىمىيلىك. ئاپتور ئۆزى ئۆچراتقان يۇقىرىقى ئاددىي كىشىلەرنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلغاندا، سەمىمىيلىكنى باشتىن ـ ئاخىر ئاساسىي مىزان قىلىدۇ، يەنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاخبارات قىممىتىگە ئىگە پاكىت ۋە دېتاللارنى توپلاپ، ئۇلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆز ئەينى ھېكايە قىلىدۇ. ئىمىنجان، رەيھانگۈل ۋە گېزىتچى يېگىت دوڭ كەلگەن قىسمەتلەر ھەرقانداق رەڭ ۋە بوياقلارسىز ـــ ئەسلىي ھالىتى بويىچە، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ئېغىز بايانى ئارقىلىق بېرىلىدۇ. ئاپتور مۇلاھىزىلىرىمۇ ناھايىتى سوغۇققانلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «ناۋادا نەنمېن (جەنۇبىي قوۋۇق)دىن يەنئەن يولى (شامالباغ) ھەتتا ئۇرۇمچى دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ ئالدىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بۇ چوڭ يول لىنىيەسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇيۇقا كېتىشۇاتقان كىشىلەرنى كۆزەتسىڭىز، ئەتىگەن ۋە كەچتىكى ئالاھىدە ئالدىراش كىشىلەر توپى بىلەن ئۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتتىكى بەخىرامان كىشىلەر توپى ئوتتۇرىسىدىكى روشەن سىلىشتۇرمىنى ئېنىقلا پەرقلەندۈرەلەيسىز. بولۇپمۇ دۆڭكۆۋرۈك رەستىسىنى مەركەز قىلغان چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قەدەم رېتمى ھەممىدىن ئاستا. بۇنىڭدىن شۇ خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىنكى، شەنبە ۋە يەكشەنبە كۈنىدىن باشقا چاغدىكى كۈندۈزدە ئۇرۇمچى كوچىلىرىدا مېڭىۋاتقان كىشىلەرنىڭ قەدەم رېتمىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ بىر بولسا ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىدىغان ياكى تىرىكچىلىك قىلىدىغان كىشىلەر، يەنە بىر بولسا، باشقا يۇرتلاردىن كەلگەن سایاھەتچىلەر ياكى بازارچىلار ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ، يەنى نېمىگىدۇر ئالدىرش بولۇپ يۇرۇۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇرۇمچىدە ياشاۋاتقانلار ھەم ئۇرۇمچى تۇرمۇشىغا سىڭىپ بېرىۋاتقانلار؛ قەدەم ۋە ھەرىكەت رېتمى ئاستا، مېڭىشلىرى بەخىرامان كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا يۇرتلاردىن بۇ شەھەرگە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن كېلىپ، قىسقا ۋاقىت تۇرىدىغانلار. شۇڭا، ئۇرۇمچىلىكلەرنىڭ بىر ـ بىرلىرىدىن ئەھۋال سوراشتا ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ئادەت سۆزى «ئالدىراشمۇ؟» دېگەن بىر ئېغىز سوئالدىن ئىبارەت». («تارىم» ژۇرنىلى 2009-يىللىق 6-سان 41-، 42-بەتلەر). دەبدەبىلىكتىن خالىي، مەسىلىنى دەل يورۇتۇپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان بۇ مۇلاھىزىنىڭ ھېسسىيات تۇسى سۇس، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئاجايىپ بىر خىل سەمىمىيلىك ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ھەم بۇ سەمىمىيلىكتىن ئۆزگىچە سېھرىي گۈزەللىك ھاسىل بولىدۇ .

مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ «ئاشىق-مەشۇقلار بايرىمى ۋە كۈندۈزدىكى مېڭىبر كېچە» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتىدا نەق مەيدانىنى كۆزىتىش شەكلى ئارقىلىق ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ ئاخىرى ۋە 90-يىللىرىنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان يېڭى بىر ئەۋلاد ئۇرۇمچى ياشلىرىنىڭ روھىي ھالىتى ئېچىپ بېرىلگەن. ئىقتىسادنىڭ بەلگىلىك نىسبەتتە تەرەققىي قىلىشى بىلەن شەھەر كىشىلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئەندى خېلى كۆپ قىسىم ئائىلىلەر قورساق تويغۇزۇش ھەققىدە باش قاتۇرمىسىمۇ بولىدىغان بولدى. ماددىي جەھەتتىكى دەسلەپكى قەدەمدىكى بۇنداق تويۇنۇش ئەسلىي خۇشاللىنىشقا، قەدىرلەشكە تېگىشلىك ئىش ئىدى. لېكىن، ئەپسۇسلىنارلىقى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ بىر قىسىم ئائىلىدىكى چوڭلاردا رېستوران ۋە تۇرلۇك ناملاردىكى ئايىغى چىقمايدىغان «چاي» قىزغىنلىقى ئەۋج ئالدى. رېستوران ۋە «چاي»لاردىكى يېمەكلىك بىلەن ۋاقىت ئىسراپچىلىقىنى تېما مۇناسىۋىتى بىلەن

دېمەي تۇرايلى، ئائىلىلەردە بالىلار قاراقسىز قالدى. رېستوران ۋە «چاي»لار ئاتا ـ ئانىلار بىلەن بالىلارنىڭ ئارىلىقىنى بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. بالىلار يېيىش ـ ئىچىش ۋە كىيىنىشتىلا ئەمەس، مەنىۋي جەھەتتىنمۇ ئاتا ـ ئانا ۋە ئائىلە مېھرىگە قېنىشى، تۇيۇنۇشى كېرەك ئىدى. كەڭ ئومۇملاشقان تېلېۋىزىيەمۇ بەزىدە ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپ بولالمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرمۇشىمىزغا تور مەدەنىيىتى كىرىپ كەلدى، كوچا ـ كوچىلاردا، ھەتتا بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردىمۇ چوڭ ـ كىچىك تورخانىلار پەيدا بولۇپ، مەنىۋىيەتتە ئىنتىلىپ ـ ئېچىرقاپ تۇرغان بالىلىرىمىزنى جەلپ قىلدى. ئۇلاردىن بەزىلىرى تېخى ئۆز يېشىغا ماس كەلمەيدىغان، شۇ تۈپەيلىدىن ئۇلار بېرىشقا تېگىشلىك بولمىغان «مىكىبىر كېچە» دېسكوخانىسىغا ئوخشاش سورۇنلارغا بارىدىغان بولدى. «شەھەرلەردە، بولۇپمۇ ئۇرۇمچىدە تۇرمۇش بایاشات ئۆتىدۇ. نۇرغۇن ئاتا ـ ئانىلارنىڭ خىزمەتكە، جەمئىيەتكە ۋە دوست ـ بۇرادەرلەر قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىشقا، ئالاقە قىلىشقا ئاجرىتىدىغان ۋاقتى ئۇلارنىڭ ئائىلىگە ۋە پەرزەنتلىرىگە ئاجرىتىدىغان ۋاقتىنى ئازايتىۋەتكەن. ھەر خىل ئۇچۇرلارنىڭ ھەر خىل ياش قورامىدىكىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىشى تېز بولغاچقا، بۇ شەھەردىكى يېڭىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن يېڭىلىنىشى يۇقىرى. بۇ ھال بولۇپمۇ يېڭىلىققا ئالاھىدە سەزگۈر كېلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىدىغان ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىشىگە مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسىتىشنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. «مىكىبىر كېچە» ئۇرۇمچىدىكى چىقىمى ئانچە يۇقىرى بولمىغان دېسكوخانا بولغانلىقى ئۈچۈن ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر بىمالال كىرىپ ـ چىقالايدىغان، نۇرغۇن كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئادەتتىكى بىرى» («مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۈچۈنلا ياشاپ قالدىم» 186 ـ بەت). بىز ئاتا ـ ئانا بولغۇچىلار بالىلارنىڭ ئۆرنىكى، بالىلار بىزنىڭ ئەينىكىمىز، بىز ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن، روھىي ھالىتىدىن بۇگۈنىمىزنىڭ ئېشىپ قالغان قىسمى بىلەن ھېچقانچە يىراق بولمىغان ئەتىمىزنى كۆرىمىز ۋە كۈتىمىز. ئەمما، بۇ بالىلارغا قاراپ ئەشۇ ئەتىمىزدىن گۇمانلانماي تۇرالايمىزمۇ؟ ئۇمىدسىزلەنمەيمىزمۇ ؟ لېكىن، بىزنىڭ ئەشۇ بالىلارنى ئەيىبلەشكە زادى قانچىلىك ئاساسىمىز بار؟ ... مۇھەممەدسالىھ مەتروزى بۇ ئەدەبىي ئاخباراتىدا بۇنداق چوڭ داۋالىلارنى سۆزلەپ ۋەزخانلىق قىلىشنىڭ ئورنىغا نەق مەيدان تەكشۈرۈشىدىن ئېرىشكەن ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئاتا ـ ئانا بولغۇچى بىزلەرنى نېمىلەرگە ئېرىشىپ نېمىلەرنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتقانلىقىمىز ھەققىدە جىددىي ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىپ، كۆچلۈك ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى چالدى. مېنىڭچە «ئاشىق ـ مەشۇقلار بايرىمى ۋە كۈندۈزدىكى مىكىبىر كېچە» ناملىق بۇ ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ رېئال قىممىتى دەل مۇشۇ يەردە.

قىسقىسى، مۇھەممەدسالىھ مەتروزى بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىدە ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ئىشلارنى ئاساس قىلىپ، دەۋرىمىز ئۇچۇن مۇھىم ئەھمىيەتكە ۋە ئاخباراتلىق قىممىتىگە ئىگە بولغان تېمىلارنى تاللاپ چىقالدى، ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، ھەتتا ئىز قوغلاش ۋە نەق مەيدان تەكشۈرۈشى ئارقىلىق پاكىت توپلاپ، بۇ پاكىتلارنى ئاخباراتنىڭ چىنلىق پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان ئاساستا پىششىقلاپ ئىشلىدى، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىنى قوشۇپ كىتابخانىلار ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كالتۇرىدىغان ۋە چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ئاپتورنىڭ ۋۇجۇدىدا مۇخبىرغا خاس زېرەكلىك بىلەن يازغۇچىغا خاس تەل ئىستېدادى مۇجەسسەملەنگەچكە، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئاخباراتلىرى ئەسەرلىرى قاينىق ھېسسىياتقا، قويۇق دەۋر پۇرىقىغا ۋە ئۆزگىچە سېھرىي كۈچكە ئىگە بولدى. شۇڭىمۇ ئۇنىڭ «مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۈچۈنلا ياشاپ قالدىم» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتى رايونىمىزدا دەرىجىسى ۋە سوممىسى خېلى يۇقىرى بولغان مۇكاپاتقا ئېرىشتى، گۈلنىسا ئىبراھىم، دىلمۇرات تەلئەتلەرنىڭ خەنزۇچىلاشتۇرۇشى بىلەن «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. مۇھەممەدسالىھ مەتروزى بولۇپمۇ يېڭى ئەسىر كىرگەندىن كېيىن يازغان بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ئىككى بىلىكى ۋە ھالال نىيىتىگە

تاپىنىپ، تۇرمۇشنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تىرىشىپ ياشاۋاتقان ئاددىي كىشىلەرنى باش قەھرىمان قىلىپ، ئەدەبىي ئاخبارات بېزىقچىلىقىدا ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان تۆھپىكار چولپانلارنىلا بېزىش ئەندىزىسىنى دادىللىق بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، ئادەتتىكى كىشىلەرنىمۇ بېزىشنىڭ تامامەن مۇمكىنلىكى ھەققىدە ئۇلۇگە كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەشۇ ئادەتتىكى كىشىلەر باش قەھرىمان قىلىنغان بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ چىدامچان، قەيسەر، ئۈمىدۋار روھىغا ئاتاپ تۇرغۇزۇلغان مەنىۋي ئابىدىلەر بولۇپ قالدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن بىز مۇھەممەدسالىھ مەتروزىنىڭ ئادەتتىكى كىشىلەر تېمىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئاخبارات بېزىقچىلىقىغا ئېلىپ كىرگۈچى باشلامچى يازغۇچى دېيەلەيمىز .

پايدىلانمىلار

1. مۇھەممەدسالىھ مەتروزى: «مۇھەببەت، مۇھەببەت، مۇھەببەت!...»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1997-يىلى 1-ئاي نەشرى.
2. مۇھەممەد سالىھ مەتروزى: «مەن بۇ شەھەردە مۇھەببەت ئۈچۈنلا ياشاپ قالدىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2007-يىلى 7-ئاي نەشرى .
3. «تارىم» ۋە «تەڭرىتاغ» ژۇرناللىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى .

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2012) 02-096-09

كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى ئانالىز قىلىشقا ئائىت بەزى ماھارەت توغرىسىدا*

باتۇر مەخسۇت

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، غۇلجا. 835000)

قىسقىچە مەزمۇنى: كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى ئانالىز قىلىش ماھارىتىنى قانداق قىلغاندا ياخشى يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ــ زوقلانغۇچىلارنىڭ زوقلىنىش جەھەتتىكى قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. يەنى ئۇلارنىڭ گۈزەللىكنى بايقىيالايدىغان، ئۇنىڭغا باھا بېرەلەيدىغان ھەمدە گۈزەللىكنى ئىجاد قىلالايدىغان ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئۈچۈن فىلىمنى تەھلىل قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇش. تەھلىل قىلىشتىن ئىلگىرىكى تەييارلىقنى پۈختا ئىشلەش، سېنارىيەنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكىنى ھەقىقىي چۈشىنىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرقنى تېپىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش، سەنئەت جەھەتتە زۆرۈر بولغان تەربىيەلىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش ئىنتايىن مۇھىم. بۇ ماقالىدە بۇلار ئەھمىيەتلىك پاكىتلار بىلەن بىر قەدەر ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىپ، كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى ئانالىز قىلىشنىڭ بەزى ماھارەتلىرى كۆرسىتىپ بېرىلدۇ.

摘要: 怎样才能提高影视剧作分析的要领呢？最好的方法，就是要注重人们欣赏能力的培养，既使欣赏者发现美、鉴赏美和创造美能力的修养。这就要求我们认识剧作分析的重要性、抓住剧作突出的特点、具备比较鉴别的能力和必要的艺术修养等。本文就从这个角度进行比较细致而全面的论述，指出影视剧作分析的一些技巧。

Abstract: How can the skill of analyzing film and television works be fostered? The basic method for doing so is raising the ability of audiences to appreciate such works. That is, to increase their ability to recognize, evaluate, and create beauty. In doing so, it is very important to understand the importance of analyzing films. It is equally important to pay special attention to preparing well for the analysis, to understanding the basic characteristics of the script, and to comparing and thereby to finding differences. Emphasis must also be placed on the training needed from an artistic standpoint. This article will thoroughly consider all of these via real-world examples, and will outline the various skills necessary for analyzing film and television works.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: I207　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىنو-تېلېۋىزىيە سېنارىيە يېزىقچىلىقىدا مۇنداق تۆت نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم: بىرىنچىدىن، تۇرمۇشنى كۆزىتىش ۋە كۆپ ئويلىنىشقا؛ ئىككىنچىدىن، سېنارىيە قۇرۇلمىسىنى تۇزۇش، كۆپ يېزىش ۋە كۆپ مەشىق قىلىشقا؛ ئۈچىنچىدىن، سەنئەت بىلىملىرى جەھەتتە كۆپ تەربىيەلىنىشكە (يەنى مۇزىكا، تىياتىر، رەسساملىق بىلىملىرى جەھەتلەردە)؛ تۆتىنچىدىن، كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرى ئۈستىدە كۆپرەك تەھلىل يۈرگۈزۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. گەرچە ئالدىنقى ئۈچ مەزمۇن ھەققىدە بىر قىسىم مۇھاكىمىلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى مەزمۇن توغرىسىدا كىشىلەرنىڭ تونۇشى دېگەندەك يېتەرلىك بولماي كەلدى. شۇڭا بىز مەزكۇر ماقالىدە مۇشۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشنى زۆرۈر دەپ قارىدۇق.

1. فىلىم ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىش كېرەك

مېنىڭچە، مۇڭۇپپەقىيەتلىك چىققان ئادەم ئەسەرلەردىن زوقلىنىشنىڭ ئۆزى ئەڭ ياخشى

* بۇ ماقالە 2011- يىلى 12- ئاينىڭ 23- كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: باتۇر مەخسۇت (1957- يىلى 12- ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، كىنو-تېلېۋىزىيە ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۆگىنىشتۇر. چۈنكى باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدە كۆپرەك مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. زوقلىنىش ئىقتىدارى مېنىڭچە ئىجادىيەت قابىلىيىتىنىڭ يېتىلىشىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرتتۇر. زوقلانغۇچىدا چوقۇم گۈزەللىكنى بايقىيالايدىغان، ئىجاد قىلالايدىغان، شۇنداقلا ئۆنىڭغا باھا بېرەلەيدىغان ئىقتىدار بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇنىڭ زوقلىنىش قابىلىيىتى كەمتۈك بولسا، ئىجادىيەتتىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دەرۋەقە سېنارىيە يېزىقچىلىقى يۇقىرى ئوبزورچىلىقى بىلەن شۇغۇللانماقچى بولغانلار، چوقۇم ئالدى بىلەن باشقىلارنىڭ ئەسىرىدىكى ئارتۇقچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى بايقىيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇڭا، يېزىقچىلىق قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن كىنو-تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى كۆپرەك كۆرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا كىنوچىلىق بىلىمى جەھەتتىكى نەزەر دائىرىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. «ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرۈش» بىلەن «تەپسىلىي كۆرۈش»نى (يەنى يۈزەكى كۆرۈش بىلەن ئىنچىكە كۆرۈشنى) بىرلەشتۈرۈش كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى مۇشۇ ماھارەتلەرنىڭ بىرىدۇر. «ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرۈش»، گويا ئات ئۈستىدە گۈل كۆرگەندەك، مەلۇم فىلىم ھەققىدىكى يۈزەكى تەھلىل بولۇپ، بۇنداق قىلغاندا ۋاقىتنى تېجەپ تېخىمۇ كۆپ فىلىم كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. «تەپسىلىي كۆرۈش» بولسا، بىرەر فىلىمنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا قارىتا ئەتراپلىق، چوڭقۇر ھەم ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلىپ خاتىرە قالدۇرۇشتۇر. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، فىلىمنى سېنارىيەلىك نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش ئىنتايىن مۇھىمدۇر، چۈنكى كىنوچىلىق ساھاسىدىكى خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كىنو سېنارىيەسىنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايدۇرۇلىدۇ. دېمەك مەيلى رېژىسسورلۇق، ئاكتيورلۇق، ئوپېراتورلۇق ياكى ئۇن ئېلىشلارنىڭ قايسىسى بولمىسۇن، ھەممىسى دېگۈدەك ھېكايە بايان قىلىش، سۈژېتنى ئورۇنلاشتۇرۇش، پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىش، مەركىزىي ئىدىيەنى ئېچىپ بېرىش، ھېسسىياتنى ئىپادىلەش، زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىقلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ دەل سېنارىيەنىڭ مەزمۇنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى مۇشۇ نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش ئىنتايىن زۆرۈردۇر.

2. ئەسەرنى تەھلىل قىلىشتىن بۇرۇن تەييارلىقنى پۈختا ئىشلەش كېرەك

كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن بۇرۇن تەييارلىق خىزمىتىنى پۈختا ئىشلەش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالدى بىلەن مەقسەتلىك ھەم نىشانلىق فىلىم كۆرۈش بىلەن بىرگە مول تەسەۋۋۇر كۆچىنى ئىشقا سېلىپ، شۇ فىلىمنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈستىدە ئىنچىكە ھەم ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، ئېستېتىك ئۇچۇر مەنبەسىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ قېزىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

تەييارلىق باسقۇچىدا يەنە ئانالىز قىلماقچى بولغان شۇ فىلىمگە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. يەنى شۇ فىلىمنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى، رېژىسسور، سېنارىست، ئارتىس قاتارلىق مۇھىم ئىجادىيەت خادىملىرىنىڭ ھاياتى ۋە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆھبەتلەر، فىلىم ھەققىدىكى ئېلان ھەم شۇ فىلىمنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنى ئەتراپلىق توپلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە، يەنە باشقىلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن كۆزقاراشلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئىگىلەش ئارقىلىق، ئۆزىگە خاس ئىجادىي پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى يېتىلدۇرۇشكىمۇ دىققەت قىلىش لازىم. مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەت بولسۇن ياكى ئەدەبىي تەنقىد بولسۇن، ئۇنىڭ ھاياتىي قىممىتى ئوخشاشلا يېگىلىق يارىتىشتا كۆرۈلىدۇ. پەقەت يېگىنچە كۆزقاراش بىلەن يېگىنچە تەسەۋۋۇرلا سىزنىڭ ئىجادىيەتتىكى نەتىجىڭىزنى نامايان قىلىپ، تەتقىقات خاسلىقىڭىزنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىرگە، باشقىلارنىڭ سىزگە بولغان ئالاھىدە دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ.

بىر پارچە ئەدەبىي تەنقىد ماقالىسىنىڭ قۇرۇلمىسى

ئۇستىدە ئىزدىنىش ھەققەتەنمۇ ئىنتايىن جاپالىق مەنىۋىي ئىجادىي ئەمگەكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ھەل قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ: بىرى، نېمىنى يېزىش يەنى نېمىنى تەتقىق قىلىش؛ يەنە بىرى، قانداق يېزىش يەنى قانداق تەتقىق قىلىش. ئالدىنقىسى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ مەقسىدى بىلەن مەزمۇننىڭ بېكىتىلگەنلىكىنى كۆرسەتسە، كېيىنكىسى ماقالە پىكىر يولىنىڭ تەدرىجىي روشەنلىشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزۈش جەريانى ئەمەلىيەتتە دەل مەقسەت بىلەن پىكىر يولىنى بەلگىلەش جەريانىدۇر.

تەتقىقات مەزمۇنى بىلەن مەقسەتنى بەلگىلەشتە، ئەدەبىي تەنقىدچى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ قىزىقىش ئالاھىدىلىكى بويىچە تەتقىق قىلىنىدىغان مۇھىم نۇقتىنى تاللىۋېلىشى، يەنى تەھلىل قىلماقچى بولغان مەسىلىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىنى، بۆسۈش ئېغىزىنى تېپىپ چىقىشى كېرەك. بىر پارچە كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسىرى نۇرغۇن بەدىئىي ئاممىلاردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا قارىتا تەھلىل يۈرگۈزگەندە ئەلۋەتتە كۆپ تەرەپلىمىلىك نۇقتىلاردىن ھەم قاتلاملاردىن تەھلىل قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. يەنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەھلىل قىلىنسىمۇ، ئايرىم تەپسىلاتلارنى تاللىۋېلىپ تەھلىل قىلسىمۇ، ھەتتا مەلۇم كۆرۈنۈش، مەلۇم مەيدان ھەم ئۇسۇل قاتارلىقلار ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزسىمۇ بولىۋېرىدۇ. چوڭ جەھەتتىن ئالغاندا، مەلۇم تۈردىكى كىنو ـ تېلېۋىزىيە ھادىسىلىرى بىلەن ئېقىملار، ئۇسلۇب جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغان يۈرۈشلەشكەن ئەسەرلەر، تېما جەھەتتە ئوخشايدىغان فىلىملەر ھەمدە كىنو ـ تېلېۋىزىيەنىڭ تارىخىي باسقۇچلاردىكى مەلۇم يۈزلىنىشلىرى قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەردىن ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشقا، كىچىكرەك جەھەتتىن ئالغاندا، مەلۇم رېژىسسورنىڭ رېژىسسورلۇق ماھارىتى ھەققىدە، مەلۇم سىنارىستنىڭ سىنارىيەلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ھەققىدە، مەلۇم كىنو ئارتىسىنىڭ ئاكتىيورلۇق ماھارىتى قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ تۈرلۈك باھا ھەم تەھلىللەرنى يۈرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە ئوپېراتور، كىيىم ـ كېچەك، گىرىم، ئالاھىدە تېخنىكىلىق ماھارەت قاتارلىق ھەرقايسى نۇقتىلاردىن باھا بېرىشكىمۇ بولىدۇ.

دېمەك، كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىكى، كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىش ۋە ئۇنى ئىجاد قىلىشتا ھەمدە پۈتكۈل كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رول ئوينايدۇ. دېمەك ئۇ ئېستېتىك زوقنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىجادىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش، كىنو ـ تېلېۋىزىيە نەزەريەسىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدۇر. كىنو ـ تېلېۋىزىيەنىڭ تەنقىدچىلىك ئۆلچىمى ئىجتىمائىي ئۆلچەم، بەدىئىي ئۆلچىمى، سودا ئۆلچىمىدىن ئىبارەت تۈرلۈك ئامىللاردىن تەركىب تاپقان بىرقەدەر مۇرەككەپ سىستېمىلىق قىممەت كۆرسەتكۈچىدۇر. ۋاھالەنكى، شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىكى، ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئەھۋالىغا ئوخشاشلا كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىۋاتقان ئاجىز ھالقىدۇر. شۇڭا ئىلمىي بولغان كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىكىنى تېخىمۇ كۈچەپ تەرغىپ قىلىش نۆۋەتتىكى جىددىي ھەم تەخىرسىز ئىشلارنىڭ بىرى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىكى ئاساسەن، جەمئىيەت تارىخى بىلەن ئاڭ فورمىسى تەنقىدچىلىكى، مەدەنىيەت بىلەن ئەسەر تەنقىدچىلىكى، كۆرۈش بىلەن ئاڭلاش بىر گەۋدە قىلىنغان ئانتولوگىيەلىك تەنقىد قاتارلىق نۇقتا ھەم ئۇسۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئەدەبىي تەنقىدچى مەلۇم بىر ئەسەرنى ئانالىز قىلىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكى ۋە كونكرېت ئوبيېكتىغا قاراپ، مۇۋاپىق كېلىدىغان تەتقىقات نۇقتىسى بىلەن ئۇسۇلىنى تاللاپ، بىرقەدەر روشەن بولغان مېتودولوگىيە ئېڭىنى تۇرغۇزۇشقا دىققەت قىلىشى لازىم.

كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى تەھلىل قىلىشتا، ئەسەرنى كونكرېت تېما ئايرىپ، شۇنىڭغا ماس ھالدىكى تەييارلىقنى ئەتراپلىق ھەم تولۇق ئىشلەش بىلەن بىرگە، ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسىنى پۈختا تۈزۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. دېمەك ماقالە يازغاندا ئەقلىيلىك بىلەن ھېسسىياتنىڭ مۇناسىۋىتىگە،

ئومۇمىي جەھەتتىن كۆزىتىش بىلەن ئايرىم تەپسىلاتلارنى تەھلىل قىلىشقا، تىل بىلەن يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنىڭ جانلىق ھەم ئوبرازلىق، ئاددى ھەم تەبئىي بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

3. فىلىمنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك

مېنىڭچە، مەلۇم بىر فىلىم ئۇستىدە بولىدىغان تەھلىل ئاساسەن مۇنۇ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) تېما تاللاش؛ (2) سەنئەتكارنىڭ بايان ئۇسلۇبى؛ (3) سىنارىيە شەكلى؛ (4) سۈرەت قۇرۇلمىسى؛ (5) پېرسوناژلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى؛ (6) خاراكتېر يارىتىش؛ (7) مەركىزىي ئىدىيەنى ئىپادىلەش؛ (8) قۇرۇلما تۈزۈش ئۇسۇلى؛ (9) تەپسىلات تەسۋىرى؛ (10) دىيالوگ؛ (11) ئاۋاز بىلەن كۆرۈنۈشنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك سىنارىيەلىك تەھلىل دېگىنىمىز، مەلۇم بىر فىلىمنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىتا بولىدىغان ئانالىز ھەم باھا بولۇپ، بۇنىڭدا شۇ فىلىمنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ياكى مەغلۇپ بولۇشىدىكى سەۋەبلەر ئىنچىكە تەھلىل قىلىنىپ كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

شۇ نەرسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىمكى، مەلۇم بىر فىلىمنى تەھلىل قىلغاندا، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەزمۇنلارنىڭ ھەممە تەرىپىنى قويماي ئانالىز قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، بەلكى شۇ فىلىمدىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان قىسمىنى تەھلىل قىلساقلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇ ھال خۇددى بىر ئادەمنىڭ قىياپىتىنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەڭ گەۋدىلىك ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ تەسۋىرلىگىنىمىزگە ئوخشايدۇ. شۇڭا فىلىمنى تەھلىل قىلغاندا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك تەرىپىنى بايقاشقا ھەم قېزىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

مەسىلەن: «چىۋۇ جۇننىڭ ئەرز قىلىشى» ناملىق فىلىمنى ئانالىز قىلىشتا، مېنىڭچە ئاز دېگەندە مۇنداق بىرقانچە نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) تېما تاللاش جەھەتتە. ئېلىمىزدە نۇرغۇن يېزا بار بولۇپ، بۇ يەردە كۈنىگە ھەرخىل دىراماتىك ۋەقەلەر يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، لېكىن بۇ فىلىمنى ئىشلىگۈچى سەنئەتكار بولسا، يېزىلاردا ھەمىشەم دېگۈدەك يۈز بېرىپ تۇرىدىغان كىچىككىنە بىر ئىشنى، يەنى چىۋۇ جۇن ئىسىملىك سەھرالىق بىر ئايالنىڭ ئۆز ئېرىنىڭ كەنت باشلىقى تەرىپىدىن خورلىنىپ تەن جازاسىغا ئۇچرىغانلىقىغا نارازى بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن تارتىپ تاكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكىچە ئەرز قىلىپ بارغانلىقىدىن ئىبارەت ۋەقەنى تاللىۋالىدۇ. گەرچە بۇنى ھازىرقى بەزى يامان نىيەتلىك كەنت باشلىقلىرىنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا، خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ كېلىۋاتقان يەرلىك زوراۋانلارنىڭ قىلمىشىغا ھەمدە ئايالار بىلەن بالىلارنى ئالداپ سېتىپ پۇل تېپىۋاتقان بەزى قارا جەمئىيەت تۈسىنى ئالغان ۋەقەلەرگە سېلىشتۇرغاندا ھېچقانچە بىر ئىش دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما فىلىم ئىشلىگۈچى سەنئەتكار تەرىپىدىن ئىپادىلەنگەن ئەرز قىلىشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق كىچىككىنە بىر ۋەقەنىڭ جەريانىدىن، بىز جۇڭگو يېزىلىرىنىڭ تەشكىلي قۇرۇلمىسىدا بىر قىسىم ئېغىر مەسىلىلەرنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ياشاش مۇھىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئۆز ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئۇسۇللىرىنى مەلۇم جەھەتتىن ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

(2) ئۇسلۇب جەھەتتە. ئېلىمىزنىڭ كىنو رېژىسسورلىرى ھېكايە فىلىملەرنىڭ چىنلىقى ئۇستىدە ئۇزاقتىن بۇيان ئۆزۈكسىز ئىزدىنىپ كەلدى. بولۇپمۇ تۇنجى ئەۋلاد كىنو رېژىسسورلىرىمىز بىر تۈكۈم ھۆججەتلىك خاراكتېرىگە ئىگە فىلىملەرنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغدا «چىۋۇ جۇننىڭ ئەرز قىلىشى»غا ئوخشاش ھۆججەتلىك خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك ئەسەرلەر ئانچە كۆپ بولمىدى. ۋاھالەنكى بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئىقتىدارلىق بىر قىسىم سەنئەتكارلىرىمىز تۇنجى ئەۋلاد رېژىسسورلار بىلەن، پەقەت فىلىمنىڭ ھۆججەتلىك خاراكتېرى جەھەتتىلا رىقابەتلىشىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى فىلىمنىڭ كومپىدىيەلىكلىكى بىلەن ھۆججەتلىك خاراكتېرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، دەبدەبىلىك ھەم

قىزىقارلىق بولۇشتەك ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىدى.

(3) باش تېمىنى ئىپادىلەش جەھەتتە. مەزكۇر فىلىم تاشقى جەھەتتىن «جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ قانۇن ئېڭىنىڭ ئۆيغىنىشقا باشلىغانلىقى»نى ئىپادىلەيدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ پەقەت ئەسەر باش تېمىسىنىڭ تاشقى پوستى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغىنى چىيۇ جۇن بىلەن كەنت باشلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە كەسكىن زىددىيەت-توقۇنۇشتۇر. كەنت باشلىقىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئادەم ئۇرغانلىقى، ئەينى مەزگىلدىكى جۇڭگو يېزىلىرىدا ئانچە ئەجەبلىنىپ كەتكىدەك ئىشمۇ ئەمەسدى. چۈنكى، كەنت باشلىقى يەرلىك خاقانغا ئايلىنىپ قالغان بولۇپ، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ دېگىنى دېگەن، ئەتكىنى ئەتكەنىدى.

تۆۋەندە بىز كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى قانداق تەھلىل قىلىشنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە، ئېلىمىزدە ئىشلەنگەن «مونچىغا چۈشۈش» ناملىق فىلىمنى قىسقىچە ئانالىز قىلىپ كۆرۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق:

(1) تېما تاللاش جەھەتتە. كىشىلەر بىر مەھەل مەملىكىتىمىزدە ئىشلەنگەن مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشى تېما قىلىنغان بەزى فىلىملەرنى كۆرۈپ ئەندىشىگە چۈشۈپ قېلىشتى، چۈنكى بۇ خىل فىلىملەردە ئېپادىلەنگەن كۆپ سانلىق كۆرۈنۈشلەر تاماشىبىنلار تولا كۆرۈپ ئادەتلىنىپ كەتكەن ئەڭ تونۇشلۇق ئىشلار ۋە ئادەملەر ئىدى. دېمەك، بۇنداق فىلىملەرنىڭ دراماتىك تۈسى بىر قەدەر ئاجىز بولغاچقا، كىشىگە يېڭىلىق يوقتەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى كىنو خادىملىرى بىر مەھەل رېئال مەركىزىي شەھەر تۇرمۇشىدىن يىراقلىشىپ، ئەنئەنىۋي تۈس ئالغان گۈمپا فىلىملىرىنى ياكى تارىخىي تېمىدىكى فىلىملەرنى ئىشلەشكە ھەۋەس قىلسا، يەنە بەزىلىرى مەركىزىي شەھەرلەردىكى ئوغرى، قاراقچى، قارا جەمئىيەت كاتتىباشلىرى، ناخشىچى ئايالالارغا ئوخشاش جەمئىيەتنىڭ نەزەرى چۈشمىگەن شەخسلەرنى ئېپادىلەشكە، ياكى بولمىسا كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان غەلىتە ۋەقەلەرنى توقۇشقا قىزىقتى. ۋاھالەنكى، «مونچىغا چۈشۈش» ناملىق فىلىم دەل مۇشۇ خىل چاكىنىلققا جەڭ ئېلان قىلىپ، بېيجىڭدىكى چېقىلىش ئالدىدا تۇرغان بىر كونا مونچىنى ۋەقە بايانىنىڭ مەركىزىي مۇھىتى قىلىپ تاللىۋالدى، دېمەك سەنئەتكار فىلىمدە سەتەڭلەرنىڭ ناز ـ كەرەشمىلىرى ئارقىلىق تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلىش ئۈسۈلىنى قوللانماستىن، بەلكى بىر توپ ياشانغانلارنى نۇقتىلىق ئېپادىلەش ئوبيېكتى قىلىپ تەسۋىرلەپ، تېما تاللاش جەھەتتە خېلى بۆسۈش خاراكتېرلىك يېڭىلىق ياراتتى.

(2) فىلىم ئۇسلۇبى ۋە ھېسسىياتنى ئېپادىلەش جەھەتتە. مەزكۇر فىلىمدە دراماتىك خۇسۇسىيەت ۋە ئاجايىپ ـ غارايىپ غەلىتە ۋەقەلەر سۈنئىي ئۇسۇلدا توقۇپ چىقىلغان بولماستىن، بەلكى تەپسىلاتنىڭ رولى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن، يەنى مەخسۇس «ھېسسىيات»نى ئېپادىلەش ئاساس قىلىنغان. دېمەك فىلىمنىڭ تاماشىبىنلار قەلبىنى لەرزىگە سالالىغانلىقىنىڭ مۇھىم سىرى شۇكى، ئاددىي ھەم ئىجادچانلىققا باي تەپسىلاتلار ئارقىلىق ئاتا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى، خېرىدارلار بىلەن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى، خېرىدارلار بىلەن خېرىدارلار ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك ھەم سەمىمي چىن ھېسسىياتنى ھەقىقىي تۇردە ئېپادىلەپ بەرگەنلىكىدىدۇر.

(3) مۇھىت تاللاش جەھەتتە. ۋەقە بايان قىلىنىدىغان مۇھىتنى كونا مونچىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ھەم دەۋر خۇسۇسىيىتىگە ئىگىدۇر. شۇ نەرسە ئېنىقكى، پەۋقۇلئاددە ئېتنىك ئۆرپ ـ ئادەت ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت چوقۇم پەۋقۇلئاددە بىرخىل جەمئىيەت ۋە تەبىئىي مۇھىت ئىچىگە قويۇلۇشى كېرەك. بۇ ھال خۇددى بېيجىڭنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى تۆت ئائىلىلىك چاسا قورۇلىرىدىكى ئالاھىدە بىرخىل كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنداق قورۇدا ياشايدىغان قوشنىلار ئوتتۇرىسىدا ئانچە كۆپ خۇسۇسىي مەخپىيەتلىك بولمايدۇ، كىمنىڭ ئۆيىدە نېمە ئىشلارنىڭ بولغانلىقى، ھەتتا نېمە تاماق يەۋاتقانلىقىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك بىلىپ تۇرۇشىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت ئىنتايىن يېقىن بولىدۇ. ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېگىز

بىنالارغا كۆچۈپ كىرگەندىن كېيىنكى بىكىنمە ھالىتىمىز، ئىلگىرىكىدەك پەۋقۇلئاددە يېقىن قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىمىزنى سۇسلاشتۇرۇپ، ھەتتا بىر - بىرىمىزنى تونۇمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ۋاھالەنكى، فىلىمدە ئېپادىلەنگەن پەۋقۇلئاددە كىشىلىك مۇناسىۋەت بولسا، ئاجايىپ گۈزەل ئادەمىيلىك تۇيغۇسكە ئىگە بولۇپ، بۇ ھال سەنئەتكارنىڭ نەزەرىدە ھەتتا پۈتۈل مۇناسىۋەتتىدىنمۇ ھالقىپ كەتكەن دەپ قارالدى. شۇنداق قىلىپ، مونچىدىن ئىبارەت بۇ پەۋقۇلئاددە مۇھىت، ئادەتتىكى بىر تەبىئىي مۇھىت بولماستىن، بەلكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىرخىل بەدىئىي ۋاستە بولۇپ قالدى.

(4) باش تېمىنى ئېپادىلەش جەھەتتە. مەزكۇر فىلىمنىڭ باش تېمىسى مەزمۇنى ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئاپتور نەزەرىنى مەخسۇس جەمئىيەت كۇنسايىن بازارلىشىشقا ھەم تاۋارلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى قىممەت قارىشىنىڭ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ھېسسىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىگە قارىتىپ، يېڭىچە ئىجتىمائىي شارائىتتا ئادەمىيلىك مۇناسىۋەتنى قانداق قىلغاندا ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ دەيدىغان مۇھىم مەسىلىنى ئۇتتۇرىغا قويدى.

ۋاھالەنكى، مەلۇم بىر فىلىمنى تەھلىل قىلىش، ھەرگىزمۇ شۇ فىلىمنى يېپىدىن - يېڭىسىگىچە قويماي ماختاش دېگەنلىك ئەمەس. فىلىمنى تەھلىل قىلىشتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى، فىلىمدە ساقلانغان مەسىلىلەرنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، شۇ مەسىلىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى ئانالىز قىلىشتۇر. دەرۋەقە، مەزكۇر فىلىمنىڭ ئاپتورىمۇ ئوخشاشلا ئېلىمىزدە ئىشلەنگەن فىلىملەردە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان كېسەللىكتىن ئانچە خالىي بولالمىغان: خۇددى ئۆزى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان باش تېمىنى تاماشىبىنلارنىڭ چۈشىنىلمەي قېلىشىدىن ئەنسىرىگەندەك، فىلىمنىڭ باش تېمىسىنى پېرسونازلارنىڭ تىلى ئارقىلىق بۇاستە بايان قىلغان. مەسىلەن: فىلىمدە «يۈيۈنۇش ئادەمنىڭ روھىنى ساپلاشتۇرىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر خېلى كۆپ تەكرارلىنىدۇ، بۇ ھال كىشىگە ئاپتور بۇاستە مەيدانغا چىقىپ تەربىيە بېرىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. شۇڭا مەزكۇر فىلىمنىڭ باش تېمىسى ئالاھىدە بولسىمۇ، لېكىن خاسلىقى بىرقەدەر ئاجىز بولۇپ قالغان.

(5) قۇرۇلما جەھەتتىن ئالغاندا. پۈتكۈل فىلىمنىڭ بايانى بىر قەدەر راۋان بولۇپ، تەپسىلاتنىڭ رولى گەرچە ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىگە چېچىلاڭغۇلۇق تۇيغۇ بەرمەيدۇ. ۋاھالەنكى، كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇكى، فىلىم ئاپتورى باش تېمىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە بىرقىسىم ماكان - زامان خاراكتېرلىك خىيالىي مەزمۇنلارنى زورمۇزور قىستۇرۇپ ئېپادىلىگەن. مەسىلەن، مەزكۇر فىلىمدە تەسۋىرلەنگەن: يېڭىدىن توي قىلىپ كەلگەن شىمالىي شەنشىلىك ئايالىنىڭ مونچىغا چۈشۈشى ۋە شىزاڭلىقلارنىڭ مۇقەددەس كۆلگە بېرىپ يۇيۇنۇشى قاتارلىق مەزمۇنلار، فىلىمنىڭ سۈرەت تەرەققىياتى بىلەن ھېچقانداق باغلىنىشى يوق، بۇ دەل ئاپتورنىڭ ئاللىقاچان ئېنىق ئېپادىلەپ بولغان فىلىمنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە قوللانغان ئىسخېمىلىق شەرھى بولۇپ، بۇ ھال فىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ بىرلىكى بىلەن مۇكەممەللىكىنى بۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەسەرنىڭ ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان ئاددىي ئۇسلۇبىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۈزگەن.

4. سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرقنى تېپىشقا دىققەت قىلىش كېرەك

مەلۇم بىر فىلىمنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇنى باشقا فىلىملەر بىلەن سىلىشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەگەر يەكلا ھالدا بىرلا فىلىمنى ئانالىز قىلغاندا، شۇ فىلىمدە نېمە ئىش يۈز بەرگەن بولسا، پەقەت شۇ ئىش ئۈستىدىلا توختىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ- دە، فىلىمنى ماكرولۇق جەھەتتىن ئەتراپلىق ئىگىلەپ، چوڭقۇر تەھلىل قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

سىلىشتۇرۇش دېگىنىمىز — مەلۇم فىلىمنىڭ كىنوچىلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە يەتمەكچى بولغان سەۋىيەسىنى، بويىغا ۋە توغرىسىغا ئىككى يۆنىلىش بويىچە تەكشۈرۈپ باھالاشنى كۆرسىتىدۇ. بويىغا تەھلىل قىلىش، شۇ فىلىمنى بىر پۈتۈن كىنو تەرەققىيات تارىخى

ئىچىگە قويۇش، بولۇپمۇ ئوخشاش تۇردىكى ئەسەر ئىچىگە قويۇپ ئانالىز ۋە تەتقىق قىلىش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «خۇنەنلىك ئايال شياۋ شياۋ» جۇڭگودىكى يېزا ئاياللىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى تەسۋىرلەنگەن فىلىم بولۇپ، ئىلمىزنىڭ كىنوچىلىق تارىخىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق بۇنداق تۇردىكى فىلىملەرنىڭ خېلى كۆپ ئىشلەنگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز، مەسىلەن: «بەخت تىلەش»، «ئاق چاچلىق قىز» قاتارلىقلارغا ئوخشاش. گەرچە بۇ فىلىملەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئاياللارنىڭ تراگېدىيەلىك تەقدىرى ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن نۇقتا ھەم چوڭقۇرلۇق ئوخشمايدۇ. «بەخت تىلەش»تە، شياڭلىن ھەدىنىڭ پاجىئەسىنى ئەينى مەزگىلدىكى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى رەزىل كۈچلەرگە باغلاپ، ئەرلەر ھاكىمىيىتى، ئىلاھىي ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى ھەم سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ ئاقكۆڭۈل ئاياللارنى نابۇت قىلغان جىنايى قىلمىشى ئېچىپ بېرىلگەن بولسا، «ئاق چاچلىق قىز» ناملىق فىلىمدە، سىنىپىي زۇلۇمدىن ئىبارەت باش تېما ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلىش بىلەن بىرگە، خۇاڭ شىربىنغا ئوخشاش زومىگەر پومېشچىكلارنىڭ شي ئېردەك بىگۇناھ ئاياللارنى ۋەيران قىلغان رەزىل قىلمىشى قامچىلىنىدۇ. دېمەك بىز مانا مۇشۇنداق ئوخشاش تۇردىكى بىر يۇرۇش فىلىملەرنى، «خۇنەنلىك ئايال شياۋ شياۋ»غا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بەزى پەرقلەرنى تېپىپ چىقالايمىز، يەنى شياۋ شياۋنىڭ پاجىئەسىنى ھەرگىزمۇ سىنىپىي زۇلۇم كەلتۈرۈپ چىقارمىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىش بىلەن بىرگە، مەزكۇر فىلىمدە شياۋ شياۋغا زىيانكەشلىك قىلغان رەزىل كۈچلەرنىڭ بىرەر ۋەكىلىنىمۇ ئۇچرىتالمايمىز. دېمەك شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، شياۋ شياۋنىڭ مۇھەببىتىنى كۆز بىلەن بۋاستە كۆرگىلى بولمايدىغان بىر خىل فېئودالىق ئۇرۇقداشلىق ئاڭ نابۇت قىلغان. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇخىل فېئودالىق ئۇرۇقداشلىق ئاڭ شۇ جايدىكى ھەممىلا ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، بۇنداق ئاڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىدە، يەنى قېيىنئانىسىدا، يوشۇرۇن مۇھەببەتلىشىپ يۈرگەن يىگىتىدە، ھەتتا شياۋ شياۋنىڭ ئۆزىدىمۇ مەۋجۇت، ئۇ گويا ئۆمۈچۈك توردەك ھەممىلا ئادەمنىڭ روھىنى قاتتىق چىرمىۋالغان. شياۋ شياۋنىڭ قېيىنئانىسى ھەم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ھەم شياۋ شياۋغا زىيانكەشلىك قىلغۇچى. شياۋ شياۋمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە كېلىپ كېيىنكى بىر ئەۋلاد كېلىنلەرگە زىيانكەشلىك قىلغۇچىغا ئايلانغۇچىدۇر. دېمەك بىز مەزكۇر فىلىمدىن سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ جۇڭگو يېزا ئاياللىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ھەم كۆپ قاتلاملىققا قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئەگەر بىز مەزكۇر فىلىمنى ئەنە شۇنداق بويىغا قارىتا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە تەھلىل قىلمىغان بولساق، يۈقىرىقىدەك تونۇشقا ئىگە بۇلالمىسىمىز تەسكە توختىغان بولاتتى، ئەلۋەتتە.

توغرىسىغا سېلىشتۇرۇش ــ مەلۇم بىر فىلىمنى ئوخشاش بىر ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن، ئوخشاش بىر خىل تۇردىكى فىلىم بىلەن سېلىشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «سۇزۇك ئەينەك» ناملىق فىلىم، زامانىۋى مەركىزىي شەھەر تۇرمۇشى تېما قىلىنغان كومېدىيەلىك فىلىم بولۇپ، بۇنداق فىلىملەرنى نۆۋەتتە خېلى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ، مەسىلەن: «ئۇچراشمىغىچە ئايرىلماسلىق»، «ئايىغى چىقمايدىغان ئىشلار» قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق كومېدىيەلىك فىلىملەردۇر. ئەمما بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، مەركىزىي شەھەر تۇرمۇشى تېما قىلىنغان نۇرغۇن كومېدىيەلىك فىلىملەرنىڭ ربئال تۇرمۇشنى ئىپادىلىگەن چاغدا، ھەمىشەم دېگۈدەك ئاددى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن چەتنەپ كېتىدىغان ناتونۇش تېمىلارنى تاللاپ ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ياكى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن ۋەقەلەرنى توقۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن: «ئۇچراشمىغىچە ئايرىلماسلىق» ناملىق فىلىمدە ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش، ئاساسەن ئىلمىز پۇقرالىرىغا ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان، ربئاللىقتىن چەتنىگەن غەلىتە تۇرمۇش بولسا، «ئايىغى چىقمايدىغان ئىشلار»دا ، تۇتقۇن قىلىشتىن ئىبارەت بىمەنە بىر ۋەقە ئەسەر سۈرۈتىنىڭ يادروسى قىلىنغان. ۋاھالەنكى «سۇزۇك ئەينەك» ناملىق فىلىمنى مانا مۇشۇ خىل فىلىملەرگە سېلىشتۇرساق، ئۇنىڭ روشەن ھالدا

پەرقلىنىپ تۇرىدانلىقىنى ھېس قىلىمىز. دېمەك، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇن، كۆپ سانلىق كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولغان رېئال ۋەقەلەردىن ئىبارەت، يەنى ئۇنىڭدا: «سىچۈەنلىك شاكىچىك» دەپ ئاتالغان بىر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ ئىش ئىزدەپ شاڭخەيگە كېلىپ، بىر كىچىك ئاشخانىدا ياللىنىپ ئىشلىگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. فىلىمدە، ئۇمىدۋار ھەم باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنىلا ئويلايدىغان بۇ ئىشلەمچى يىگىتنىڭ ئاشخانا خادىملىرى ھەمدە خېرىدارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نۇقتىلىق تەسۋىرلىنىدۇ.

سۇژىت جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، ھەددىدىن زىيادە قىلىنغان مۇبالىغىلەشتۇرۇشلەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ. ئۇ بىلىپ ـ بىلمەي ئىختىيارسىزلا ئەر ـ ئايال خوجايىنلارنىڭ شۇنىڭدەك كېيىن كېلىپ ئەر خوجايىننىڭ ئاشنىسىغا ئايلىنىپ قالغان ئىشلەمچى قىز قاتارلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چىگىش زىددىيەت-توقۇنۇشلار قايىنمىغا كىرىپ قالىدۇ. فىلىمنىڭ مۇھىم كومپىدىيەلىك خۇسۇسىيىتى، ئاساسەن «سىچۈەنلىك شاكىچىك» بىلەن باشقا پېرسونا‌ژلارنىڭ خاراكتېرى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ھال ئەرزىمەس بۇ ئاددىي پېرسونا‌ژنىڭ ئاقكۆڭۈللۇكى بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇرەككەپ كىشىلىك مۇناسىۋەت ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەتنى شەكىللەندۈرىدۇ، دېمەك بۇنىڭدىن تاماشىبىنلار، ئۇنىڭ ئىنتايىن مۇشكۈل شارائىت ئالدىدا ئامالسىز قالغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلمەيدۇ، ھەمدە ئۇنىڭ ئارقىدىن كەلگەن مۇشكۈلاتتىن، ئۆزىنىڭ خاراكتېر مەنتىقىسى بويىچە قوتۇلۇپ چىققانلىقىدىن ناھايىتى مەمنۇن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ فىلىمنى تۇرمۇشقا ئىنتايىن يېقىنلاشقان، ئۆزىگە خاس بىرخىل ئاددى ئۇسلۇب شەكىللەندۈرگەن يېنىك تېپتىكى كومېدىيەلىك فىلىم دەپ ئېيتالايمىز. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇكى، فىلىم ئىشلىگۈچى سەنئەتكار، سۇژىتنى تۇرمۇشلاشتۇرۇشقا ھەددىدىن زىيادە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، كۇنىدىلىك تۇرمۇش ئىچىدىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان تېخمۇ ئېسىل نەرسىلەرنى قېزىپ چىقىشقا نائىل بولالمىغان، شۇڭا فىلىم كىشىگە بەكمۇ ئاددىيدەك تۇيغۇ بېرىدۇ.

5. زۆرۈر بولغان بەدىئىي تەرىبىيەلىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك

يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرىمىزدىن، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەلۇم بىر فىلىمنى تەھلىل قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن سەنئەت جەھەتتە ئەتراپلىق تەربىيە ئېلىشنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ ھېس قىلغان بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرى، تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن تەربىيەلىنىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك:

بىرىنچىدىن، مۇناسىۋەتلىك مول بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇش كېرەك. چۈنكى كىنو-تېلېۋىزىيە سەنئىتى يۈكسەك ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولغاچقا، ئەدەبىي تەنقىدچىلەردىن كەڭ ھەم مول بىلىم جۇغلانمىسىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرىنىڭ تەنقىدچىلىكتىكى ئوبيېكتى بولسا، ئاجايىپ ئۆزگىرىشچان ھەم رەڭدارلىققا تولغان تەبىئەت بىلەن كىشىلىك ھايات بولۇپ، ئەگەر ئۇلاردا كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتىگە ئائىت مول بىلىم بولمىسا ئەسەر تەھلىل قىلىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىشى تەس، ئەلۋەتتە. ئالايلى: «مەلىكە ئامانىنىساخان» ناملىق فىلىمدە ئىپادىلەنگەن تارىخىي شەخسلەر، 12 مۇقامغا ئائىت كۈي ۋە نەزەرىيەلەر، ئۆز دەۋرىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى، باغ ـ باراڭ، ھويلا ـ ئارامىلار، ئىشلىتىلگەن ھەرخىل بۇيۇملار، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچىمەكلەر، ھەرخىل ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مۇراسىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، سەنئەتكارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنى ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدە ۋە ئۆز تارىخى ھەققىدە مول بىلىمگە ئىگە قىلىدىغان پۈتمەس ـ تۈگىمەس خەزىنە ھېسابلىنىدۇ. كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرى مانا مۇشۇ جەھەتتە مول بىلىمگە ئىگە بولغاندىلا ئاندىن ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بولالايدۇ.

ئىككىنچىدىن، سىستېمىلىق تەپەككۇر ۋە ئاجايىپ باي تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش كېرەك. كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولۇپ، ئاۋاز، نۇر،

ئېلېكتىر، رەسىم، مۇزىكا، نەقاشلىق، ھۆسنىخەت قاتارلىق سەنئەت شەكىللىرى، كىنو-تېلېۋىزىيە سەنئەت ئىجادىيىتىدە بىر ـ بىرىگە سىڭىشىدۇ ھەمدە ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىنو-تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك تەپەككۇر قىلىش، كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئەت ئۇچۇرلىرىنى كۆپ قاتلام بويىچە ئانالىز قىلىش ۋە ئۇنىۋېرسال بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلاش بىلەن بىرگە، بىزنى كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتىنىڭ شەكىلدىن تارتىپ تاكى مەزمۇنغىچە بولغان ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ۋە قوبۇل قىلىش مۇمكىنچىلىكى بىلەن تەمىن ئېتىشى كېرەك، شۇنداقلا ئاجايىپ باي تەسەۋۋۇر كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، بارلىق ئوبراز يارىتىش ۋاستىلىرى بىلەن بايان قىلىش ئۇسۇللىرىغا يۇشۇرۇلغان ئىدىيە، روھ ۋە مەزمۇنلارنى چوڭقۇر قېزىپ ئېچىپ بېرىش لازىم.

ئۈچىنچىدىن، ئېستېتىك زوقلىنىش ۋە بۇاستە ھېسسىياتقا ئىگە بولۇش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش لازىم. كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرىدە، چوقۇم ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئېشىپ چۈشىدىغان بىر خىل ئېستېتىك سېزىم ۋە چۈشىنىش قابىلىيىتى بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي تەنقىدچى ئۆزى بۇاستە كىنو-تېلېۋىزىيە سەنئىتىدىن زوق ئېلىپ، ھېس قىلىش، ئىدراك قىلىش، چۈشىنىش، ھېسسىياتلىنىش ھەم تەسەۋۋۇر قىلىشتەك ئېستېتىكلىق پىسخىك ھالەتكە كىرگەن چاغدىلا، ئاندىن شۇ ئەسەرگە يوشۇرۇلغان چوڭقۇر مەنىلەرنى چۈشىنىپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئانالىز قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئەدەبىي تەنقىدچى كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتى بىلەن ئۇچرىشىپ بۇاستە ھېسسىيات ئالماشتۇرغاندىلا، ئاندىن ئەسەرگە باھا بېرىپ، باشقىلارنى تەسىرلەندۈرۈپ ئورتاقلىق ھاسىل قىلىش بىلەن بىرلىكتە، سەنئەتنىڭ قىممىتىنى ھەقىقىي تۇردە نامايان قىلالايدۇ. مەسىلەن: سىز «رويالچى» ناملىق فىلىمنى كۆرۈپ، باش قەھرىمان پولشېسكىنىڭ دەل شۇ پەيتتىكى روھىي ھالىتىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ئارقىلىق، ئۇ ياشىغان ئەينى چاغدىكى ئازابلىق تارىخىي دەۋرگە قايتىشنى ئۆگىنىۋېلىشىڭىز ھەمدە ھاياتنى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ قىممىتىنى ، ئىنسان تەبىئىتىنى، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئىجادچانلىق روھىدىن يارىتىلغان سەنئەتنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىۋېلىشىڭىز مۇمكىن.

كىنو ـ تېلېۋىزىيە تەنقىدچىلىرىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشى پەقەت بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك تەربىيەلىنىشكە دىققەت قىلىش كېرەك.

پايدىلانمىلار

1. ئابلىمىت مۇھەممەت: «كىنو سىنارىيەسى ئىجادىيىتى ھەققىدە»، شىنجاڭ سەنئىتى، 93-يىل 2-سان.
2. ئۆمەر قادىر: «كىنوچىلىقىمىز ھەققىدە ئويلىغانلىرىم»، شىنجاڭ سەنئىتى، 94- يىل 4- سان.
3. قاھار جىلىل: «پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىشقا ئالاقىدار بىر مۇھىم مەسىلە»، شىنجاڭ سەنئىتى، 93-يىل 5-سان.
4. ئەنۋەر رېھىم: «ئەنئەنە ۋە ئېكران سەنئىتى»، شىنجاڭ سەنئىتى، 2009-يىل 5-سان.
5. ئابلىمىت مۇھەممىدى: «شىنجاڭ كىنو-تېلېۋىزىيە تېياتىرىنىڭ 50 يىللىق تەرەققىياتىغا نەزەر»، شىنجاڭ سەنئىتى، 1999-يىل 4 -سان.
6. ئابدۇراخمان رېھىم: «ئۇيغۇر VCD فىلملىرىگە نەزەر»، شىنجاڭ سەنئىتى، 2006-يىل 4-سان.
7. مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر كىنو-تېلېۋىزىيە سەنئىتىگە باھا»، شىنجاڭ سەنئىتى، 2006-يىل 3-سان.
8. ئىقبال تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا كىنو-تېلېۋىزىيە مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىل نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 1005 ـ 5878 (2012) 02 ـ 105 ـ 11

«خەمسەئى نەۋايى» دىكى ئاياللار ئوبرازى ۋە نەۋايىنىڭ دەۋردىن ھالقىغان ئاياللار قارىشى*

گۈلجامال مەمتىمىن

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى ئەدەبىيات فاكولتېتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : نەۋايى ئالدى بىلەن ئاياللارمۇ ياشاش ھوقۇقىغا ۋە سۆيۈش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ قارىغان. ئۇ ئاياللارنىڭمۇ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، ئەل ـ ۋەتەنگە تۆھپە قوشۇش، ئىنسانىي بۇرچىنى ئادا قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. شائىر ئاياللار ئۆزىنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئۆز ئىقتىدارىغا، تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئارقىلىق تىكلىشى كېرەك ھەم تىكلىيەلەيدۇ دەپ قارىغان. ئۇ يەنە ئاياللارنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ يېتىلىشىدە ئائىلە تەربىيەسى، بولۇپمۇ ئانىلارنىڭ ساپاسى ۋە قىممەت قارىشى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ ھېسابلىغان. شائىر ئاياللار ئارىسىدىمۇ ھاكىمىيەت باشقۇرالايدىغان بىلىملىك پادىشاھلارنىڭ، قابىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ، ئوت يۈرەك ۋاپادارلارنىڭ، قەھرىمانلارنىڭ بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى مەدھىيەلەش بىلەن بىللە يەنە شەخسىيەتچى، مەنپەئەتپەرەس، قارانىيەت ئاياللارنى ھەم ئاياللىق ئېڭى ۋە غۇرۇرى يوق ئويۇنچۇق ئاياللارنى سۆككەن.

摘要: 首先，诗人认为女性也有生存权和爱情权，具有执政、为国为民立功、履行作为人的使命等方面的能力。其次，他认为女性能够靠个人才能和努力而自强并以此来奠定自己的家庭和社会地位。在他看来，家庭教育尤其是母亲的素质和价值观是女性自我意识确立的关键。诗人肯定了善于执政、博学的女王，有才干的女改革家，赞颂了忠诚于爱情而热血的女英雄形象，同时鞭挞了自私、贪婪、野心女人以及丝毫没有女性意识和自尊的玩偶女人。

Abstract: Firstly, Nava'i believed that women possessed the right to live and love. He confirmed that women had the ability to govern states, to contribute to their peoples and countries, and to carry out their responsibilities as humans. The poet believed that women must and could establish their place in the family and in society by reliance on their own ability and hard work. He considered that the fostering of women's sense of self was accomplished by parental instruction, and that the level and value system of mothers played a particularly crucial role. Along with affirming the existence of and praising women who had wisely governed states as monarchs, who had been able reformers, who had shown themselves to be fiercely loyal, and who had performed heroic feats, he also attacked women who were selfish and wicked, and who lacked feminine consciousness and pride.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: I109　ماتېرىيال بەلگىسى: A

15ـئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئەلىشىر نەۋايى (1441ـ1501) تەسەۋۋۇپ پەلسەپەسىنىڭ ئىلغار ئېقىملىرىنىڭ بىرى ـ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مۇرىتلىرىدىن ئىدى. نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىنسانىنى ئۇلۇغلايدىغان گۈمانىزملىق قاراشلىرى نەۋايىنىڭ لىرىكىلىرىدا، داستانلىرىدا، پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدە ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. نەۋايى ئۆز لىرىكىلىرىدا ئاللاھنى، مۇكەممەل ئىنسانىنى، ئاياللارنى، ۋەتەننى، خەلقنى ۋە ئۆز غايىلىرىنى «يار»

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 4ـ ئاينىڭ 25ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلجامال مەمتىمىن(1966ـيىلى 1ـئايدا چىرا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان) ، ماگىستىر، دوتسېنت، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىماگى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، بۇ ئىماگىنى كەڭ مەنالارغا ئىگە قىلغان. شائىر «يار» ئىماگىنى كۈچلۈك بولغان ئاياللىق خۇسۇسىيەتكە، جەلپكارلىققا، سېھرىي كۈچكە ئىگە قىلىپ، لىرىكىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئېستېتىك قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ۋە ئۆزىنىڭ ئاياللارنى ھۆرمەتلەش، ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت بولغان ئىلغار قارىشىنى ئىپادىلىگەن. ئەمما نەۋايىنىڭ لىرىكىلىرىدا ئاياللارنى ھۆرمەتلەش ۋە ئۇلارنىڭ سېھرىي كۈچىگە بولغان قايىللىق ئايرىم غەزەللەردە، غەزەللەرنىڭ بىر قىسىم مىسرالىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز نەۋايىنىڭ بىر پۈتۈن ئاياللار قارىشىنى تەتقىق قىلماقچى بولساق، «خەمسەئى نەۋايى» غا مۇراجىئەت قىلىشىمىز زۆرۈردۇر.

1

«خەمسەئى نەۋايى»غا نەۋايىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «فەرھاد ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەببەئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ داستانلاردا دىلئارام، شىرىن، لەيلى، مېھىنبانۇ، ئون ئوردا قىزى، چىن مەلىكىسى، جادۇگەر موماي قاتارلىق ئايال ئوبرازلار يارىتىلغان. بۇ ئوبرازلارنى ئايرىم ـ ئايرىم تەھلىل قىلساق، ھەر بىر ئوبراز نەۋايىنىڭ ئاياللار قارىشىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، بۇ ئوبرازلار ھەققىدىكى قاراشلارنى بىر يەرگە ئەكەلسەك نەۋايىنىڭ بىر پۈتۈن ئاياللار قارىشىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

«لەيلى ـ مەجنۇن» داستانى ئىشقى ـ مۇھەببەتكە بېغىشلانغان تىراگېدىيەلىك ئەسەر. ئەسەردە نەۋايى چوڭراق قەبىلە باشلىقىنىڭ قىزى لەيلى بىلەن كىچىكرەك قەبىلە باشلىقىنىڭ ئوغلى قەيىسنىڭ بىر مەدرىسەدە تەلىم ئېلىش جەريانىدا، بىر ـ بىرىگە مېھرى چۈشۈپ قالغانلىقى بىلەن باشلانغان مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاساسىي لىنىيە قىلىپ تۇرۇپ، ئىشقىنىڭ سېھرىي كۈچىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ئىپادىلىگەن. لەيلىنىڭ دادىسى قەيىسنى ئۆزلىرىگە لايىق ئەمەس دەپ قاراپ، ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالىدۇ. ھەتتا لەيلىنى ئۆز قەبىلىسىدىكى باي، بىر قانچە خوتۇنى بار ئىبنى سالامغا ياتلىق قىلىدۇ. قەيىسنىڭ لەيلىگە بولغان ھەقىقىي مۇھەببىتىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالغان سەركەردە نەۋفەل ئۆز قىزىنى قەيىسكە نىكاھلاپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆڭلىگە مەلھەم بولماقچى بولىدۇ. ئەمما لەيلى بىلەن قەيىسنىڭ ئىككىلىسىلا بېشىغا قانداق كۈن كەلمىسۇن، بىر ـ بىرىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەپ، بۇ دۇنيادىن پاك ئۆتۈشنى نىيەت قىلىشقانىدى. قەيىس بىلەن سەركەردە نەۋفەلنىڭ قىزى كۆڭۈل باراۋەرلىكى ئاساسىغا قۇرۇلمىغان نىكاھنىڭ بەختلىك ئائىلىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەچكە، ياستۇق بىر، چۈش باشقا ياشاپ، ئۆيىنى جەڭگاھقا، قەيسەر ئايلاندۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن توي كېچىسىلا پاك ھالدا بىر ـ بىرى بىلەن خوشلىشىدۇ. مۇشۇ كۈنلەردە لەيلىنىڭ مۇھەببىتىگە، ۋىسالىغا ئېرىشەلمىگەن قەيىسنىڭ يۈرىكى زەرداب بولسا، لەيلىنىڭ بېشىغا دادىسىنىڭ بېسىمى، مەجنۇننىڭ ئىشقىدىن ئىبارەت قوش دەرد كېلىدۇ. ئۇ ئەينى دەۋر مۇھىتىدا، ئاتىلىق ھوقۇقىمۇ ئالىي قارىشىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا چوڭ بولغاچقا، يا ئائىلىنى بىراقلا تاشلاپ، قەيىس بىلەن قېچىپ كېتەلمەيدۇ، يا قەيىسنى ئۇنتۇپ، رېئاللىققا تەن بېرەلمەيدۇ. ئېغىر روھىي بېسىم ۋە روھىي ئازاب ئاخىرى لەيلىنى تەن سالامەتلىكىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. شائىر نەۋايى ئىشقىنىڭ چەكسىز سېھرىي كۈچىنى قەيىس بىلەن لەيلىدىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ بىر ـ بىرىگە بولغان چەكسىز ساداقەتمەنلىكى ھەتتا بۇ يولدا جېنىنى تەسەددۇق قىلىشلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە مۇبالىغە قىلىپ ئىپادىلىگەن. ئەمما بۇ ئىشق ـ مۇھەببەت سەپىردە قەيىسكە قارىغاندا لەيلىنىڭ تارتقان دىشۋارچىلىقلىرى، روھىي بېسىملىرى بەكمۇ ئېغىر بولغان. شۇڭا شائىر ئىشق كوچىسىغا كىرگەن قىزنىڭ يىگىتىگە قارىغاندا جەمئىيەتنىڭ، ئائىلىنىڭ، ئەخلاقنىڭ چەكلىمىسىگە بەكرەك ئۇچرايدىغانلىقىنى لەيلى پاجىئەسى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىش مەقسىتىدە، ئەسەرنى «لەيلى ـ مەجنۇن» دەپ ئاتاپ لەيلىنى باش قەھرىمان قىلغان. شائىر ئەسەردە بۇ ئىككى ياشنىڭ ۋىسال تاپالماسلىقىنى ۋە ئاخىرقى پاجىئەسىنى بىر

تەرەپتىن ئىككىي ياشىنىڭ ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى كىشەن ھېسابلانغان ئەينى دەۋر فېئودال تەبىقە ئايرىمىچىلىق تۈزۈمىدىن ئىزدىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، لەيلىنىڭ دادىسىدەك ئاتىلىق ھوقۇقىمۇ ئالىي تۈزۈمنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسىدىن، ئۇنىڭ مال - دۇنياغا ۋە نام-شۆھرەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆز قىزىنىڭ بەختىنى دۇغا تىكىشتەك قىلمىشىدىن يىراق مال - دۇنيا دېمەك ــ بەخت دېمەكتۇر، دەپ قارايدىغان بىر تەرەپلىمە قارىشىدىن ئىزدىگەن. ئۇچىنچى تەرەپتىن، شائىر لەيلىنىڭ خاراكتېرىدىكى ئىككىي يېقىلمىلىقتىن يىراق زىددىيەتتىن، يەنى ئۇنىڭدىكى ۋاپادار پەرزەنت بولۇش، دادىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇش بىلەن شەخسىي ئارزۇسى، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىرادىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىزدىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا شائىر يەنە شۇ دەۋردىكى مۇرەسسە قىلىش تولىمۇ قىيىن بولغان نازۇك مەسىلە ــ ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتى ئەخلاق ئۆلچىمى نۇقتىسىدىنمۇ ئىزدىگەن. قىسقىسى، نەۋايى ئەسەردە فېئودال تەبىقە ئايرىمىچىلىق تۈزۈمى، ئاتىلىق ھوقۇمرانلىقى تۈزۈمى شۇنداقلا بىر قىسىم ناموۋاپىق ئادەت قاراشلىرىنىڭ ئاياللارغا ئېلىپ كەلگەن ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتىنى ئېچىپ تاشلاش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاياللارغا بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى بىلدۈرگەن.

«سەببەئى سەييارە» ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن بەھرام بىلەن ئاياللىق ئېڭىنى يوقاتقان دىلئارامنىڭ بىرلىكتە ھالاك بولغانلىقىغا بېغىشلانغان ئىبرەتلىك ھېكايىدۇر.

نەۋايى ئىلگىرى نۇرغۇن ئىقلىمنى ئۆزىگە قارىتقان شانۇشەۋكەتلىك بەھرام پادىشاھنى رەسسام مانىنىڭ ياردىمى بىلەن تەڭداشسىز گۈزەل، ماھىر سازەندە ۋە ناخشا - ئۇسسۇلچى دىلئارام خېنىم بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئىشقىۋازلىق قىلمىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى كۆرسەتكەن. ئەمما شائىر ئەسەردە ياندىش پېرسوناژ دىلئارام خېنىمغىمۇ خېلى كەڭ سەھىپە ئاجراتقان. ئەسەردە تەسۋىرلىنىشىچە، دىلئارام چىن سودىگىرىنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن ئاقچىغا بەھرام پادىشاھقا سېتىلىدۇ. ئاياللارنىڭ قىممىتى ئۆلارنىڭ چىرايى ئارقىلىقلا ئۆلچىنىدىغان، ئۆلارنىڭ ئادىمىيلىكى، ھېسسىياتى، قىزىقىشى قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدىغان دەۋردە ياشىغان دىلئارام، بەھرام پادىشاھنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىدۇ. بەھرام پادىشاھ ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا جەھەتتىكى تالانتىدىن قاتتىق مەمنۇن بولغان بولسىمۇ، بىر قېتىملىق ئوۋ جەريانىدا دىلئارامنىڭ بەھرامنى ماختىماسلىقى، ئۇنىڭ بەھرام تەرىپىدىن ئەسكى كىيىمنى تاشلىغاندەك تاشلىنىشىغا سەۋەب بولىدۇ. كېيىنچە بەھرام پۇشايمان قىلىپ، دىلئارامنى قايتا سېتىۋالغاندىن كېيىن دۆلەت ئاتىسى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، دۆلەتنى، خەلقنى خانۇمىران قىلىدۇ. ئاخىرىدا بەھرامۇ، دىلئارامۇ تەڭلا يېرىلغان يەرگە كىرىپ كېتىدۇ، ئۆلارنى بىراقلا يەر يۇتىدۇ. چىرايلىقلارغا كۆز تىكىش ئادەمدىكى تەبىئىي خۇسۇسىيەت، ئەمما ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوخشاشمىغان ئۇسۇل يېكى تەدبىرلەر ئارقىلىق ھاكىمىيەت بېشىدىكى پادىشاھلارنى چىرايلىق ئاياللارغا مەستانە بولۇپ ئىشقىۋازلىققا بېرىلىپ كېتىپ ئەلنى پۈتۈنلەي ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىققا ئۇندەيدۇ. خەنزۇ خەلقى پادىشاھقا ئەڭ سەت ئاياللارنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئۆلارنى ئىشقىۋازلىقتىن توسۇغان[1]. تۇركىي خەلقلەر ئەنئەنىۋىي سۆزىتلاردىن پايدىلىنىپ پادىشاھقا ئىبرەتلىك ھېكايەتلەرنى تەقدىم قىلىش ئارقىلىق پادىشاھلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۆلارنى ئىشقىۋازلىق تۇرمۇشىدىن ۋاز كېچىشكە ئۇندىگەن. «سەببەئى سەييارە» دەل پادىشاھقا نەسىھەت قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان ئەسەر. ئەسەردىكى بەھرام دىلئارامنى كۆرسە، ئۇنىڭ بىلەن كۆڭۈل ئاچىدۇ. ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن يەتتە ئىقلىمدىن كەلگەن مەلىكىلەر بىلەن كۆڭۈل ئاچىدۇ. ئۇنىڭ نەزەرىدە ئاياللار قابىل ئەرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان ئويۇنچۇق، ئاياللارنىڭ قىممىتى ئۆلارنىڭ ھۆسنى - جامالىدا. نەۋايى دىلئارام پاجىئەسى ئارقىلىق بىر تەرەپتىن ئەرلىك ھوقۇمرانلىقى ئىدىيەسىنىڭ ئاياللارنى تاۋار، ئويۇنچۇق ئورنىدا كۆرۈشتەك ناتوغرا قارىشىنى ئېچىپ بەرگەن

بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن دىئالارامدەك گۈزەل، ئىقتىدارلىق ئايالاردىمۇ ئۆزىنى قەدىرلەش، ھۆرمەتلەش، جەمئىيەتتە ئادىمىيلىك قىممىتىنى نامايان قىلىش ئېڭىنىڭ ــ يەنى ئايالىق ئېڭىنىڭ كەمچىللىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى نۇقتا دىئالارام پاجىئەسىنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبى ئىدى.

ئەسەردىكى دىئالارام دەسلەپتە بەھرامغا ئاقچىغا سېتىلغاندىن كېيىن، بەھرامنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىدۇ. ئەمما بەھرام تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بەھرام كۆڭلىدىكى ئوبرازىنى دەڭسەپ كۆرمەيلا، ھەممە ئىشتا بەھرامنىڭ قىلغىنى توغرا دەپ، ئۆز قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، بەھرامدىن ئەپۇ سورىماقچى بولىدۇ. بۇ دىئالارامدىكى ئۆزىنى قەدىرلەش ئېڭىنىڭ كەمچىللىكىنىڭ ئەسەردىكى مۇھىم دەللى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ بەھرام يېنىغا ئىككىنچى قېتىم قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بولسىمۇ، پادىشاھقا ھاكىمىيەت باشقۇرۇش جەھەتتە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە، ئىقتىدارىغا تايىنىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئارقىلىق خەلقە بەخت يارىتىشنى ئويلىمايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردا ئورخۇن دەۋرى (تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇرخانلىقى دەۋرى) ۋە قاراخانىيلار دەۋرلىرىدە ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەرلەرنىڭ ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئايالالار ئەمەلىيەتتە قاغان-پادىشاھلارنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى، قابىل ياردەمچىسى بولغان. شۇڭا بۇ ئايالالارنىڭ ئورنىدا ئىناۋەتلى يۇقىرى، ئەل ئارىسىدىكى ھۆرمەتلى ئۇستۇن بولغان. دىئالارام شۇنچىلىك ئەقىللىق قىز بولسىمۇ، ئۆز ئەقلىنى ئىنسانغا خاس ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا ئىشلىتىشتىن، ئەرلەر قولىدىكى ئويۇنچۇق بولۇشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭدا ھەقىقىي ئايالالىق ئاڭ يېتىلمىگەن.

ئومۇمەن، نەۋايىچە، ئىشقىۋازلىققا بېرىلگەن پادىشاھنىڭ ئاقىۋىتى بەھرامدەك بولىدۇ. ئوخشاشلا ئايالالىق ئېڭىنى يېتىلدۇرمىگەن ئايالارنىڭ تەقدىرى دىئالارامدەك بولىدۇ. شائىر ئەسەردە ئايالالىق ئېڭى يوق ئايالار ۋاقتى كەلسە مىللەتنى، دۆلەتنى ۋەيران قىلىشتا ئاساسلىق رول ئوينىغۇچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن دېيىش ئارقىلىق ئايالالار ئۇچۇن ئايالالىق ئاڭنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىگەن.

«سەددى ئىسكەندەر»، «خەمسەئى نەۋايى» ئىچىدىكى ھەجمى زور ئەسەر. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئادىل پادىشاھ، غايىۋى جەمئىيەت قارىشى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننى پىروتوتىپ قىلغان ھالدا تولىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئارقىلىق يورۇتۇلغان. ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلغار مەزمۇنلارنىڭ بىرى ئايالالارنىڭ قەھرىمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ئوقۇلغان چەكسىز مەدھىيەدىن ئىبارەت. قەھرىمانلىق ئەرلەرگىلا خاس دەپ قارىلىدىغان ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىي رېئاللىقىدا ياشىغان نەۋايى ئۆز خەلقىنىڭ مول فولكلور بايلىقىدىن، داستان، رىۋايەتلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ يازما ئەدەبىياتتىكى قەھرىمان ئايال چىن مەلىكىسى ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتقان. ئەسەردە تەسۋىرلىنىشچە، ئىسكەندەر نۇرغۇن ئەللەرنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ ئەتراپىدىكى يەجۇجى ـ مەجۇجىلەر ئېلىگە كەلگەندە، يەجۇجى-مەجۇجىلەرنىڭ بەتبەشىرە سەركەردىسىنىڭ چەكسىز كۈچ ـ قۇدرىتىدىن ساراسىمگە چۈشكەن ئىسكەندەر قوشۇنلىرى زادىلا ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيدۇ. يەجۇجى ـ مەجۇجى سەركەردىسى بىلەن جەڭ قىلىشقا جۈرئەت قىلالايدىغان بىرەر سەركەردىمۇ چىقمايدۇ. ئىسكەندەرنىڭ بېشى قېتىپ، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالغان جىددىي پەيتتە، ئەرەنچە ياسىنۇالغان چىن مەلىكىسى ئوتتۇرىغا چىقىپ يەجۇجى ـ مەجۇجىلەر سەركەردىسىنى يەر چىشلىتىپ ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنى غەلىبىگە ئېرىشتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن چەكسىز خۇشاللانغان ئىسكەندەر بۇ سەركەردىنى يۇزىدىكى نىقابىنى ئېلىۋېتىشكە بۇيرىغاندا، ئۇنىڭ ئەر ئەمەس بەلكى چىن خاقانىنىڭ ئارزۇلۇق مەلىكىسى ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ. نەۋايىنىڭ چىن مەلىكىسىنى ئىسكەندەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ جەڭدىكى سەركەردىسى قىلىپ تاللىۋېلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. بۇنى مۇھىمى شائىرنىڭ غايىۋى ۋەتىنى خوتەنگە بولغان سېغىنىشىنىڭ، ئۆز ئېلى ئايالالىرىغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولاتتى. شائىر «تۇماريس رىۋايىتى»نى،

ئورخۇن دەۋرى (تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى) ۋە قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە ئوردىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئايالارنىڭ تۆھپىسىنى بىلەتتى. ئۇ ئايالارنىڭ جىسمانىي قۇۋۋەت جەھەتتىن ئەرلەردىن ئاجىز بولغىنى بىلەن ئەقىل - پاراسەت جەھەتتىن ئەرلەردىن قېلىشمايدىغان نورمال ئاڭ- تەپەككۇرغا ئىگە ئادەم زاتى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى.

چۈنكى جەڭدە ئەقىل - پاراسەت جىسمانىي كۈچ- قۇۋۋەتتىنمۇ مۇھىم رول ئوينايتتى. شۇڭا شائىر ئەسەردە چىن مەلىكىسى ئوبرازى ئارقىلىق ئۆزبېكىڭ ئايالار ھەققىدىكى ئىلغار كۆز قارىشىنى، ئەينى دەۋردە ئومۇملىشىپ قالغان ئايالار قارىشىغا قارىمۇقارشى قويۇش ئارقىلىق ئۆزبېكىڭ دەۋردىن ھالقىغان ئايالار قارىشىنى نامايان قىلغان.

2

«فەرھاد - شىرىن» ـ «خەمسەئى نەۋايى» ئىچىدىكى نەۋايىنىڭ بەدىئىي تالانتىنى ئەڭ مۇكەممەل نامايەن قىلغان، شۇنداقلا نەۋايىنىڭ ئايالار قارىشى بىر قەدەر سىستېمىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسىرىدۇر.

«فەرھاد-شىرىن» داستانى 1483/84- يىلى يېزىلغان، جەمئىي5453 بېيىتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئەسەرنىڭ يەنە بىر نامى «مېھنەتنامە ۋە پىراقنامە» دۇر. داستاندا نەۋايى فەرھادنىڭ ئىنسانىي كامىللىقىغا يېتىش جەريانىدىكى ئۆزىنى تەربىيەلىشىگە ۋە شىرىن بىلەن بولغان سۆيگۈ - مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىگە باغلاپ تۇرۇپ، بىرىنچىدىن، گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەرلىك، ئەمگەك سۆيەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىنى ۋە خەلقلەر دوستلۇقىنى قىزغىن مەدھىيەلىگەن؛ ئىككىنچىدىن، خەلق پاراۋانلىقى، يېزا ئىگىلىكى سۇ مەسلىسى، ئادىل، بىلىملىك پادىشاھ ۋە زالىم پادىشاھ قاتارلىق مەسىلىلەرنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئايالار ھوقۇقى، ئايالىق ئاڭ ھەققىدىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. ئەسەردىكى باش قەھرىمان فەرھاد نەۋايى ئىدىيەسىدىكى بارلىق ئىلغار ئامىللارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن شەخس بولۇپ، شائىر فەرھادنى ئىنسان مەنىۋىي كامالىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبراز قىلىپ ياراتقان. ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۇ ئەسەر يالغۇز فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ ئىشقىي مۇھەببىتىگە بېغىشلانغان مۇھەببەت داستانىلا ئەمەس. مېنىڭچە بۇ داستان فەرھادنىڭ مەنىۋىي كامىللىقىغا يېتىش جەريانىدىكى ھايات سەرگۈزەشتىسىنىڭ بايانىدىن ئىبارەت. شىرىنگە بولغان ئىشق - مۇھەببەت فەرھادنىڭ مەنىۋىي كامىللىقىغا يېتىش مۇساپىسىدىكى چوقۇم بېسىپ ئۆتىۋېشكە تېگىشلىك بىر جەريان، خالاس. 867 بەتتىن تەشكىل تاپقان بۇ زور ھەجىملىك ئەسەردە تاكى ئەسەرنىڭ 330 - بېتىگىچە شىرىننىڭ ئىسمىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئۇچرىتالمايمىز. ئەسەردە فەرھاد چىن خاقانىنىڭ قېرىنداشلىرىدا ھەر خىل داۋالاشلار، ئىللاھقا سېغىنىشلار بەدىلىگە ئېرىشكەن بىردىنبىر ئارزۇلۇق ئوغلى بولۇشىغا قارىماي، بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقاندىلا كۆزلىرىدىن چوكىقۇر مۇھەببەت، پىراق، مۇڭ، خىيال بالقىغان ھالەتتە كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىك، ئۇزى كۆرگەن ھەرقانداق ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى قەيەردە بولسا شۇ يەرگە بېرىپ ئۆگىنىش. ئۇ ئوردىدىكى ئويۇن - تاماشا، مال- دۇنياغا ئەمەس، چاھار باغ بىنا قىلىۋاتقان مانى- قارىنلەرنىڭ بىلىمىگە قىزىقىدۇ. بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماستىن دادىسىنىڭ خەزىنىسىدىكى ئىسكەندەر تىلىسمىنىڭ سىرىنى يەشمەك ئۈچۈن يۇنانىستانغا سەپەر قىلىدۇ. سەپەردىن نۇرغۇن مۇشكۈلاتلارنى يېڭىپ قايتىپ كېلىپ، تىلىسمىنىڭ سىرىنى بىلگەندە بولسا، ئۇنىڭغا چەكسىز مۇشەققەت بەدىلىگە تاغ يېرىپ سۇ ئەكېلىش قۇرۇلۇشى قىلىۋاتقان ئەرمەن خەلقى ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان شىرىننىڭ جامالى ئايان بولىدۇ. پەقەت مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندىلا ئاندىن فەرھاد ئىنسانىي ئىشق قانىنىمىغا غەرق بولىدۇ. گەرچە

ئەسەردە فەرھادنىڭ شىرىنغا بولغان مۇھەببىتى ئۇنىڭ ئىنسانىي كاملىققا يېتىش مۇساپىسىدىكى بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر باسقۇچ ھېسابىدا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بولسىمۇ، ئەمما يانداش پېرسوناژ قىلىپ يارىتىلغان شىرىن ئوبرازىغا، ئۇنىڭ ھاممىسى مېھىنبانۇغا، ئون ئوردا قىزىغا، جادۇگەر مومايغا نەۋايىنىڭ ئايالالار ھەققىدىكى بىر قاتار قاراشلىرى سىڭدۈرۈلگەن.

فەرھادنىڭ مەنسۇي تولدۇرغۇچىسى بولغان شىرىن، ئەسلىي تارىخىي يىلتىزى بار شەخس بولۇپ، ئۇ مىلادى 590 ـ يىلىدىن 628 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئىران شاھى خىسراۋ پەرۋىزنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك خوتۇنى بولغان. كېيىنچە يازما خاتىرىلەرگە ئېلىنغان. 10 ـ ئەسىردە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدە بۇ مۇھەببەت پاجىئەسى بايان قىلىنغان. مىلادىيە 12ـ ئەسىردىن باشلاپ «خەمسە» پېرلىرى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەشتە خىسراۋ بىلەن شىرىننىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى ۋاستە قىلغان. مەسىلەن، نىزامىي گەنجەۋى «خىسراۋ ۋە شىرىن»، خىسراۋ دېھلەۋى «شىرىن ۋە خىسراۋ» داستانلىرىنى يېزىپ دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان. يۇقىرىقى «خەمسە» پېرلىرى پارىس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاچقا شۇنداقلا ئىران، ھىندىستان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە كۆچلۈك ئۇچرىغاچقا، ئۇزۇن ئەسىرلىردە شۇ رايون خەلقلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپى بويىچە خىسراۋ ۋە شىرىننىڭ مۇھەببىتىنى ئاساسىي لىنىيە قىلىپ، شىرىننى مەريەم، شەكەرگە ئۆيلەنگەن كۆپ خوتۇنلۇق خىسراۋ ئۇچۇن جان بەرگەن قىلىپ تەسۋىرلىگەن.

ئەمما تۇركىي خەلقىنىڭ چىققان بۆيۈك شائىر نەۋايى «خەمسە»چىلىكتە ئومۇملىشىپ قالغان ئوبرازلار ئەندىزىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، خىسراۋ، شىرىن ۋە فەرھاد ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ بۇرجەكلىك مۇھەببەت پاجىئەسىنىڭ سۈژېتىنى قاتتىق ئىسلاھ قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن فەرھادنى ئاساسىي پېرسوناژ قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە، ئۆز مەدەنىيىتىگە، خەلق فولكلورىغا بولغان مۇھەببىتىنى ئىپادىلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن شىرىننى فەرھادنىڭ مەشۇقى قىلىپ تاللاش ئارقىلىق ھەم ئۆزىنىڭ ئەر ـ ئاياللار بارابۋەرلىكى ھەققىدىكى ئىلغار كۆز قارىشىنى نامايان قىلدى ھەم شىرىن ئوبرازىنى كۆچلۈك تىراگېدىيەلىك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە قىلدى. نەۋايى ئىجادىيەت جەريانىدا بىر تەرەپتىن «خەمسە» پېرلىرىنىڭ ئىجادىيىتىنى تەنقىدىي مۇئامىلىدە تۇرۇپ ئۆگەندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ئېستېتىك ئىدىئالىنى نامايان قىلىشتا ئۆز خەلقىنىڭ قەھرىمانلىرى ۋە مەدەنىيىتىگە مۇراجەت قىلدى. نەۋايىچە، نىزامىي گەنجەۋى، خىسراۋ دېھلەۋىلەرنىڭ داستانلىرىدىكى خىسراۋ ھېسسىيات جەھەتتىن تۇتۇرۇقسىز بىر شەخس. ئۇ بۇگۈنى مەريەمگە ئۆيلەنسە، ئەتىسى شەكەرنى نىكاھىغا ئالىدۇ، ئۆگۈنى شىرىن ئۇچۇن شاپاشلايدۇ. ئۇنىڭچە ئايالالار ئەرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان ئويۇنچۇق، ئالىمەن دېسىلا ئالغىلى بولىدىغان تاۋار. پۇلى، ھوقۇقى بار ئەرلەر نەچچە ئايالنى ئالىمەن دېسە ئالالايدۇ. نەۋايىنىڭ بۇ مەسىلىگە قارىتا پىكرى ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇنىڭچە شىرىننىڭ خىسراۋدەك تۇتۇرۇقسىز ئەر ئۇچۇن ئۆلۈۋېلىشى ئەھمىيەتسىز بىر ئۆلۈم، بۇ خىل ئۆلۈم شىرىن ئوبرازىنىڭ مۇھەببەتتىكى ساداقەتمەنلىكىنى نامايان قىلمىسۇ ئەمما سەنئەت نۇقتىسىدىن ھېچقانداق ئېستېتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلالمايدىغان ئۆلۈم، سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى ئۆلۈم پەقەت ئۇلۇغۋار ئۆلۈم بولغاندىلا ئاندىن قەلبىمىزنى لەرزىگە كەلتۈرەلەيدۇ ھەم تىراگېدىيەلىك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا نەۋايى ئەسەردە ئالدى بىلەن فەرھادتەك مەنسۇي دۇنياسى تويۇنغان، ئايالالارنىمۇ ئىنسان قاتارىدا كۆرىدىغان ئەمگەكچان، باتۇر، بىلىملىك، مۇھەببەتكە سادىق يىگىتنى شىرىننىڭ لايىقى قىلىپ تاللاپ، خىسراۋنى سەلبىي پېرسوناژ، مۇھەببەت كۇشەندىسى قاتارىدا تەسۋىرلىدى. ئېنىقكى، نەۋايى بۇ يەردە ئەر ـ ئايالالىق مۇھەببىتىدە ئەر ـ ئايالالار ئوخشاشلا ساداقەتمەن بولۇشى كېرەك. نىكاھ ـ مۇھەببەتتە ئەرنىڭلا ئەمەس، ئايالنىڭ كۆڭۈل خاھىشىمۇ مۇھىم دېگەندىن ئىبارەت ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئىنتايىن قىممەتلىك بولغان ئەر ـ ئايالالار بارابۋەرلىكى قارىشى ئاساسىدا ئەسەر باش قەھرىمانلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەندىزىسىنى بۇزۇپ

تاشلاپ، تۇركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېرىن ئوبرازىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

نەۋايى ئەر - ئاياللىق مۇناسىۋەتتە ئاياللارنىڭ ھېسسىياتىنى ھۆرمەتلەش قارىشىنى تەكتلەش بىلەن بىرگە، يەنە ئاياللاردا ئاياللىق ئېڭىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شېرىن ئوبرازى ئارقىلىق نامايان قىلدى. شېرىندا 15-ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي ئەسەر تەسۋىرلىرىدە ئومۇملاشقان گۈزەللىك ئالامەتلىرى بار. ئۇ شۇنچىلىك گۈزەلكى، فەرھاد ئۇنى مەيلى ئىسكەندەر ئەينىكىدە كۆرسۇن ياكى رېئاللىقتا كۆرسۇن، ھامان ھوشىدىن كېتىدۇ. ئۇ بىر گۈزەللىك شاھى. ئەمما شېرىننىڭ نەزەرىدە چىراي ئايالالار ئۈچۈن بىردىنبىر دەسمايە ئەمەس. ئىنسان ئۈچۈن ئەقىل - بىلىم كېرەك. شۇڭا شېرىن كىچىكىدىن باشلاپ بېرىلىپ بىلىم ئىگىلەيدۇ. بۇ بىلىم يالغۇز پەننىي بىلىملىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە دۆلەت باشقۇرۇش، دۆلەت ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش، خەلقنى خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە قىلىش، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت ئىگىسى بولۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال بىلىم ئىدى. شېرىن ئۆزىگە تەمەننا قويۇشتىن خالىي ھالدىكى كەمتەر، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىدىغان، شۇنداقلا باشقىلار يارىتالمايدىغان نەتىجىنىڭ قەدىرىگە يېتىدىغان قىز. ئۇ ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىكى دۆلەت ئاتىسى ئىكەنلىكىنى ھامان ئېسىدىن چىقارمايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ھاممىسىغا ئەرمەن ئېلىگە تاغ يېرىپ سۇ باشلاشتىن ئىبارەت ئەينى دەۋر ئۈچۈن غايەت زور مەسىلە بولغان يېزا ئىگىلىكى سۇ مەسلىسى پىلانىنى سۇنىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا بىللە ئويلىنايدىغان، مۇڭدىشىدىغان دوستلىرىمۇ ئويۇنپەرەس، ئىچى قۇرۇق خىزمەتكارلار ئەمەس، بەلكى ھەر بىرى بىردىن ئىلىمنىڭ ئەھلى. ئۇ بالاغەتكە يېتىپ، مۇھەببەت قوينىغا قەدەم قويغاندا، فەرھادنىڭ ئۆزىگە بولغان ئەقىدىسىدىن ئۆزىنى چەكسىز بەختلىك ھېسابلايدۇ شۇنداقلا ئۆزىمۇ فەرھادنى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرىدۇ. ئەمما ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلىشتا فەرھادقا كۆيۈنۈش، ئۇنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتىش ئارقىلىق شەرم - ھايا ئىچىدە ئېپادىلەش يولىنى تاللايدۇ. فەرھادنى ھەرگىزمۇ ھېچنېمىسى يوق، كەلگۈندى دەپ قارىماستىن، بەلكى بىلىملىك، باتۇر، ئەخلاقلىق، ھەقىقىي ئەر دەپ تونۇيدۇ. تاغ يېرىپ ئەرمەن ئېلىگە سۇ باشلاشتىن ئىبارەت بۇ جاپالىق ئەمگەك ئىككى ياشنى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلايدۇ. ئۇلار ئۆز مۇھەببىتىنى خەلق مۇھەببىتى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرالايدۇ. خەلقنى پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقىي بەختى دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، ئەر - ئاياللىق مۇھەببەتنىڭ ئاساسى بولغان ساداقەت، ھۆرمەت ۋە دىل بىرلىكى فەرھاد ۋە شېرىندا ئوخشاشلا بار. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شېرىن ئەينى دەۋر رېئاللىقىدىن ھالقىغان ھالدا ئاياللىق ئاڭ يېتىلدۇرگەن قىز. ئۇ ئايال كىشى ئۈچۈن ئۆز چىراي بولسا، باي، ھوقۇقدار بىر ئەرگە تېگىپ تۇرمۇشنى شۇنىڭغا تايىنىپ خاتىرجەم، راھەت - پاراغەتتە ئۆتكۈزسە كۈپايە دەيدىغان بېقىنديلىق خاراكتېرىدىن تامامەن مۇستەسنا ھالدىكى روھى تويۇنغان بىر ئىنسان. ئەمما بۇ ئىككى ياش ئەمدىلا ۋىسال تېپىشاي دېگەندە تەقدىر ئەرمەن ئېلىنىڭ بېشىغا خىسراۋدىن ئىبارەت كۈچلۈك پادىشاھنىڭ شېرىنغا كۆزى چۈشۈشتىن ئىبارەت ئېغىر كۈننى سالدۇ. جاپالىق تۇرمۇش، خىسراۋنىڭ ئاخىرى ئەرمەن ئېلىگە بېسىم ئىشلىتىشى، فەرھادنى نەزەربەند قىلىشى شېرىننى تېخىمۇ تاۋلايدۇ. فەرھاد تۇتقۇن قىلىنغاندا، شېرىن ئۇنىڭغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مۇھەببىتى ئارقىلىق ئۇنىڭغا مەدەت بېرىدۇ.

نى بولغاي ئېردى چەرخى زۇلم پىشە،
مېنى سەندىن جۇدا قىلماي ھەمىشە.

خىرامىڭ چاغى يولداش بولسام ئېردى،
سۇكۇنىڭ ۋەقتى قولداش بولسام ئېردى.

تىكەن كىرسە كەفىگە كىنەسىدىن،
چىقارسام ئېردى كىرپىك ئىگنەسىدىن.

ئاياغ سۇنساڭ بولۇپ غەمىدىن خەراشىڭ،
مۇدام ئولسا ئىدى قوينۇمدا باشىڭ.

....

سۇ ئىستەپ تۇشسە ئوتلۇق كۆڭلۈڭگە جۇش،
لەبمدىن تۇتسام ئېردىم چەشمەئى نۇش.[2]

يۇقىرىقى غەزەلدىن مەلۇمكى، شىرىندا ھوقۇق ۋە بايلىق ئىگىسى خىسراۋغا نىسبەتەن قىلچىلىكمۇ قىزىقىش، مايىللىق يوق. ئۇنىڭدا رەسىدە بولغان بىر قىزنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئوتلۇق ئارزۇ- ئىنتىلىشى، ئۆزى سۆيگەن يار بىلەن مەڭگۈ بىللە مۇڭداش، سىرداش، قەلبداش بولۇش ئىستىكىلا بار. بۇنىمۇ 15- ئەسىر ئۇيغۇر تۇرمۇشى ئۈچۈن بىر ئىسيانكارلىق، روھىي ئويغىنىش دېمەي تۇرالمايمىز. ئەمما ئەلىشىر نەۋايى شىرىننى جادۇگەر موماي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن فەرھادنىڭ جەسىدىگە ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالغان قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق شەرق ئۇيغۇر ئاياللىرىدىكى ئايالىق ئەخلاقىنى، ئائىلىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇش قارىشىنى ئىپادىلەپ ئەسىرنى ئاخىرلاشتۇرغان. ئەسلىدە ھەممە جەھەتلەردىن تولۇق يېتىلگەن، بىر دۆلەتنى مۇكەممەل باشقۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان شىرىن، فەرھادتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، خىسراۋنىڭ ئوغلى شىرۇيانىڭ بېسىمىغا ئۇچرايدۇ. شىرىن ئۆزىنى نىكاھىغا ئېلىش مەقسىتىدە ئۆز دادىسى خىسراۋنى ئۆلتۈرگەن ئىنسانىيسىز شىرۇياغا خوتۇن بولۇشتىن ئىبارەت ئىگىلىۋېلىنىش، بويسۇندۇرۇلۇش خاراكتېرىدىكى، ئايالنىڭ قەلب خاھىشى قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدىغان نىكاھتىن ئۆلۈمنى، فەرھادنىڭ يېنىغا پاك كېتىشنى مىڭ ئەۋزەل كۆرىدۇ. بېقىندى خانىش بولۇشتىن، ساداقەتمەن مەشۇق بولۇشنى ئەلا بىلىدۇ. ئەلىشىر نەۋايى ئايال كىشى ئۈچۈن مال - دۇنياغا كۆمۈلۈپ، ئەمما روھىي جەھەتتە مەھكۇملۇقتا، بۇرۇختۇملۇقتا ياشىغاندىن كۆرە، گۈزەل ئەخلاق ئىگىسى بولۇپ، چىن دىلىدىن سۆيگەن يارى ئۈچۈن جان تەسەددۇق قىلىش ياخشى دېگەندىن ئىبارەت ئايالىق ئەخلاق ھەققىدىكى ئارزۇسىنى ھەم تەلىپىنى ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا شىرىننىڭ ئۆلۈمى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. شائىرچە بۇمۇ ئايالىق ئائىنىڭ، غورۇرنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئايالارغا بولغان ھۆرمىتى ئەسەردىكى شىرىننىڭ ھاممىسى پادىشاھ مېھىنبانۇ ئوبرازىدا تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مېھىنبانۇ دۆلەتنىڭ قابىل بېتەكچىسى، ئائىلىدە ھەقىقىي مېھرىبان، تەلەپچان ئانا. مېھىنبانۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ زېمىن پۇتۇنلۈكى، خەلقنىڭ ئامانلىقى، ئاۋامنىڭ پاراۋان تۇرمۇشى ئۈچۈن كۆچىنىڭ باربىچە تىرىشىدۇ. قول ئاستىدىكىلەرگە بېسىم ئارقىلىق ھوقۇق يۈرگۈزمەستىن، دۆلەتنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش تەرەپدارى بولىدۇ. ئەرمەن ئېلىدىكى قۇرغاقچىلىق مەسلىسىدە، تېخى تەختكە چىقمىغان جىيەن قىزى شىرىننىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. ئوردا ئىچىگە بىلىملىك كىشىلەرنى توپلايدۇ. دۆلەت باشقۇرۇشتا ئۆزىنى بىر ئاجىز ئايال دەپ قارىماستىن، بەلكى دۆلەت باشقۇرۇشتىن ئىبارەت مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان شاھ دەپ قارايدۇ. ئۇ بىر ئادىل پادىشاھلا ئەمەس بەلكى ئائىلە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پەرزەنتلىرىنىڭ قەلب زېمىنىگە بىلىم، ئەخلاق، ئادىمىيلىك ئۇرۇغىنى چاچالىغان، پەرزەنتلىرىنىڭ كۆزىدىن ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى كۆرەلەيدىغان ئانا. شىرىن گەرچە مېھىنبانۇنىڭ باغرىنى يېرىپ چىققان قىزى بولمىسىمۇ، ئۇنى كۆز قارچۇقىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ چوڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ساغلام، بىلىملىك ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئىللىق ئائىلە مۇھىتى ۋە كۈچلۈك ئىلمىي مۇھىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. شىرىن رەسىدە بولغاندا جىيەن قىزىنىڭ كۆڭۈل سىرىنى ماھىرلىق بىلەن بايقاپ، ھەقىقىي مۇھەببەت ئۈچۈن ساداقەتمەنلىك كۆرسىتىشنى، كۆڭلىنى ئىزھار قىلىشنى، ئەمما شەرم - ھايا ئىچىدە بولۇشنى ئۆگىتىدۇ. قىز بالا دېگەن ھوقۇقدار، باي ئەرگە تەگسە كۈپايە دەيدىغان بېقىندىلىق خاراكتېرنىڭ يامرىشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. ھەتتا فەرھادنىمۇ كۈيئوغۇل بولۇشقا يارايدىغان ھەقىقىي ئىنسان ئىكەن دەپ تونۇغىنىدا، ئۇنىڭغىمۇ ئانىلىق مېھرىنى يەتكۈزۈپ، ئىككى ياشنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي ئىنتىلىشىنى كۆچىنىڭ باربىچە قوللايدۇ. ئۇلارغا مەدەتكار بولىدۇ. نەۋايى ئەسەردە مېھىنبانۇ ئوبرازى ئارقىلىق ئايالارنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇشتىكى قابىلىيىتىگە، ھەم ئانىلىق پەزىلىتىگە قىزغىن مەدھىيە

ئوقۇيدۇ. ھەقىقىي ئانىنىڭ گۈزەل سىيماسىنى سىزىپ، ئۆزىنىڭ ئايالالار، جۈملىدىن ئانىلار ھەققىدىكى تەلىپىنى ۋە ئارزۇ - غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

نەۋايى «فەرھاد-شىرىن» داستانىدا ئايالالارنىڭ گۈزەللىكىنى، ئەخلاقىنى، ئەقلىنى مەدھىيەلەپلا قالماستىن، بەلكى رېئال تۇرمۇشنى چىقىش قىلىپ، ئايالالارنىڭ سەلبىي تەرەپلىرىنى، ھىيلە - مىكىرلىرىنىمۇ دېققىتىدىن يىراق قىلمىغان. ئەسەردىكى جادۇگەر موماي بىزنىڭ دېققىتىمىزنى تارتىدىغان بىر ئوبراز. جادۇگەر مومايدا مۇرەككەپ ئالاھىدىلىكلەر بار. ئۇ بىر ئەقىللىق ئايال بولۇپ، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چۈشىنىشكە، شارائىتقا قاراپ ئىش تۇتۇشقا ماھىر. لېكىن ئۇ ئۆز خۇشاللىقىنى دەپ باشقىلارنى ئازاب

3

بىر پۈتۈن ئۈيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرىدىغان بولساق، ئۈيغۇر ئاياللىرىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئوخشىمىغان سىيمالىرىنى نەۋايى «خەمسە»سىدىن كۆرەلەيمىز. نەۋايى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە نەزەرىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئايالالارنىڭ ياشاش ھوقۇقى ۋە ئايالالىق ئاڭ ھەققىدىكى بىر يۇرۇش قاراشلىرىنى بىزگە يالدامە قىلىپ قالدۇرغان، نەۋايى ئەسەرلىرىدە ئايالالارنىڭ ئەقلى، ھېسسىياتى، ئايالالىق ئېگىنىي مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن.

1) نەۋايى ئالدى بىلەن ئايالالارنى ئەرلەرگە ئوخشاشلا ياشاش ھوقۇقىغا ئىگە ھەم ئىگە بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. نەۋايى «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق داستانلىرىدا ئايالالارنىڭ ياشاش ھوقۇقى، كىشىلىك ئەركىنلىكى مەسىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

2) نەۋايى ئايالالارنىڭ سۆيۈلۈشىلا ئەمەس، سۆيۈش ھوقۇقىنىڭمۇ بارلىقىنى مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلغان داستانلىرىدا ئىپادىلىگەن.

3) نەۋايى ئەسەرلىرىدە ئايالالارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش، ئەل - ۋەتەنگە تۆھپە قوشۇش، ئىنسانىي بۇرچىنى ئادا قىلىشتا ئەرلەر بىلەن تەڭ دېگۈدەك ئىنتىلىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە زامان بولىدىغانلىقى، مال - دۇنياغا ئېرىشىشتە ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايدىغانلىقى، ئۆزىنىڭ ئادەمىيلىكىدىن، پەزىلىتىدىن ياتلاشقانلىقى، مەنۇيىتى پۈچەك بىر ئايال. نەۋايى جادۇگەر موماي ئوبرازىنى ياراتقاندا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «يەتتە باشلىق يالماۋۇز» ئوبرازى ئەندىزىسىدىن ئۆرنەك ئالغان. ئۇنىڭ بايلىق، پايدا - مەنپەئەت ئۈچۈن ۋاستە تاللىماسلىقتەك خاراكتېرىنى يارىتىشتا، شائىر ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىنى، پادىشاھنىڭ ئوردىدىكى خانىش ۋە كېلىنلىرىنىڭ بىر قىسىم ناچار ئىللەتلىرىنى كۆزىتىش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىنى جادۇگەر موماي ۋۇجۇدىغا مۇجەسسەملەشتۈرۈپ ئىپادىلىگەن.

ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئەرلەر ئۆز زىممىسىگە ئالالايدىغان مەجبۇرىيەتلەرنى ئايالالارمۇ ئۆز زىممىسىگە ئېلىشى كېرەك دەپ قارالغان.

4) شائىر ئايالالار ئۆزىنىڭ ئائىلىدىكى، جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئۆز ئىقتىدارىغا، تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئارقىلىق تىكلىشى كېرەك ھەم تىكلىيەلەيدۇ دەپ قارىغان.

5) نەۋايى ئايالالارنىڭ ئۆزلۈك ئېگىنىڭ يېتىلىشىدە ئائىلە تەربىيەسى، بولۇپمۇ ئانىلارنىڭ ساپاسى ۋە قىممەت قارىشى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ قارىغان.

6) شائىر يەنە ئىنسان سۈپىتىدىكى ئايالالار ئارىسىدىمۇ ھاكىمىيەت باشقۇرالايدىغان بىلىملىك پادىشاھلارنىڭ، ئۆز ئېلىنىڭ پاراۋان تۇرمۇشى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەرنى قوللىنالايدىغان قابىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ، ئۆزىنىڭ مۇھەببىتى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلالايدىغان ئوت يۈرەك ۋاپادارلارنىڭ، ھەل قىلغۇچ جەڭلەردە قەھرىمانلىق كۆرسىتەلەيدىغان قەھرىمان قىزلارنىڭ بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ئۇلارنى مەدھىيەلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە شەخسىي مەنپەئەتنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان، پۇل - مال

ئۇچۇن باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغان قارانىيەتلەرنىڭمۇ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئويۇنچۇق بولۇشىغا تەن بېرىدىغان، ئايالنىڭ ئېگىسى يوق گۇناھلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى سۆككەن. ئاياللارنىمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش قېنى، گۆشى، يۈرىكى بار ئىنسان دەپ تونۇغان.

نەۋايى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئايالالارنى ھەرگىزمۇ ئەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي، ماددىي كۈچىگىلا تايىنىپ ياشايدىغان بېقىندىلار، پۈتكۈل ئەخلاقسىزلىقنىڭ، گۇناھنىڭ مەنبەسى، بايراق بىر ئەرگە تېگىشىلا ئويلاش ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئارمىنى دەپ قارىمىغان، بەلكى ئايالالارنى پەس كۆرىدىغان، گۇناھكار، ئەقىلسىز ھېسابلايدىغان، ئۇلارغا تاۋار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدىغان ۋە ئۇلارنى ئەرلەرنىڭ كۆڭۈل ئاچىدىغان ئويۇنچۇقى دەپ قارايدىغان بىر تەرەپلىمە قاراشلارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا ھالدا، بۈگۈنكى دەۋردىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئىلغار، دەۋردىن ھالقىغان ئايالالار قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما نەۋايى ئايالالارغىمۇ ناھايىتى قاتتىق تەلەپلەرنى قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئايالالار ھەققىدىكى ئارزۇ ـ غايىلىرىنى ئىپادىلىگەن. نەۋايى ئايالالار ئۈچۈن ئايالالىق ئېگىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىگەندە، ئىچكى ئويغىنىشنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى ھامان مۇھىم دەپ قارىغان. دىلئارام، شېرىن، مېھىنبانۇ ئوبرازلىرى بۇ جەھەتتە بىر قەدەر يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە ئوبرازلاردۇر.

نەۋايى يەنە ئىنسانلار ئارا مۇھەببەتنى ئىنسانىنى مەنمۇنى جەھەتتىن تاۋلايدىغان، ئىزگۈلۈككە باشلايدىغان ئۇلۇغ مۇساپە دەپ قارىغان. ئەمما بۇ نۇقتىدا ئايالالارنىڭ كۆڭۈل خاھىشىنى، ئېرىشىشىنىلا ئەمەس بەلكى تەقدىم قىلىشنىمۇ مۇھىملىقىنى ۋە ئايالالاردىكى ئەخلاقىي كامىللىق مەسىلىلىرىنىمۇ تەكىتلىگەن. ئۆز ئەسەرلىرىدىكى پېرسونا‌ژلارنىڭ جىنسى مەسىلىسىدە، نەۋايى قانداقتۇر ئۇلارغا ئالاھىدە رامكا بەلگىلىۋالمىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئايالالارنىڭ بەزىلىرى باش پېرسونا‌ژلىق، بەزىلىرى يانداش پېرسونا‌ژلىق رولىنى ئالغان. ئەمما نەۋايى ئەسەرلىرىدە ئايال يانداش پېرسونا‌ژلار كۆپرەك بولغان.

نەۋايى ئايالالىق گۈزەللىكى ئۆلچەملىرى مەسىلىسىدە، چىراي گۈزەللىكىنى بىردىنبىر ئۆلچەم قىلىۋالمىغان. شېرىندەك ھەرقانداق ئەر كۆرسە يۇرىكى لەرزىگە كېلىدىغان چىرايلىق قىزلارمۇ، لەيلىدەك پەقەت مەجنۇننىڭ كۆزى ئارقىلىقلا گۈزەللىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدىغان نورمال ھۆسن ـ جامالغا ئىگە قىزلارمۇ، ھېيلىگەر مومايدەك، يۈزىدىن يۇرىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان مۇرەككەپ خاراكتېرلىك ئايالالارمۇ بار. ئەمما نەۋايى ئايالالارنىڭ قەلب گۈزەللىكىنى، مەنىۋي ئالەمنىڭ تويۇنغان بولۇشىنى، مۇھىمى ئىنسانىي ئەقىل ـ پاراسىتىنى جەمئىيەت، دۆلەت، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارغا بېغىشلىيالايدىغان روھقا ئىگە بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بەكرەك تەكىتلىگەن. شۇنداقلا بۇلارنى ئايالالىق كامالەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى قىلغان.

نەۋايى گەرچە بىر ئۆمۈر ئۆيلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئايالالارنى ئەرلەرنىڭ نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت نۇقتىسىدىن، ئايالالارنىڭ ئۆزلىرى نۇقتىسىدىن ئەتراپلىق كۆزىتىپ، بىر مۇتەپەككۇر شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىشكە تېگىشلىك بولغان بىر قاتار ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى، بولۇپمۇ، نەۋايى دەۋردە تېخى پۈتكۈل جەمئىيەت تونۇپ يېتەلمىگەن، ئەمما ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىنسانلار ھامان بىر كۈنى تونۇپ يېتىدىغان زور دۇنياۋى مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەرگەن. ئۇ ھامان ئايالالارغا يۇقىرى ھۆرمەت، قىزغىن مۇھەببەت، قاتتىق تەلەپچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئايالالار ئوبرازىنى قېلىپلاشتۇرۇش، خۇنۇكلەشتۇرۇش ياكى چاكىنىلاشتۇرۇشتەك ئەھۋاللار يوق. ئۇ ئۆزى ياراتقان ئايالالارنى بەزىدە ئوردىدا، بەزىدە جەڭ مەيدانىدا، بەزىدە ئېغىر ئەمگەكلەردە، بەزىدە سەھرالاردا، بەزىدە چاھار باغلاردا، بەزىدە ئۆيدە ھەركەتلەنمەيدۇرگەن. ئۇلارغا پەقەت ئەخلاق نۇقتىسىدىنلا باھا بېرىشتىن ئاڭلىق ساقلانغان، ئۆزى ياراتقان ئايالالار ئوبرازىنى ھەرگىزمۇ مۇھەببەت مەستانىسىلا قىلىپ قويمىغان. نەۋايى مۇھەببەتنى تەسۋىرلىگەندە، مۇھەببەتنى تەسۋىرلەش ئۈچۈنلا تەسۋىرلىمىگەن، بەلكى مۇھەببەتنى ۋاستە قىلىپ

تـۈرۈپ، ئىنسانىي كـامىللىق يوللىرىدىكى نۇرغـۇن مەسىلىلەرنى يورۇتۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان. مـۇھەببەتنى دەۋرنـىڭ مـۇھىم مەسـىلىلىرىنى يورۇتۇشتىكى ۋاستە، ئىنساننىڭ ئىزگۈلۈك مەنزىلىگە، مەنسۇي يېتۈكلۈك پەللىسىگە يېتىشىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ دەپ بىلگەن. شۇڭلاشقا نەۋايىنىڭ ئەسەرلىرى مەيلى ئايالالرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى بوغۇلغان ئوتتۇرا ئەسىردە بولسۇن ياكى ئايالار ئازادلىقى، ئايالىق ئاڭ تەكتلىنىۋاتقان بۈگـۈنكى زامانىۋى دۇنيادا بولسۇن يەنىلا تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقـات مەركـىزى، ئۇقۇرمەنلەرنىڭ مەڭگۈلۈك زىكرى - تەلقىن ئوبيېكتى بولالايدۇ.

نەۋايى ئەسەرلىرىدىكى ئايالالارغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار دەۋر چەكلىمىسى ۋە ئەرلىك ھوقۇقچىلىقى ئىدىيەسىنىڭ سەلبىي تەسىرلىرىدىن پۈتۈنلەي مۇستەسنامۇ ئەمەس. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ياخشى ۋە ئەخلاقلىق ئايالالارنى چىرايلىق ۋە ياش، قارانىيەت ئايالالارنى سەت ۋە قېرى قىلىپ تەسۋىرلەشتەك ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. ئەمما بۇلار نەۋايىنىڭ بىر پۈتۈن ئايالالار قارىشى ئىچىدە قىسمەن تەرەپ، خالاس.

ئىزاھاتلار

[1] جېك زىمىشۇ باش بولۇپ تۈزگەن (كورىيە) :«شەرقىي ئاسىيادا ئايالالارنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى» (خەنزۇچە) ، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى، 110-بەتكە قارالسۇن.

[2] ئەلىشىر نەۋايى: «فەرھاد-شىرىن»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991- يىلى، 673-674 - بەتلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 1005 ـ 5878 (2012) 02 ـ 116 ـ 11

كەلپىن ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى ۋە ئىش ـ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا*

چىمەنگۈل سەمەت، مۇنىرە ياقۇپ

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، 1934 ـ يىلى كەلپىن ناھىيەسىدىمۇ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيەنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا زور كۆچ بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، ناھىيەنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە شەھەر ـ يېزىلاردا ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ناھىيەنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كەلپىن ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سالدى. بۇ ماقالىدە، كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى ھەمدە ئۇيۇشمىنىڭ بۇ ناھىيەنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى بىرقاتار ئىش ـ پائالىيەتلىرى ۋە تارىخىي تۆھپىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

摘要： 随着维吾尔文化促进会在新疆各地的建立,1934 年在柯坪县也建立了维吾尔文化促进分会。县维吾尔文化促进分会建立后在县各地大兴学校，在发展教育事业的同时也在镇乡开展公益活动，促进了文学艺术事业，为柯坪县现代教育的发展奠定了基础。本文对柯坪县维吾尔文化促进分会的建立历史以及县维文会为发展本县的教育、文化、文学艺术事业，维护祖国统一、加强民族团结方面开展的一系列活动作了阐述。

Abstract: With the establishment of Sub-committees for Promotion of Uyghur Culture all over XJ, Sub-committee for Promotion of Uyghur Culture was established in Kelpin County in 1934. Since its establishment, it promoted the establishment of schools around the county, the development of educational business, the launching of socially useful activities, and the development of art and literature; laid the foundation for the development of modern education in Kelpin County. In this paper, the author elaborates on the history of establishment of Sub-committee for Promotion of Uyghur Culture in Kelpin County and its roles in promoting the county's education, culture, art and literature development, unification of the motherland, strengthening national unity.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G529　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىرىش سۆز

كەلپىن ناھىيەسىدە 1934 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش شۆبە ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، 16 يىل داۋاملاشقان. بۇ 16 يىللىق تەرەققىيات جەريانىدا مەزكۇر ئۇيۇشما زور كۆچ بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ناھىيەنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە ناھىيەنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىشلىرىنى

* بۇ ماقالە 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتورلار: چىمەنگۈل سەمەت (1985 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، شىنجاڭ مىللەتلەر تارىخى كەسپىنىڭ ماگىستىرانتى.
مۇنىرە ياقۇپ (1962 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، جۇڭگو مىللەتلەر تارىخ مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

راۋاجلاندۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە بىر قاتار پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ ، خەلق ئاممىسىنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە، بىلىم ئىگىلەش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، نادان، قالاق ھالەتتىن قۇتۇلۇپ ئۆز - ئۆزىنى يۈكسەلدۈرۈشكە يېتەكلىگەن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات - تەرغىبات ئىلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى كۈچەيتىپ، كۆپلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. نەتىجىدە، ناھىيەدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ روھىي ھالىتىدە، ناھىيەنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىپ، ھەممە ئادەم مائارىپنى قىزغىن قوللايدىغان، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بارلىقىنى ئايمايدىغان قاينام - تاشقىنلىق ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ناھىيەنىڭ پەن-مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلغان، خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. بۇ جەريانىدا يېتىشىپ چىققان ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ناھىيەنىڭ كېيىنكى كۈنلەردىكى مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىگە تۆھىپە قوشۇپلا قالماي، بەلكى شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، شۇنداقلا ئازادلىق ئۇرۇشى ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشلاردا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇيۇشمىنىڭ بۇ 16 يىللىق تەرەققىيات جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى ھەمدە ئۇنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش بۇگۈنكى مىللىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىزدا، بولۇپمۇ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، مائارىپ، ئىلىم - پەنگە بولغان قىزىقىشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، يېزا - بازارلارنىڭ باشلانغۇچ مائارىپىنى رۇاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخى

بىز ئالدى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقئارالىق ۋەزىيەت ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتنى چىقىش قىلىش تۇرۇپ شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىگە قارايدىغان بولساق، ئايانكى، 19 -ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا ۋەزىيىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 1911- يىلى، سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى. بىراق، شىنجاڭدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى. خەلقنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىدىن كۆتكەن ئۈمىدى يالاڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلار تەرىپىدىن يوق قىلىندى. شىنجاڭ خەلقى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىجادلىق يولى ئىزدەپ تەمتىرەپ تۇرغان شارائىتتا، روسىيەدە لېنىن رەھبەرلىك قىلغان ئۇكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ، خەلقئارا ۋەزىيەتتە تۈپ ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى. بۇ ئىنقىلاب شىنجاڭغىمۇ ناھايىتى تېزلا تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلۇغ «4-ماي» ھەرىكىتىنىڭ پارتلىشى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، ماركسىزم - لېنىنىزملىق ئىدىيەلەرنىڭ ھەم ئىلغار پىكىرلىك ھەر خىل ئىنقىلابىي، ئىجتىمائىي ئېقىملارنىڭ شىنجاڭغا رايونىغا بولغان تەسىرىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى دېموكراتىزملىق يېڭى زامان مائارىپى ۋە مەدەنىيەت سەنئىتىگە بولغان ئىنتىلىشىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى.

يۇقىرىقىدەك ۋەزىيەتنىڭ تەسىرىدە قورغاس ناھىيەسىنىڭ قازاقىستانغا يېقىن يېزىلىرى بىلەن ئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەرلەر ۋە فېئودالىلىق ئاساسىدىكى، دىنىي كىشىلەرگە، مەرىپەت دۇشمەنلىرىگە قارشى يېڭىچە پىكىر ئېقىمى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭدەك خەلق قوزغىلاڭلىرىمۇ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا پارتلاشقا باشلىدى.

1931- يىلىغا كەلگەندە قومۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىدى. بۇ ئىنقىلاب چاقماق تېزلىكىدە پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭىيىپ، جايلاردىكى ئاممىنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىشى بىلەن زورلۇققا، ئېزىشكە قارشى چوڭ دولقۇن كۆتۈرۈلدى. بۇ ئىنقىلابنىڭ كۈچلۈك

زەربىسىدە جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئالماشتى. لېكىن «7ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دە يېڭى زېڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «12ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدە جىن شۇرىننىڭ تەختتىن چۈشۈشى تېگىي ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ خەلق مائارىپىنى بوغۇپ، خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغانلىقىدىن بولدى. بۇ ھال شېڭ شىسەينى ئاز-تولا بولسىمۇ مائارىپقا كۆڭۈل بۆلۈشكە مەجبۇر قىلدى. شۇڭا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ چىرىك ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇش خەۋپىنى ھېس قىلىپ، قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن ئويغىنىۋاتقان شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېسىمى، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ۋاقتىنچە نىقابلاپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭا ئۇ ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرىنلارنىڭ خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، ئۇلارنىڭ مەكتەپ ئېچىپ ساۋاتلىق بولۇشىغا يول قويماسلىقتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، ئەينى ۋاقتتىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ جېددىي ئېھتىياجى، خەلق ئىنقىلابىنىڭ بېسىمى ۋە سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ مەلۇم تەسىرى بىلەن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «ئۇچ بۇيۇك سىياسەت»، «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە»، «توققۇز تۈرلۈك يېڭى ۋەزىپە»، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» قاتارلىقلارنى ئېلان قىلدى ھەمدە بۇ سىياسەتلەر ئارقىلىق خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىشقا تىرىشتى. ئۇ ئېلان قىلغان «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە»دىكى «مائارىپنى كەڭ يولغا قويۇش»، «توققۇز تۈرلۈك يېڭى ۋەزىپە»دىكى «ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش» سىياسەتلىرى[1] پەن ـ مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق بولغان سىياسىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىلغارلىققا مايىل بولۇشى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭ قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ۋەكىللەرنىڭ پەننىي مەكتەپ ئېچىش تەكلىپى قوبۇل قىلىنىپ، ناھىيەلەردە تەرەققىياتقا تۈرتكە بولۇش، جاھالەتلىك مۇدھىش يىللارغا خاتىمە بېرىلىش بىلەن بىللە، يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس سېلىندى. ئەمما ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلغان ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن مەكتەپ قۇرۇشقا يەتكۈدەك ئىقتىساد يوق ئىدى. مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، جايلاردا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ «ئۇيغۇر ئۇيۇشما» دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئاممىۋى تەشكىلا بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئەڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئالدى. نادانلىق ۋە جاھالەتنىڭ دەردىنى يەتكىچە تارتقان ئۇيغۇر خەلقىدە ئىلىم ـ ئىرپان ئۇچۇن ئىنتايىن چوڭقۇر قىزىقىش ۋە ھەۋەس پەيدا بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىردىنبىر مىللىي تەشكىلاتى بولغان ئۇيۇشمىلارنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشتى. قانىنام-تاشقىنلىق مەدەنىيەت دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. پۈلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن ھەممە يەردە يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك يېڭى مەكتەپلەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. بۇرۇندىن بار بولغان مەھەللىۋى دىنىي ۋە خۇسۇسىي مەكتەپلەرنى ئۇيۇشمىلار ئۆز ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋالدى ياكى دىنىي مەكتەپلەرگىمۇ ئىلىم ـ پەندىن ساۋاتى بار ئوقۇتقۇچىلارنى بەلگىلەپ، ئوقۇغۇچىلارغا پەننىي ۋە دىنىي تەربىيەنى بىرلىكتە ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن ھەر بىر كىچىك ۋە چەت يېزا ـ قىشلاقلاردىمۇ يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. 1935ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيۇشما قارىمىقىدا ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيەلەر (10ۋىلايەت، 54ناھىيە) دە ۋىلايەتلىك، ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى

قۇرۇلدى. 1936- يىلى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ 1736گە، ئوقۇغۇچىسى 124مىڭ 174نەپەرگە، ئوتتۇرا مەكتەپ 3كە، ئوقۇغۇچىسى 440 نەپەرگە، پىداگوگىكىلىق تەربىيەلەش سىنىپى 10غا، ئوقۇغۇچىسى 535 نەپەرگە، ئاممىۋى مەكتەپلەر 115كە، ئوقۇغۇچىسى 1980 نەپەرگە يەتكەن، جەمئىي ئوقۇغۇچى 129مىڭ 469نەپەرگە يەتكەندى[2]. دېمەك، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مەكتەپ مائارىپىنىڭ گۈللىنىشىدە بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولغانىدى.

ئاقسۇدا 1933-يىلىدىكى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن بۇرۇن دىنىي مەكتەپلەر بولسىمۇ، پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن باشلانغۇچ مائارىپى بىخ ئۇرۇپ چىقىشقا باشلىدى. 1934- يىلى ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى، مەرىپەتپەرۋەر زات نىياز شەرىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئاتاقلىق ئالىم ۋە پىداگوگ مەمتىمىن قارى ھاجى (سوپىزادە)نىڭ بىۋاستە تەشكىللىشى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (شۇ چاغلاردا ئەۋقاپ دەپ ئاتالغان) قۇرۇلدى. ئۇيۇشما ئىشنى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىدىن باشلاپ، جايلاردا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئوقۇش پىشىدىكى بالىلارنى مەكتەپكە قوبۇل قىلىپ، شەھەر، يېزىلاردا پەننىي مەكتەپ قۇرۇش دولقۇنىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيەلىرىدىمۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، پەن - مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرى پائال تۈردە قانات يايدۇرۇلدى. ھەر قايسى ناھىيەلەردە قۇرۇلغان ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئىچىدە كەلپىن ناھىيەلىك ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، قىسقىغىنە 16 يىللىق تەرەققىيات جەريانىدا ناھىيەنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدا تارىخىي خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنى ياراتقانىدى.

2. كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرى

كەلپىن ناھىيەسىدە 1934- يىلى 10- ئاينىڭ 1- كۈنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبە ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، مۇھەممەد ھاجى رەئىس، ئەرشىدىن موللا مۇئاۋىن رەئىس، موللا مامۇت، قادىر مىراپ، موللاق، مۇسا مىراپ، ئەمەت شائىيو، ھەققۇل شائىيو، رېشىت ھاجى، سېيىت شائىيو، نىياز شائىيو، يولداش قازى، موللا ياقۇپ ئىجرائىي ھەيئەت بولغان[3]. ئۇيۇشما قارىمىقىدا تۆت بۆلۈم تەسىس قىلىنغان. ھازىرغىچە ساقلانغان ئارخىپ ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆشرە، زاكات، ھەققۇلا، قۇربانلىق قوي تېرىسى قاتارلىقلار ھەمدە مەسچىت، مازار، مەدرىسە، كۆۋرۈك ۋەخپىلىرى بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تەرەققىيەرۋەر سودىگەرلەر، ئۆلىمالار، چارۋىچىلار ۋە ھەر كەسىپتىكى بايلارمۇ ئىئانە تۇپلاش ئارقىلىق ئۇيۇشمىنى ئىقتسادىي كۈچكە ئىگە قىلغان. ئۇيۇشمىنىڭ ھەر يىلى يىغىۋالىدىغان ئۆشرە - زاكات كىرىمى 200 مىڭ يۇەندىن ئاشقان. مەسىلەن: ئۇيۇشمىنىڭ مىنگونىڭ 28- يىلى بىر يىل ئىچىدە ناھىيە بويىچە يىغىلغان ئۆشرە، بۇغداي 5139.12 چارەك، قۇناق 2778.9 چارەك، تېرىق 1694.85 چارەك، ئارپا 492.8 چارەك، بېدە 24مىڭ22 باغ، پاختا 6.4 جىڭ، زىغىر 1.5 چارەك، كەندىر 1 چارەك، زاكاتقا كىرگەن قوي 287 تۇياق، زاكاتقا كىرگەن ئۆچكە 22 تۇياق، پۇل 4570 يۈەن 88 تىيىن بولغان[4] . ھەر بىر كەنتتە بۇ كىرىمنى يىغىدىغان ئاشىر دەپ ئاتىلىدىغان خادىملار بار بولۇپ، بۇ خادىملارنى شۇ كەنتنىڭ خەلقلىرى سايلاپ بېرەتتى. ئۇلارغا ئۇيۇشما تەرەپتىن قوش بەتلىك كىرىم ئوردۇرى تارقىتىپ بېرىلەتتى، ئۆشرە، زاكات يەرگۈچىلەرگە ئوردۇر بېرىلەتتى. ئاشىرلاردىن ئۇيۇشما مالىيەسى كىرىم ئوردۇرى بويىچە ھېسابلاپ ئۆشرە، زاكاتنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئاشىرلارنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن ئۇنىڭدىن ئۆشرە - زاكات كەچۈرۈم قىلىناتتى ھەم مەلۇم ساندا مۇكاپات بېرىلەتتى. ئۇيۇشما كىرىم قىلغان ئۆشرە - زاكاتلارنى بازار باھاسى بويىچە سېتىپ پۇلغا

ئايلاندۇرۇپ، ئۇيۇشمىغا تەۋە ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى، مەكتەپ ، سانايىنەپىسە، پوچتا ـ تېلېگراف، قىرائەتخانا، تەشۋىقات قاتارلىق راسخوتلارغا ئىشلىتەتتى. ناھىيە تەۋەسىدىكى مەكتەپلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان بىنا قۇرۇلۇشى ياكى رېمونت چىقىملىرى، قىشلىق يېقىلغۇلارنى شۇ مەكتەپ تەۋەسىدىكى خەلقلەر ئىئانە تۇپلاش ئارقىلىق ھەل قىلىپ بېرەتتى. ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ئۇيۇشمىنىڭ بىر يىل ئىچىدىكى ئوتتۇرىچە خىراجەت ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە بولاتتى: ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى بارلىق مەسئۇل خىزمەتچى ۋە مۇئەللىملەرگە ئايلىق ژالۇنە بېرىلىش ئەھۋالى: 1- ئايدا 486 مىڭ 263 سەر؛ 2- ئايدا 257 مىڭ 575 سەر؛ 3- ئايدا 239 مىڭ 700سەر؛ 4-ئايدا 237 مىڭ 250سەر؛ 5-ئايدا 237مىڭ سەر؛ 6-ئايدا 455 مىڭ 200 سەر؛ 7-ئايدا 397 مىڭ500 سەر؛ 8-ئايدا 479 مىڭ 300سەر؛ 9 - ئايدا 499 مىڭ 800سەر؛ 10 -ئايدا 592 مىڭ 850سەر؛ 10 -ئايدا چايخانا خىزمەتچىلىرىگە بېرىلگەن ژالۇنە 118 مىڭ750 سەر ،11-ئايدا ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مۇئەللىملەرىگە بېرىلگەن ژالۇنە 639مىڭ سەر، 12-ئايدا ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مۇئەللىملەرگە بېرىلگەن ژالۇنە 618 مىڭ 900سەر؛ 12-ئايدا چايخانا خىزمەتچىلىرىگە بېرىلگەن ژالۇنە 62 مىڭ سەر؛ ئۇيۇشمىنىڭ پارچە خىراجەت راسخوتى ئۈچۈن بېرىلگەن ژالۇنە 25مىڭ سەر؛ بۇ يىل كېتىدىغان جەمئىي چىقىم 300مىڭ سەر، چايخانىنىڭ تاملىرىنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن بېرىلگەن راسخوت 30مىڭ سەر؛ ئۇيۇشما ئاقسۇ ۋىلايىتىگە كەلگەن مۇئەللىملەرنىڭ يول خىراجىتى ھەمدە ئۇيۇشمىدىن ھەر تەرەپكە تەشۋىقات ئۈچۈن بېرىلگەن مۇئەللىملەرنىڭ ئات كىراسى ئۈچۈن بېرىلگەن ئاقچا221 مىڭ 400سەر ، بىر يىللىق جەمئىي چىقىم5 مىليون920 مىڭ 288سەر[5]بولغان. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيۇشما ئەزالىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ماتېرىيال ئۈچۈن مەبلەغ توپلىغاندا، پەن ـ ماتېرىيقا ئىنتىزار بولغان كەڭ خەلق ئاممىسى بۇ ھەرىكەتكە ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوللىغان. نەتىجىدە شەھەر ـ يېزىلاردا بەس ـ بەس بىلەن ماتېرىيقا ئىئانە توپلاش دولقۇنى قوزغىلىپ، خەلق ئاممىسى ماتېرىيال ئۈچۈن نەچچە مىڭ چارەك ئاشلىق، مال ـ چارۋا ۋە نۇرغۇن نەق پۇل ئىئانە قىلغان. ئۇيۇشما بۇلارنى نەق پۇلغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇيۇشمىغا تەۋە ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى، مەكتەپ، سانايىنەپىسە، پوچتا ـ تېلېگراف، قىرائەتخانا، تەشۋىقات قاتارلىق راسخوتلارغا ئىشلەتكەن. ئۇيۇشمىنىڭ بۇ ناھىيەدە قانات يايدۇرغان ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردىن بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) زور كۈچ بىلەن پەننىي مەكتەپ قۇرۇپ، ماتېرىيالنى راۋاجلاندۇرغان

زور كۈچ بىلەن پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، مىللىي ماتېرىيالنى راۋاجلاندۇرۇش ـــ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كەلپىن ناھىيەسىدە 1934- يىلىدىن ئىلگىرى بىرمۇ پەننى مەكتەپ بولمىغان. پەقەت بازار ئىچىدە خەنزۇچىنى ئاساس قىلىپ دەرس ئوقۇتىدىغان شۆتاڭ بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى يېزىلاردىن ئالۋان ھېسابىدا يىغىۋېلىنغان ئۇيغۇر بالىلىرى ئىدى. دەرسلەر ئاساسلىقى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇلگەنلىكتىن، بالىلار تىلىدىن قىينىلىپ مەكتەپتىن قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇرغان ھەمدە بۇنداق بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئەمەلدارلارغا پارا بېرىپ بالىلىرىنى مەكتەپتىن چىقىرىۋالغان. پارا بېرىلمىگەن بىر قىسىم كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرىلا مەكتەپكە يىغىۋېلىنغان. شۆتاڭلاردا ئوقوتۇلىدىغىنى مەنچىڭ خانىدانلىقىغا ئائىت ھېكايە ـ چۆچەكلەر ئىدى. ئوقوتۇش ئۇسۇلى ۋە ئوقوتۇش يۆنىلىشىمۇ ئانچە پەرقلەنمەيتتى، دەرسلىكلەرنى تاللاپ يادلىتاتتى. ئوقوتقۇچىلار ئەپيۇنكەش، ھاراقكەش، قىمارۋاز، گۆرۈكەش بولۇپ، بالىلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش، بىلىم ئىگىلەش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيتتى. ئۇلارنى پالاق بىلەن ئۇراتتى. يەنە تېخى ئوقۇغۇچىلارغا خالىغانچە ئالۋان ـ ياساق سېلىپ، ئوتۇن، توخۇم، توخۇ ۋە باشقا بەزى بۇيۇملار ئارقىلىق چۆنتىكىنى تولدۇرۇۋالاتتى. شۇڭلاشقا شۆتاڭدا يەتتە ـ سەككىز

يىل ئوقۇپ چىققانلارنىڭ ئىچىدە دەرسنى ئەڭ ياخشى ئىگىلىگەنلىرىمۇ ئاران تەستە چالا تەرجىمان بولۇپ چىقالايتتى، كۆپ قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆمرى بىكار ئۆتۈپ كېتەتتى. مائارىپ ئەھۋالى مانا مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت مائارىپ دېگەنلەردىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

1934- يىلى ناھىيەلىك ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيەنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەنىدى. خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تۇنجى رەئىس، مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەت ھاجىنىڭ باشلامچىلىقىدا مەكتەپلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئاتلانغان. نادانلىق، قالاقلىقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى بولغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوللاپ، پۇلى بارلار پۇل چىقىرىش، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىشتەك قاينام - تاشقىنلىق ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ناھىيەنىڭ ھەممىلا يېرىدە يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشتەك پەن - مەدەنىيەت دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان مۇشۇنداق يېڭى ۋەزىيەت ۋە يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا تەقەززا بولۇپ كېلىۋاتقان خەلق ئاممىسى ئۆزى يېمەي- ئىچمەي يىغقان ئازغىنا ئىقتىسادىنىمۇ مەكتەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئىئانە قىلغان. ھەتتا بەزى مەرىپەتپەرۋەرلەر ئۇيۇشمىنىڭ ئۆز يېزىسىدا مەكتەپ قۇرۇشىنى كۈتۈپ تۇرماستىن ئۆز ئىقتىسادى بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇلارنى ئۆز ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىمۇ ئۆز يېنىدىن بەرگەن. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى پەننىي مەكتەپ قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپ خاراكتېر جەھەتتىن ئادەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپ بولماستىن، بەلكى قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسى خاراكتېرىدىكى مەكتەپ بولۇپ، دەسلەپ بىر سىنىپلىق قۇرۇلغان، خەت ساۋاتى بارلاردىن ئوتتۇز نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ سىنىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىدە ئوقۇپ چىققان ئىمىن ئىسمائىل، مىرزا ئابدۇللا قاتارلىقلاربولۇپ، بۇلار ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزلىرى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىدە ئۆگەنگەن قىرائەت، دىن دەرسى، تەۋھىت، تەجۋىت، ئانا تىل، ھېساب، شېئىر، تەنتەربىيە... قاتارلىقلاردىن دەرس بېرەتتى. ئۇچ ئايدىن كېيىن، تۇردى سابىر، ئابلىمىت ئەپەندى قاتارلىق ئىككىنچى قارار دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىمۇ مەكتەپ پۈتتۈرۈپ كەلگەن. بۇلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن دەرسلەرنىڭ تۇرلىرى كۆپىيىپ، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، گىرامماتىكا ... قاتارلىق دەرسلەر تولۇقلانغان. 1935- يىلى 6-ئاينىڭ 1-كۈنى ھاكىم يۈسۈپ دامۇللام بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مۇھەممەت ھاجى ناھىيە بويىچە تۇنجى پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپنى قۇرغان[6]. شۇ يىلى ئۇچ سىنىپقا 99 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلار قادىر ئابدۇللا، ئىمىن نىياز ۋە توختى باۋۇدۇن ئىدى. سىنىپلارنىڭ دەرىزلىرى چوڭ بولۇپ، ئاپتاپ تولۇق چۈشەتتى، سىنىپتا ئۇستەل، ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىق ئەسلىھەلەر بار ئىدى. شۇ يىلى يەنە بازار ئىچىدە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئوقۇتقۇچىلىرى ئابدۇرازاق ھامىد، قاسىمبەگ، قاشئىبرىق خانىقادا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئوقۇتقۇچىلىرى قادىر ئابلا، ئىمىن نىياز، توختى ئەپەندى، يۇرچى توققۇز گۈمبەزدە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئوقۇتقۇچىلىرى ئېلى ياقۇپ، مەمتىمىن ھوشۇر قاتارلىقلار بولۇپ، جەمئىي ئۈچ مەكتەپ ، ئالتە سىنىپ قۇرۇلغان[7]. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بۇ بازار ئىچىدىكى مەكتەپنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچىلىرىدىن تاللانغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى مەكتەپ ئارقىمۇئارقا كېڭىيىشكە باشلىغان. بازار مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن پەيدىنپەي ئوقۇتقۇچىلىققا قويۇلغاچقا، مەخسۇس ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش ھاجەت بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياج قامدالغان. 1936-يىلى 5-ئايدا ئاچال باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، 25 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، مەسۇم يۇنۇس، نامەت، ماموت ئېلى، ئەينىددىن قاتارلىق تۆت كىشى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1936- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە

قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپ توققۇزغا، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 547 گە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل ئوقۇغۇچى 307 نەپەر، قىز ئوقۇغۇچى 240 نەپەر بولغان[8].1939- يىلى ئۇيغۇشما قارىمىقىدا ناھىيىلىك قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى - پاسۇن باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن قۇمئېرىق باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلغان. پاسۇندىكى بىر سىنىپلىق قىزلار مەكتىپىگە ئامان ئابدۇرېھىم تېيىپ ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چىلاندا ئىككى سىنىپلىق بىر ئوغۇللار مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىسى سادىق سابىر، قۇمئېرىقتا ئىككى سىنىپلىق بىر ئوغۇللار مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىسى دالى ئىسمايىل، نۇرمۇھەدى، ئۇستۇن قاشئېرىقتا ئىككى سىنىپلىق بىر ئوغۇللار مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىسى ھەشقۇلى ئىسمائىل، گەزلىكتە بىر سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىسى توختى بەگ ئابلا، بازار ئىچىدە بىر سىنىپلىق بىر قىزلار مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇللا تالىپ، ئىبراھىم سايىت بولغان. 1936- يىلىدىن 1939- يىلىغا قەدەر ئۇيغۇشما 15ئورۇندا 40 نەچچە سىنىپلىق مەكتەپ بىنا قىلىپ، ئوقۇغۇچى سانىنى 1600 گە يەتكۈزگەن[9] .1940- يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قۇرۇلغان 15 مەكتەپنىڭ يەتتىسى ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدا (ئىككىسى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا، ئالتىسى خەلق باشقۇرۇشىدا) بولغان. 1944- يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر تەرتىپكە سېلىنىپ، خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەن. شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە جەمئىي يەتتە باشلانغۇچ مەكتەپ، 33 ئوقۇتۇش سىنىپى، 1416 ئوقۇغۇچى بار بولغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئىككى، ئوقۇتۇش سىنىپى ئۇچ، ئوقۇغۇچى 520، ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ بەش، ئوقۇتۇش سىنىپى 20 بولۇپ، 896 ئوقۇغۇچىسى بولغان[10]. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ سانىدىن ئېشىپ كەتكەن. كېيىنچە ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى بىر قىسىم مەكتەپلەر ناھىيە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان. 1949- يىلىغا كەلگەندە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ يەتتە (بازار باشلانغۇچ مەكتەپ، قاشئېرىق باشلانغۇچ مەكتەپ، يۇرچى باشلانغۇچ مەكتەپ، گەزلىك باشلانغۇچ مەكتەپ، ئاچال باشلانغۇچ مەكتەپ، پاسۇن باشلانغۇچ مەكتەپ)، ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئىككى (قۇمئېرىق باشلانغۇچ مەكتەپ، قۇملۇق باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوقۇغۇچى 1386نەپەر) بولۇپ، بۇ مەكتەپلەردە ئاساسلىقى ئانا تىل، ھېساب، ئىسلام دىنى تارىخى، تەنتەربىيە، ئىملا قائىدىسى، تارىخ، جۇغراپىيە، ئومۇمىي ساۋات، ئەخلاق، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن، 1944- يىلى گومىنداڭنىڭ ئۇچ مەسلەك دەرسى قۇشۇلغان. دېمەك، ئۇيغۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن زور كۈچ بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، بۇ ناھىيەنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان.

2) تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، تەشۋىق- تەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىغان

كەلىپىن ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىرگە، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ نۇرغۇن خىرمەتلەرنى ئىشلىگەن. بولۇپمۇ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش مەزگىلىدە خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىشكە ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەر قىلغان ھەمدە تۇرلۇك ئۇسۇلدا تەشۋىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، ئىنئانە توپلىغانلىنىڭ سىرتىدا، ئۇيغۇشما يەنە نۇرغۇن ئىقتىساد ئاجرىتىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بەرگەن. 1938- يىلى كەلپىن ناھىيەسىدە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا يارەدەم بېرىش ئۇچۇن، كەلكۈن مەدە پۇل - مال ئىنئانە قىلىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلغاندا ئايالارمۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنىڭ يېتىشىچە پۇل ئىنئانە قىلغان. شۇ يىلى كەلپىن ناھىيەسى بويىچە بەش مىليون 570 مىڭ سەر ئۆلكە كۈمۈش پۇلى ئىنئانە قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئۇچتىن بىرىگە يېقىن قىسمى ئايالارنىڭ نامىدا ئىنئانە قىلىنغان. شۇ چاغدا كەلپىن ناھىيەسىدىكى ئايالارغا

تۆۋەندىكىچە مۇراجىئەتنامە چىقىرىلغان: «قەدىرلىك ئاچا - سىڭىللار: 5 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمىي ۋەتىنىمىزنىڭ يېرىمىنى دۇشمەن تارتىۋالدى. ياپون قاراقچىلىرىنىڭ ئايروپىلان، زەمبىرەكلىرىنىڭ ياۋۇزلارچە بومبارديمان قىلىشى نەتىجىسىدە يۈرتىمىز، تۇپرىقىمىز نابۇت بولماقتا. ئۇرۇش رايونلىرىدىكى خەلق توپ - زەمبىرەكنىڭ ۋەيرانچىلىقىدا غەيرى ئىنسانىي ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولماقتا. ياپون فاشىستلىرىنىڭ قاراقچىلارچە قانلىق ھۇجۇمى ئارقىسىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەقدىرى ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالدى. بىز يۈرتىمىزنى، ۋەتىنىمىزنى سۆيىمىز. بىز ئىنتىپاقلىشىپ ياپون قاراقچىلىرىنى زېمىنىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئەركىنلىكىمىزنى قولغا ئالىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قېرىنداشلار، خوتۇن - قىزلار پۇلىمىز بولسا پۇل، كۈچىمىز بولسا كۈچ، كىيىمىمىز بولسا كىيىم چىقىرايلى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋالسۇن، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن ساخاۋەتلىك قولۇڭلارنى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ياردىمىڭلارنى ئايىماڭلار!» [11]. بۇ مۇراجىئەتنامىدە ياپون قاراقچىلىرىنىڭ بومبارديمان قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ نابۇت بولۇۋاتقانلىقىنى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق، بارلىق خەلقنى ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپتىكىلەرگە پۇل - مال ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان، بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيۇشما خەلق ئاممىسىغا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىشكە ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەر قىلغان. بۇنىڭ تەسىرىدە كەلپىن ناھىيەسىدىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خىزمەتچىلىرى 1939-1940-يىللىرى «شاڭخەي كېچىسى»، «كۆرەش قىزى» دراملىرىنى تەييارلاپ، سەييارە تەشۋىق قىلىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتىلا 450 مىڭ دولار ئىئانە توپلاپ، ياپونغا قارشى ئازادلىق ئۇرۇش فرونتىغا ئەۋەتكەن[12]. 1939- يىلى كەلپىن ناھىيەسى بويىچە 6 مىليون سەر ئىئانە يىغىلغان، شۇ چاغدا ئايالارنىڭ بەزىلىرى ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرىنى ئىئانە قىلغان. 1943- يىلى 5 - ئايدا ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش پائالىيىتىگە ئايالارمۇ ئاكتىپ قاتنىشىپ، ناھىيە بويىچە 500 گە يېقىن ئايال560 يامبۇ قىممىتىدىكى ئىئانە توپلاپ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك باش ئۇيۇشمىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇيۇشما يەنە مەخسۇس تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، شەھەر ئىچى ۋە ھەر قايسى رايون بازارلىرىدا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش توغرىلىق تەشۋىقات - تەربىيەسى ئېلىپ بارغان. بۇنداق تەشۋىقاتلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن.

3) ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە يۇرۇش قىلىپ، ناھىيەنىڭ مەدەنىيىتى - مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى يالڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى يۈرگۈزگەن «نادانلىقتا قالدۇرۇش» سىياسىتىنىڭ كاساپىتىدىن ساۋاتسىز قالغانىدى. كەلپىن ناھىيەسىدە ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن زور كۈچ بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، ئوقۇغۇچى تەربىيەلەش بىلەن بىرگە يەنە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيىتى ئېلىپ بارغان. ئۇيۇشما كۈندۈزلىرى مەكتەپتە ئوقۇغۇچى تەربىيەلەشتىن سىرت، يەنە شەھەر-يېزىلاردىكى بارلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كەچلىك كۇرسلارنى ئېچىپ، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارنى كەچلىك كۇرسلاردا دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، چوڭ ياشتىكىلەرنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە بويىچە 80 پىرسەنتتىن كۆپرەك ئادەمنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان. بۇ ئارقىلىق ناھىيەنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى زور كۈچ بىلەن راۋاجلانغان.

4) ئۇيۇشما قارىمىقىدا سانايىنەپىسە تەشكىللەپ، ناھىيەنىڭ ئەدەبىيات- سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرگەن

كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا يەنە سانايىنەپىسە تەشكىللىنىپ، تىياتىر،

كومپىدىيە، كونىسېرت ئوينالغان. 1940 ـ يىلى ناھىيەلىك ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى شەھەردە 600 كىشىلىك مېتىرلىق بىر تىياتىرخانا سېلىپ [13]، ئىلغارلىقنى ياقلايدىغان، جەمئىيەتنىڭ قالاق، نادان تەرىپىنى پاش قىلىدىغان سەنئەت نومۇرلىرى ئوچۇن سەھنە ھازىرلاپ بەرگەن، شۇ ئارقىلىق خەلقنى يېڭى مەدەنىيەتكە ئۇندەپ، ئاممىغا ئىلغار بولغان روھىي ئوزۇق تەقدىم قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆيۈشما يەنە قىرائەتخانا قوروپ، ئۇنىڭغا تۇرلوك يېڭى كىتاپ، ژۇرنال، گېزىت قاتارلىقلارنى قويۇش بىلەن بىرگە قىرائەتخانا زالىغا بىلىيارت، شاھمات، قاتارلىق كوڭۈل ئېچىش بۇيۇملىرىنى قويۇپ، ھەۋەسكارلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى ۋاقتىنى كوڭۈللوك ئوتكوزۇشى ئوچوڭ شارائىت يارىتىپ بەرگەن. تەنتەربىيە ئىشلىرىنى زور كوچ بىلەن قانات يايدۇروپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپلەردە توپ ئويناش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى يولغا قويوپ، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۆيۈشتۇرغان. شۇ چاغدا ۋىلايەت بويىچە ئوتكوزۇلگەن تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە كەلپىن ناھىيەسىدىن ئىمتىياز باشچىلىقىدا 30 نەپەر تەنھەرىكەتچىدىن (مەمەت سادىر، زىنەپخان، تۇردىخان... قاتارلىقلار) تەشكىل تاپقان بىر گۇروپپا قاتناشىپ، ۋىلايەت بويىچە ئىككىنچى دەرىجىگە ئېرىشكەن [14]. بۇ پائالىيەتلەر ئارقىلىق ناھىيەنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى بېيىتىلغان.

3. كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۆيۈشمىسىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى

كەلپىن ناھىيەسىدە ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلقنى ئاقارتىش، يېڭىلىققا باشلاش، ئۇلارنىڭ دىللىرىنى يورۇتۇپ، كىشىلىك ھاياتقا ۋە كەلگۈسىگە بولغان ئۇمىدۋارلىقىنى كوچەيتىش، ئىلىم ـ مەرىپەت ئارقىلىق مىللەتنى، خەلقنى يوكسەلدۇرۇش قاتارلىق جەھەتتە يوقىرىدا ئېيتىپ ئوتولگەندەك بىر قاتار پائالىيەتلەر ئارقىلىق دەۋر بولگوچ تەرەققىياتلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولوپ، بۇلارنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە تەرەپلەردىن بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۆيۈشمىسى 1934 ـ يىلىدىن 1950 ـ يىلىغىچە بولغان بۇ 16 يىللىق تەرەققىيات جەريانىدا زور كوچ بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، بىر تۇركۈم ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇپ، ناھىيەنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يوقىرى كوتورگەن. شۇ چاغلاردا ئۆيۈشما خەلقتىن يىغقان ئوشرە ـ زاكاتلارنى ۋە ۋەخپە يەرلەردىن يىغىۋىلىنغان ئاشلىقلارنى سېتىپ، نامرات يېزا ـ كەنتلەرگە تارقىتىپ بېرىپ، ئوني مەكتەپ خراجىتى ئوچوڭ چىقىم قىلىشقا دەۋەت قىلغان، بۇنىڭ بىلەن جايلاردىكى مەكتەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئوقوتقوچىلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرى يېڭىدىن سېلىنىپ، پەننىي مائارىپ ئوقوتوش ـ ئوقوتوش ئىشلىرى ئوچقاندەك تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

ئوقوتقوچىلارنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، قىزغىنلىقى ئاشقان. سىنىپلارنىڭ سانى كوپەيىپ، ئوقوتوش سۈپىتى يوقىرى كوتورۇلگەن. بۇنىڭ بىلەن مەزكۇر ناھىيەدىكى پەننىي مائارىپ ئىشلىرى كىشىنى خۇشال قىلىدىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، زور تۇركۈمدىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ كوزى ئېچىلغان. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئۆيۈشما جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەبىقىلەرنىڭ ھەمكارلىقى ئارقىسىدا ئىلگىرى ـ كەيىن بولوپ توققوز باشلانغوچ مەكتەپ، يەنى ناھىيەلىك بىرىنچى باشلانغوچ مەكتەپ، يوقىرچى باشلانغوچ مەكتىپى، قاشئېرىق باشلانغوچ مەكتىپى، ئاچال باشلانغوچ مەكتەپ، قوملوق باشلانغوچ مەكتەپ، قۇمئېرىق باشلانغوچ مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەرنى قورغاندى. ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى قورغان بۇ باشلانغوچ مەكتەپلەر ھازىرمۇ بار بولوپ، ھازىرقى كەلپىن ناھىيەلىك 1 ـ باشلانغوچ مەكتەپ كەلپىن ناھىيەلىك قۇمئېرىق باشلانغوچ مەكتىپىنىڭ دەل ئوزى. بۇ مەكتەپلەردە ئوقوتوقوچىلار تاكى كېيىنكى چاغلارغىچىلىك مەزكۇر ناھىيەنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

2) ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇروش، ۋەتەننى مۇنقەرزىلكتىن قوتقۇزۇش مەزگىلىدە ئۆيۈشما خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىشكە ئومۇميوزلوك سەپەرۋەر قىلىپ، مەخسۇس

تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، مەكتەپلەردە، كوچىلاردا تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرگەن، ياپونغا قارشى ئۇرۇش فرونتلىرىغا ئىئانىلەرنى توپلاپ، ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىپ، ياپونغا قارشى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن تېگىشلىك هەسسە قوشقان. كوچا تەشۋىقاتلىرىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن هەر قايسى مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئويۇن تەييارلاپ، يېزا - كەنتلەردە قويۇپ، ئىئانە توپلىغاندى. رابىيە، گۈلسۇمخان، نىساخان، شەرۋانىخان، مەرەمنىساخان، هاشىخان، ئايمىخان، ئامىنەم قاتارلىق ئايالار ئويۇن قويۇش، تەشۋىق قىلىش، ئايرىم سۆھبەتلىشىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق جەڭچىلەرگە ياردەم بېرىش تەشۋىقاتى قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆزلىرىمۇ قولىدىن كېلىشىچە ئالدىنقى سەپ ئۈچۈن ئىئانە توپلاپ، هەممە ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندى.

3) ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللىي ئەدەبىيات - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مۇهىم ۋەزىپىسى دەپ تونۇپ، ناهىيەنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغان. ئازادلىقتىن بۇرۇنقىدەك ئىسلام ئەقىدىسى، دىنىي مۇتەئەسسىپلىك هۆكۈم سۈرگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەكسىيەتچى هۆكۈمەت هاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشى گۇناھ هېسابلىنىدىغان شارائىتتىمۇ، ئۇيۇشما تۇرلۇك بېسىم ۋە توسالغۇلاردىن قورقماي، كىنو - تېياتىر ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغاندى. 1940- يىلى ناهىيەلىك ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى شەهەردە 600 كىۋادرات مېتىرلىق بىر تېياتىرخانا سېلىپ، ئىلغارلىقنى ياقلايدىغان، جەمئىيەتنىڭ قالاق، نادان تەرىپىنى پاش قىلىدىغان سەنئەت نومۇرلىرى ئۈچۈن سەهنە هازىرلاپ بەرگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا كونا ئادەت كۆچلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا قارىماي، بىر بۆلۈك ئەر - ئايالار بۇ ئىشقا ئاكتىپ قاتناشقان، 1944- يىلى ئون تۆت ياشلىق زۆھرەخان ناهىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم سەهنىدە ئويۇن كۆرسىتىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان، خەلقنى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە ئىلهاملاندۇرغان، شۇنىڭدىن كېيىن رابىيە، گۈلسۇمخان، زۇھرەخان، ئايمىخان قاتارلىق ئايالارمۇ سەهنىدە ئويۇن كۆرسىتىپ، خەلقنى تەربىيەلىگەن.

4) ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى خەلقنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش، ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقنى زەھەرلەپ كەلگەن خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، پەن-مائارىپ ئارقىلىق يېڭى يولغا مېڭىش، ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيۈش تەربىيەسى بېرىش ئۈچۈن هەر قايسى يېزا - قىشلاقلارغا تەشۋىقات گۇرۇپپىلىرىنى چىقىرىپ يېڭى ئىدىيە، يېڭى تۇرمۇش ساهەسىدىكى خىزمەتلەرنىمۇ ياخشى ئىشلىگەن.

ئۇ زامانلاردا ناهىيەدە دوختۇر بولمىغانلىقتىن، بىر قىسىم كىشىلەر چوڭ دوختۇرخانىلارغا بېرىپ كېسەل داۋالاتقاندىن باشقا، كۆپ سانىدىكى كىشىلەر كونا خۇراپاتلىققا ئىشىنىپ رەم سالدۇرۇش، دۇئا ئوقۇتۇش، پېرە ئوينىتىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق كېسەللىكتىن قۇتۇلماقچى بولۇشاتتى، بەزىلەر سىرتتىن كېلىپ قالغان تېۋىپلارغا ياكى تېۋىپلىق تونىغا ئورىنىۋالغان ئالدامچىلارغا ئالدىنىپ، جېنىدىن ئايرىلىپ قالىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى. شۇڭا ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىش تەشۋىقات ۋەرەقلىرىنى تارقىتىپ، خۇراپىي ئۇسۇللار بىلەن كېسەل داۋالاتماسلىق، ئالدامچىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەسلىك، يۇقۇملۇق كېسەللەرگە يېقىنلاشماسلىق توغرىسىدا تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلەپ، ياخشى ئۇنۇم هاسىل قىلغان. ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى يەنە كۆتۈپخانا ئېچىپ، ئۆلكىلىك ئۇيۇشما نەشرىياتى چىقارغان گېزىت - ژۇرنال، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «ئالغا» ژۇرنىلى قاتارلىقلارنى خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن.

5) ئۇيۇشما يەنە ناهىيە ئېچىدە دارىلئېتام (يېتىملەر مەكتىپى) قۇرۇپ، ئاتا - ئانىسى يوق، باش-پاناهسىز باللارنى يىغىپ ئوقۇتقان. ئۇلارنىڭ پۈتۈن تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، هەر يىلى يازلىق، قىشلىق كىيىم - كېچەكلەرنى بېرىپ، يىمەك - ئىچىمەك تەمىناتىنى، تۇرار جايىنى ئۇستىگە ئېلىپ، ئۇلارنى خاتىرجەم ئوقۇش شارائىتىغا ئىگە قىلغان. ئۇيۇشما بۇنىڭدىن باشقا يەنە خەيرىيەت، قۇتقۇزۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا غەمخورلۇق قىلىپ، دەردىگە دەرمان بولۇش، ئىگە - چاقىسى يوق يېتىم - يېسىرلارغا باشپاناه بولۇش، تەبىئىي ئاپەت،

زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن يار-دەم بېرىپ، ئۇلارنى قوتقۇزۇشتەك نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇشما يەنە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ئەر ـ ئاياللارنى ساۋاتلىق قىلغان. تەنتەربىيە ئىشلىرىنىمۇ زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغان .

خۇلاسە

1950- يىلىغا كەلگەندە كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ نامى «ئىتتىپاق»قا ئۆزگەرتىلىپ، ئىمىر باقى قوشۇمچە باشقۇرغان. 1951- يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ خىزمەتلىرىنى ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تارىخي ۋەزىپىسى ئاياغلاشقان. ئۇيۇشما خادىملىرى ئۆز سالاھىيىتى ۋە ئىقتىدارى بويىچە كۆپ قىسمى مەكتەپ ۋە ئىدارىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاز بىر قىسمى ئائىلىلەرگە قايتۇرۇلغان.

ئومۇمەن، كەلپىن ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى نۇرغۇنلىغان زىيالىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇپ، خەلقنى يېڭىچە پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئىگە قىلىپ، مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان، كەلپىن ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغان. شۇنىڭدەك ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ، ئومۇمەن شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. ھازىر شىنجاڭنىڭ ھەر قانداق جايلىرىدا، يېزىلاردا زىيالىلارنىڭ بولۇشىنى دەل ئاشۇ يىللاردىكى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ئىزاھاتلار

[1] لیۇ زشیاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (2-قىسىم) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2003-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 1271-،1276 -بەتلەر.

[2]左红卫，郭红霞:《新疆维文会兴办民族教育及其作用》[J]，《新疆大学学报》，2005 年第三期。

[3] [6] [8] [10] [13]《柯坪县志》编纂委员会编:《柯坪县志》[M]，《新疆大学出版社》，1992 年八月，第 319-320 页，249 页,339 页。

[4] كەلپىن ناھىيەلىك ئارخىپ ماتېرىياللىرى «كەلپىن ناھىيە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مىنگونىك 28-يىلىدىكى كىرىم ـ چىقىم بولغان تۈرلۈك ئىش ھېسابى».

[5] كەلپىن ناھىيەلىك ئارخىپ ماتېرىياللىرى.

[7] [9] [14]ئىمىن نىياز: «كەلپىننىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ تارىخى ھەققىدە ئەسلىمە »، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 31-سان، 219-،222-بەتلەر.

[11]ئابدۇساتتار ھامىدىن: «ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى كەلپىن ئاياللىرىنىڭ ئىئانىلىرى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 42-سان، 137-بەت .

[12] ئابدۇللا تالىپ: «ياپۇنغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىدىن ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 28-سان، 7- بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 10 ـ 127 ـ 02 (2012) 5878 ـ 1005

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى ھەققىدە*

ئادىلجان ئاقيول

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات ـ تارقىتىش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىنىڭ قۇرۇلغان سەككىز يىلدىن بۇيان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە تور بەت قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ماقالىدە تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى تونۇشتۇرۇش بىلەن بىرگە، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭ قۇرۇلمىسى، مەزمۇنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىپ، نۆۋەتتە تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭ تارقىتىش ئۈنۈمىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ تەدبىرلەر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭ بۈگۈندىن كېيىنكى تەرەققىياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

摘要：新疆维吾尔天山网成立 8 年以来，形成了其独特的特色和网页架构。这篇文章在介绍新疆维吾尔天山网简史的同时，重点研究了新疆维吾尔天山网的网页架构和内容，就目前影响新疆维吾尔天山网传播效率的问题方面进行了分析，并提出了存在问题的解决措施。这些措施在新疆维吾尔天山网今后的发展道路上有着重要的意义。

Abstract: In the eight years since the Tengritagh Uyghur Website was founded, the site has developed unique characteristics and a unique web page structure. This article, along with briefly outlining the history of the Tengritagh Uyghur Website, will also explicate the structure and content of the Tengritagh Uyghur Website, and will consider some of the factors currently affecting the reception of the site. In addition, some suggestions will be put forward for solving remaining problems; these suggestions are of great significance for the future development of Tengritagh Uyghur Website.

كىتابلارنى جۈگگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G21　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئىنتېرنېت توربى ئىنسانلارنىڭ كومپيوتېر بىلەن ئىنتېرنېت توربىنى ئاساس قىلغان ئۇچۇر دەۋرىگە كىرگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. تور بېكەتلىرى بولسا ئىنتېرنېت توربىدىكى ئۇچۇر تارقاتقۇچىلار بىلەن قوبۇل قىلغۇچىلارنى تۇتاشتۇرىدىغان ۋاستە بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇچۇر دەۋرىدىكى ئەڭ مۇھىم پونكىتقا ئايلاندى.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىنتېرنېت توربى ئىشلىرى 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە 15 يىلدىن كۆپرەك تەرەققىيات مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈردى. كىشىلەرنىڭ تور ۋاستىسىگە بولغان ئېھتىياجى ۋە نازارەت سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقىدەك ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشەنچلىك دەرىجىسى يۇقىرى، نازارەت سىستېمىسى مۇكەممەل بولغان تەڭرىتاغ توربى قۇرۇش پىلانىنى تەستىقلىدى.

تەڭرىتاغ توربى 2001 ـ يىلى گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى تەستىقلىغان، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاخبارات ئىشخانىسى باشقۇرۇشىدىكى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاساسلىق ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ يېقىندىن ھەمكارلىشىشى بىلەن قۇرۇلغان شىنجاڭدىكى بىردىنبىر نۇقتىلىق ئاخبارات تور پونكىتى بولۇپ، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە بەش خىل تىلدا تارقىتىلىدۇ.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربى 2002 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قۇرۇلغان ۋە سىناق تەرىقىسىدە ئۇچۇر تارقىتىشقا باشلىغان، 2003 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى رەسمىي يولغا قويۇلغان بولۇپ، شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ

* بۇ ماقالە 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئادىلجان ئاقيول (1985 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇغۇلغان) ، ماگىستىرانت.

ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا ئېچىلغان ئۇيغۇر تور ئاخبارات ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور پونكتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ تور ئاخباراتچىلىقىدىكى ئۆتكۈر كۆز بولۇش سۈپىتى بىلەن، پارتىيەنىڭ توغرا ئاخبارات ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، شىنجاڭدىكى يېڭىلىق، ئەلگە يېڭى ئۇچۇر، خىلمۇخىل نوپۇزلۇق ئاخبارات قاراشلىرىنى يۈكسەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى ۋاقتىدا خەۋەردار قىلىپ كەلدى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، ئۇرۇمچى خەلق رادىيو ئىستانسىسى، ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»، «قانۇنچىلىق گېزىتى»، «بۈگۈنكى شىنجاڭ» ژۇرنىلى، «تارىم» ژۇرنىلى، «مىراس» ژۇرنىلى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئاخبارات ۋاستىلىرى ۋە گېزىت-ژۇرناللار بىلەن دوستانە ھەمكارلىشىپ، ئورتاق ئىلگىرىلەپ كەلدى.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتى 2007-يىل 28-مايى چۈشتىن كېيىن 3:00دە (شىنجاڭ ۋاقتى) كونا تور بەت بىلەن خوشلىشىپ، سەھىپىلىرى رەڭدار، مەزمۇنى سەرخىل يېڭى بىر قىياپەت بىلەن سىناق تەرىقىسىدە ئۇچۇر تارقىتىشقا باشلىغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەڭ كۆرۈرمەنلەر بىلىشىنى خالايدىغان ئەلگە يېڭى ئۇچۇرلارنى، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى، مائارىپى، گۈللەۋاتقان ساياھەتچىلىك قاتارلىق جەھەتلەردىكى يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە تارقىتىپ كېلىۋاتىدۇ. تور بېكەت يەنە چەت ئەللەردىكى لاتىن ۋە سلاۋيان يېزىقلىرىنى قوللىنىدىغان، كەڭ كۆرۈرمەنلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، 2007-يىلى 5-ئايدا، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەۋەر ۋە ماقالىلەرنى لاتىن ۋە سلاۋيان يېزىقلىرىغا ئاپتوماتىك ئايلاندۇرىدىغان سىستېمىنى بارلىققا كەلتۈردى ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى مۇجەسسەملىدى.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ باشقا ئۇيغۇرچە تور بېكەتلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىدەك:

1.ئۇنىۋېرسالللىقى كۈچلۈك بولغان ئاخبارات-ئۇچۇر تەپسىدىكى تور بېكىتى.

رايونىمىزدىكى نۇرغۇن تور بېكەتلىرىگە ئوخشاش تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى تۇرمۇشنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ. لېكىن ئاساسلىق ئۇچۇرلار يەنىلا رايونىمىز ئىچى - سىرتىدىكى مۇھىم ئاخبارات خەۋەرلىرى بولۇپ، تور بەت يۈزىدىكى مەزمۇنلار ئىچىدە خەۋەرلەرنىڭ نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى. ئۇنىڭ باشقا ئۇيغۇرچە تور بېكەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، گەرچە تور بەتتىكى مەزمۇنلار مەدەنىيەت، تۇرمۇش، سەنئەت قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلسىمۇ، تور بەتنىڭ خاسلىقى يەنىلا ئۇنىڭ ئاخباراتچانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇچۇرلار مۇھىملىق دەرىجىسى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاخبارات ئۇچۇرلىرىنىڭ بەت يۈزىدىكى سالمىقىدىنلا ئۇنىڭ بۇ خىل خاسلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

2.ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك ياردىمىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بىردىنبىر ھۆكۈمەتكە قاراشلىق تور پونكتى بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە باشقا تۈرلۈك ياردىمىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، نوقۇل ھالدا ئىقتىسادىي پايدىنى كۆزلەپ، بىر قىسىم چاكنا، كىشىلەرنى بىزار قىلىدىغان ئىلانلارنىڭ تور بەت يۈزىدە كۆپلەپ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنالايدۇ.

بىز بەزىبىر شەخسىي تور بېكەتلەرنى ئاچقان ۋاقتىمىزدا، بىر قىسىم چاكنا ئىلانلارنىڭ مائۇس ئىستېرىلكىسىنىڭ يۆنىلىشىگە ئەگىشىپ، بىز ئاچماقچى بولغان مەزمۇنلارنىڭ ئېچىلىشىغا توسالغۇ بولىدۇ. مانا بۇ خىل چاكنا ئىلانلار دەل شەخسىي تور بېكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورى ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىدىن بەھرىمەن بولغاچقا، بۇ خىل يۈزلىنىشتىن مۇستەسنا.

3.نازارەت سىستېمىسى مۇكەممەل

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، تور بەت يۈزىدىكى ھەربىر خەۋەر، ھەربىر خەت قاتمۇقات تەكشۈرۈش ۋە تاسقاشلاردىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن تورداشلار بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. تۆۋەندىكى ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ ئەۋەتكەن خەۋەرلىرىنىمۇ قايتا - قايتا تەكشۈرۈپ، راستلىقى ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، ئاندىن تور بېتىگە چىقىرىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توردا سىياسىيغا مۇخالىپ بولغان ئۇچۇرلارنىڭ ۋە كېلىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان «كوچا پاراڭلىرى»نىڭ كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى يوق دېيەرلىك.

4.چىنلىقى يۇقىرى

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توردىكى خەۋەرلەر ئاساسلىقى شىنخۇا توري، مائارىپ توري، قانۇنچىلىق توري، قاتارلىق مەملىكىتىمىزدە نوپۇزى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان، ئىشەنچلىك تور بېكەتلىرىدىن تاللاپ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

يەنە مۇھىملىق دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان يېڭى ۋە پائالىيەتلەرگە ئۆز نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ بېۋاستە قاتنىشالايدۇ ۋە نەق مەيدان خەۋىرى يېزىپ تارقىتالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، تور بەت يۈزىدىكى خەۋەرلەرنىڭ خەلق تۈرمۈشىغا يېقىنلىق دەرىجىسى ۋە چىنلىقى يۇقىرى .

5.تور بېكەت خادىملىرىنىڭ كەسىپكە بولغان قىزغىنلىقى ۋە ساپاسى يۇقىرى.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توردا ھازىر خىزمەت قىلىۋاتقانلار جەمئىي 11نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر كىشى مۇقىم ئىشتاتلىق، توققۇز نەپەر كىشى تەكلىپ بىلەن ئىشلەۋاتقانلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇنتىزم ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاخبارات كەسپىنى پۈتتۈرگەن ياشلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرى جوڭگۇ ئاخبارات تارقىتىش ۋاستىلىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنى، قالغانلار شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات - تارقىتىش ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇلارنىڭ كەسىپكە بولغان قىزغىنلىقى يۇقىرى، خىزمەتنىڭ ھەربىر ھالقىلىرى ۋە ئىنچىكە تەرەپلىرىگىمۇ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىدۇ. گەرچە تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توردا ھازىر خىزمەت قىلىۋاتقانلارنىڭ ئومۇمىي سانى تور بېكەت يۈزىدىكى ھەر بىر چوڭ كۆزنەككە بىردىن توغرا كەلمىسىمۇ، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېتىنىڭ كۆلەملەشكەن، ئۇنىۋېرسالليقى كۈچلۈك تور بېكىتىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تور تارقىتىش ئىشلىرىدا، بۇگۈنكىدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرىلىشىنى، ئۇلارنىڭ خىزمەتكە بولغان قىزغىنلىقى ۋە ئاكتىپچانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

6.ئىختىيارىي مۇخبىرلارنى جەلپ قىلىش كۈچى بىرقەدەر يۇقىرى

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري دىيارىمىزدىكى بۇاستە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق بولغان تور پونكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، توردىن ئىبارەت بۇ ۋاستە (ئۇيغۇرچە) تېخى ئىختىيارىي مۇخبىر بولماسلىقتەك ھالەتنى بۇزۇپ تاشلىدى. رايونىمىزدىكى بىر قىسىم شەخسىي ئۇيغۇر تور بېكەتلىرىدىمۇ شەكلى ئۆزگەرگەن بىر قىسىم «ئىختىيارى مۇخبىرلار» قوشۇنى يوق ئەمەس. بىراق بۇ «ئىختىيارىي مۇخبىرلار»نىڭ ۋەزىپىسى چەت يېزا-قىشلاقلاردىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا بۇاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم خەۋەر، ئۇچۇر، ئىنكاسلارنى يوللاش بولماستىن، ئۆزى قىزىقىدىغان «كوچا پاراڭلىرى »، تېخى تەھرىرلەشتىن ئۆتمىگەن شېئىر، نەسىر، ھېكايە، قاتارلىق ساھەلەر بىلەن چەكلىنىدۇ، خالاس.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري مەخسۇس ئىختىيارىي مۇخبىرلار ئۇچۇن «يېزا - قىشلاقلىرىمىزدا» سەھىپىسى ئېچىپ، ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىزىقىشىنى قاندۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري گېزىت، ژۇرنال، رادىيو-تېلېۋىزىيە قاتارلىق ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىگە ئوخشاش ئىختىيارىي مۇخبىرلارغا ئۆز ئەجرىگە لايىق قەلەم ھەققى بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇلارنى قىزىقتۇرۇپ كەلمەكتە.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ تور بەت قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان:

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ باش بېتى، باش بەت، خەۋەر مەركىزى، گۈزەل شىنجاڭ، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات، تۇرمۇش، ئېكران، رادىيو، تەنتەربىيە،

مەدەنىي مىراس، نوپۇس ۋە پىلانلىق تۇغۇت، قانۇن مۇنبىرى، سۆز قالدۇرۇش قاتارلىق 13 چوڭ كۆزنەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر قايسى چوڭ كۆزنەكلەر يەنە ئۆز ئىچىدىن كىچىك كۆزنەكلەرگە بۆلۈنگەن. تۆۋەندە مەن ھەر قايسى چوڭ كۆزنەكلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1.باش بەت: تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىغا كىرگەن چىغىشىدىكى كۆزنەكلەر ۋە ھەربىر كۆزنەكنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەڭ رەڭدار كۆزنەكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، سىزنىڭ ئىزدىگەن مەنزىلىڭىزگە يېتىشىڭىزدىكى ياكى تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېتى ئىچىدىكى سىز ئېرىشمەكچى بولغان تەپسىلاتلارنى تېپىشىڭىزدىكى كۆۋرۈك ھېسابلىنىدۇ، باش بەتكە كىرگەندىن كېيىن، ئېھتىياجلىق بولغان ئۇچۇرلارغا، مۇناسىۋەتلىك كۆزنەكلەرنى بىۋاستە شۇ مەزمۇندىكى ئۇچۇرلار بىلەن ئۇچراشقىلى بولىدۇ.

2.خەۋەر مەركىزى: بۇ كۆزنەكتە شىنجاڭ خەۋەرلىرى، خەلقئارا خەۋەرلەر، مەملىكەت خەۋەرلىرى، ۋىلايەت ـ ئوبلاست خەۋەرلىرى، ئىقتىسادىي خەۋەرلەر، پەن ـ ماارىپ خەۋەرلىرى، تەنتەربىيە خەۋەرلىرى ۋە ئىجتىمائىي خەۋەر قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، مۇھىملىق دەرىجىسى يۇقىرى، كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان خەۋەرلەر ناھايىتى سىستېمىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

خەۋەر مەركىزى كۆزنىكى تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتىنىڭ ئەڭ جەۋھەر قىسمى بولۇپ، مەزكۇر كۆزنەككە كىرىش ئارقىلىق، ئۆزىڭىز قىزىقىدىغان ۋە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەڭ يېڭى ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيسىز.

3. گۈزەل شىنجاڭ: مەزكۇر كۆزنەك رايونىمىزدىكى سەيلىگاھلار، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت، سەنئەت قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، يەنە ئۆز ئىچىدىن شىنجاڭدىكى مىللەتلەر، مەمۇرىي رايونلار، مۆجىزىلىك جايلار، سایاھەت رايونلىرى، سۈرەتتىكى شىنجاڭ قاتارلىق كىچىك كۆزنەكلەرگە بۆلۈنگەن. بۇخىل سىستېمىلىق ئورۇنلاشتۇرۇش، قىزىقىۋاتقان ئۇچۇرلارنى ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان ئۇچۇرلارغا بىۋاستە ئېرىشەلىشى ئۈچۈن، ناھايىتى قولايلىق شارائىت ھازىرلىغان.

4. مەدەنىيەت: بۇ كۆزنەكتە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى، خاراكتېر ئالاھىدىلىكى، مىللىي سەنئەت ۋە ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىكى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان. قىزىقىۋاتقانلار قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، مەزكۇر كۆزنەك يەنە ئۆز ئىچىدىن شىنجاڭدىكى يېمەك ـ ئىچمەكلەر، ئۆرپ ـ ئادەت، كىيىم ـ كېچەك، مىللىي سەنئەت ۋە يازما ئەدەبىيات قاتارلىق كىچىك كۆزنەكلەرگە بۆلۈنگەن. كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، يۇقىرىقى مەزمۇنلار يەنە ھەرخىل بەدىئىي سۈرەتلەرنىڭ ياردىمىدە بىر قەدەر ئېنىق ۋە ئۆلچەملىك تونۇشتۇرۇلغان.

5. ئەدەبىيات: ئەدەبىيات كۆزنىكى بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر تورچىلىقىدا ھەممىگە دېگۈدەك ئۇنىۋېرسال بولغان، ئومۇملاشقان كۆزنەك ھېسابلىنىدۇ. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توری ئەدەبىيات كۆزنىكىنىڭ باشقا تور بەت ئەدەبىيات كۆزنىكىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، مەزكۇر كۆزنەكتە «شىنجاڭ ئايالىرى»، «زامانىمىز ئاخباراتچىلىقى»، «جوڭگو مىللەتلىرى» قاتارلىق ژۇرناللار ئاساسەن تولۇق ساقلانغان. بۇ كۆزنەك يەنە ئۆز ئىچىدىن ئەدەبىي ئەسەر، تەرجىمەلەر، ھېكمەت ئۇنچىلىرى، شېئىرىيەت گۈلزارى، تەڭرىتاغ كىتابخانىسى قاتارلىق كىچىك كۆزنەكلەرگە بۆلۈنگەن.

6. تورمۇش: بۇ كۆزنەك كەڭ تورداشلارنى ھەرخىل تورمۇش بىلىملىرىدىن خەۋەردار قىلىش، تورمۇش ئۇچۇرلىرىنى يەتكۈزۈش، تورداشلارنىڭ تورمۇشىدا دۇچ كەلگەن مەسىلىلىرىگە مەسلىھەت بېرىش مەقسىتىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، پەرزەنت تەربىيەلەش، ساغلاملىق، ئەخلاق، ئائىلە ۋە نىكاھ، يېڭى كىنو ئۇچۇرلىرى قاتارلىق كىچىك مەزمۇنلارغا بۆلۈنگەن. ھەربىر كۆزنەكنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى ئاساسەن تورمۇشتىكى بىلىشكە تېگىشلىك بولغان مۇھىم ساۋاتلاردىن تەركىب تاپقان.

7. ئېكران: مەزكۇر كۆزنەكتە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرى ئاساسەن تولۇقى بىلەن ساقلانغان بولۇپ، تورداشلار خالىغان ۋاقىتتا، ئۆزى كۆرمەكچى بولغان پروگراممىلارنى تەڭرىتاغ ئۇيغۇر

توري ئارقىلىق كۆرۈش ئىمكانىيىتى ھازىرلىغان.

8.رادىيو: تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدا تور رادىيوسى تەسىس قىلىش پىلانى خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېقىنقى مەزگىلگىچە بۇ كۆزنەك كەڭ تورداشلار بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن ئىدى. 2010-يىلى 6-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ، تور بېكەت باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ تىرىشىشى نەتىجىسىدە بۇ پىلان ئاخىرى ئەمەلگە ئاشتى. بىراق بەش سان پروگراممىا تورداشلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپلا بەزىبىر سۇبېيكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلى توختاپ قالدى. نۆۋەتتە مەزكۇر كۆزنەكتە قەشقەر شەھەرلىك رادىيو ئىستانسىسىنىڭ بىر قىسىم پروگراممىلىرى تارقىتىلۋاتىدۇ.

9.تەنتەربىيە: بۇ كۆزنەك مەخسۇس رايونىمىزدىكى تەنتەربىيە ھەۋەسكارلىرى ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى تەنتەربىيە خەۋەرلىرى، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى توغرىسىدا تورداشلارغا ئۇچۇر بېرىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان. بۇ كۆزنەك ئۆزىنىڭ يۇقىرىنقىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن رايونىمىز ئىچىدە مەخسۇس تەنتەربىيە خەۋەرلىرىنى تارقىتىدىغان ۋاستىلەرنىڭ ئاز بولۇشىدەك بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە.

10.مەدەنىي مىراسلار: مەزكۇر كۆزنەك ئۆز ئىچىدىن ئەنئەنىۋي قائىدە - يوسۇنلار، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئېتىقاد، كۆڭۈل ئېچىش ۋە تەنتەربىيە، تۇرمۇش ئادەتلىرى، قۇرۇلۇش مەدەنىيىتى، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى، خەلق سەنئىتى قاتارلىق كىچىك كۆزنەكلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەرخىل بەدىئىي سۆرەتلىك چۈشەندۈرۈشلەر ئارقىلىق، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلىرى، ياشاش ئۇسۇلى ۋە سەنئەت مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنى چۈشەندۈرۈشنى ئاساس قىلغان.

11.نوپۇس ۋە پىلانلىق توغۇت: بۇ كۆزنەكتە مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى مۇھىم خەۋەر ۋە سىياسەتلەر تونۇشتۇرۇلغاندىن سىرت، ھەر خىل ساغلاملىق ئۇچۇرلىرى، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدە دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى، مەركەز ۋە يەرلىكنىڭ پىلانلىق توغۇت خىزمىتىگە ئالاقىدار ھەرخىل يولىورۇقلىرى ۋە پەرزەنت تەربىيەلەش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان.

12.قانۇن مۇنبىرى: بۇ كۆزنەكتە ھەرخىل قانۇن ئۇچۇرلىرى، بىلىشكە تېگىشلىك قانۇن - نىزاملار، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بەلگىلىمىلەردىن سىرت، ھەرخىل دېلو تەھلىللىرى تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تورداشلارنىڭ قانۇن توغرىسىدا بىلمەكچى بولغان مەسىلىلەردىن مەسلىھەت سوراش ۋە مەسلىھەت بېرىش كۆزنىكى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، رايونىمىزدا قانۇن بىلىملىرىنى تەشۋىق قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

13.سۆز قالدۇرۇڭ: مەزكۇر كۆزنەكنىڭ ئىسمىدىنلا چىقىپ تۇرۇپتۇكى، بۇ تورداشلار ئۆزىنىڭ تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىچىدىكى يولۇققان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ جاۋاب تېپىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كەڭ تور ئىستېمالچىلىرىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىن يولۇققان مەسىلىلەرنىڭ ئورتاق جاۋاب ئىزدىشىگە قولايلىق ئېلىپ كەلگەن.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري بارلىققا كەلگەن سەككىز يىلدىن بۇيان، ئىزچىل تۇرده مۇكەممەللىكنى ئۆزىنىڭ مەقسىتى قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم مەسىلىلەر ساقلانماقتا.

1.مۇخبىرلار قوشۇنى كەمچىل

ھازىر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 11نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇخبىرلىققا چىقىدىغانلار پەقەتلا تۆت نەپەر. خەلقنى يېتەكلەشتىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدەك ئاخبارات - ئۇچۇر تېپىدىكى تور بېكىتى ئۈچۈن، 11نەپەر خىزمەتچى ھەرگىزمۇ كۇپايە قىلمايدۇ.

بىر ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچىلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئۈچۈن مۇخبىر، تەھرىر، تەرجىمان (تەرجىمە ئەسەر بولسا)، مۇھەررىر، نازارەتچى، قاتارلىق ئوخشىمىغان ۋەزىپىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىنچىكە تەكشۈرۈشىدىن ئۆتىدۇ. شۇنداقكەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، تەنتەربىيە، ساغلاملىق

قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ساھەلەرگە چېتىلىدىغان تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىدەك كۆلەملەشكەن تور بېكىتى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، جايي ـ جايلاردا بىۋاستە قەلەم تۇتالايدىغان، كۆزىتىش ئىقتىدارى يۇقىرى، تور بىلىملىرىگە پىشىشق، ئۇنىۋېرسال ساپالىق كەسپىي خادىملارنىڭ يېتەرلىك بولۇشى تولىمۇ زۆرۈر.

2.ئۇچۇر مىقدارى يېتەرلىك ئەمەس

گەرچە تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري رايونىمىزدىكى باشقا ئاخبارات ـ ئۇچۇر تېپىدىكى تور بېكەتلىرىگە قارىغاندا، ئۇچۇر مىقدارى مول ۋە بىر قەدەر كۆلەملەشكەن تور بېكىتى بولسىمۇ، بىراق، رايونىمىزدىكى نۇرغۇن تورداشلار ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان ئۇچۇرلارنى ئىزدەشتە، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېتىغا ئەمەس، بەلكى مۇناسىۋەتلىك بولغان خەنزۇچە يېزىقتىكى تور بېكەتلىرىگە مۇراجىئەت قىلىدىغان ئەھۋال ھازىر تەلتۆكۈس ئۆزگەرگىنى يوق. بۇنىڭدىكى سەۋەب، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېتىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ يېتەرلىك ۋە ئەتراپلىق بولمايۋاتقانلىقىدا.

بىز تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇھىم يېڭىلىق ئۇرۇمچى شەھەربېدىكى مۇھىم يېڭىلىقلىرىنى تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېتىدا ھەر قايسى ۋىلايەت ـ ئوبلاستلار، ناھىيە ـ شەھەرلەردىكى مۇھىم ئۇچۇرلار پەقەت شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ ئەۋەتكەن ئۇچۇرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەر سەھىپىسى بولسا شىنخۇا توري ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تور بېكەتلەردىن مۇھىم دەپ قارالغان تەرجىمە خەۋەرلەر بىلەنلا كۆپايىلىنىدۇ. باشقا ئىجتىمائىي تېمىلاردىكى سەھىپىلەردىن بولسا ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر. ھەتتا بەزى كىچىك كۆزنەكلەر ئىچىگە بىر ئىككىلا مەزمۇن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئەدەبىيات» كۆزنىكى ئىچىدىكى «شەخسلىرىمىز» ناملىق كىچىك كۆزنەكتە پەقەتلا يازغۇچى ئابدۇراخمان قاھار ئەپەندىنىڭ تەرجىمھالى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارلا بار بولۇپ، باشقا شەخسلەر توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشلەردىن بىرنىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ.

3. ئىجادىي ئەسەرلەر كەمچىل

ئەگەر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېدىكى ئىجادىي ئەسەرلەر ئەڭ كۆپ بولغان كۆزنەكنى تاللاش تۇغرا كەلسە «خەۋەر مەركىزى» كۆزنىكىدىكى «ۋىلايەت ئوبلاست خەۋەرلىرى» ناملىق كىچىك كۆزنەكنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. چۈنكى مەزكۇر كۆزنەكتە، يېڭا قىشلاقلاردىكى ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ يېزىپ چىققان خەۋەرلىرى بولۇپ، باشقا كۆزنەكلەردىكى مەزمۇنلارنىڭ ئىجادچانلىقى يوق دېيەرلىك. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېدا ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدىغان «خەۋەر مەركىزى» كۆزنىكىدىكى خەۋەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شىنخۇا توري، مائارىپ توري قاتارلىقلارنى مەنبە قىلغان تەرجىمە خەۋەرلەردۇر. ھەتتا ئەتراپىمىزدىكى مۇھىتتا يۈز بەرگەن بەزى خەۋەرلەرمۇ تەڭرىتاغ توربېتىنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تور بېكىتى دىيارىمىزدىكى بىرقەدەر نوپۇزلۇق تور بېكىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇرغۇنلىغان قەلەمكەش ئىشتىراكچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى تەبىئىي. شۇنداقكەن، نۇرغۇنلىغان ھەۋەسكارلار ئۆز ئەسەرلىرىنى تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېدا ئېلان قىلىشنى ئويلايدۇ.بىراق، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توري تورداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىزىقىشىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ بولالمايۋاتىدۇ. ئاددىيسى، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربېدا تورداشلار ئۇچۇن مەخسۇس «سۆز قالدۇرۇڭ» نامىدىكى چوڭ كۆزنەك تەسىس قىلىنغان. بىراق كۆزنەكتە 2010-يىلى 6-ئاينىڭ 24-كۈنىدىن كېيىنكى ئىنكاسلار كۆرۈلمىگەن. بۇ كۆزنەككە 2010-يىلى 6-ئاينىڭ 24-كۈنىدىن كېيىن سۆز قالدۇرۇلمىدىمۇ ياكى تەڭرىتاغ توربېدىكى خادىملار بۇ نۇقتىغا ئەھمىيەت بەرمىدىمۇ دېگەن گۇمانىدا 2010-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنى ئىككى ئىلىنىڭ خەت قالدۇرۇپ سىناپ باقتىم. نەتىجە شۇ بولدىكى، ئارىلىقتىن بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ھېچقانداق جاۋاب قايتۇرۇلمىدى. دېمەك بۇ

سەۋەنلىكىمۇ تەڭرىتاغ توربىدا ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ كەمچىل بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب بولۇشى مۇمكىن.

4.ۋاقىتچانلىقى كۆچلۈك ئەمەس

بىر ئۇچۇرغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چىنلىقنى ئۇنىڭ جېنى، ۋاقىتچانلىقنى ئۇنىڭ قېنى دېسەك ھەرگىزمۇ مۇبالىغە قىلىۋەتكەن بولمايمىز. ھەر قانداق ئاخبارات ۋاستىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت زىيارەت سۇرۈنتى، يېزىقچىلىق سۇرۈنتى ۋە تارقىتىش سۇرۈنتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋاقىتچانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ۋاقىت ئاخبارات ۋاستىلىرىگە نىسبەتەن كاپىتال ۋە شەكىلسىز مەبلەغدىن دېرەك بېرىدۇ. ئاخباراتنىڭ ۋاقىتچانلىقى خەۋەر تارقىتىلىپ، ئاممىا بىلەن ئۇچراشقان ۋاقىت بىلەن ۋەقە يۈز بەرگەن ۋاقىتنىڭ ئوزۇن - قىسقىلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ۋاقىت ئارىلىقى قانچە قىسقا بولسا، قىممىتى تۆۋەنلەپ، ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدىكى ئۇچۇرلارغا قارايدىغان بولساق، كۆپىنچىسىنىڭ ئاللىبۇرۇن مۇناسىۋەتلىك تارقىتىش ۋاستىلىرىدە ئېلان قىلىنىپ بولغان، تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بار دەپ قارالغان ئۇچۇرلارنىڭ بىكەت باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تورداشلار بىلەن يۈز كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلەلمەيمىز.

يۇقىرىقى ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ ئۇچۇر تارقىتىش ئۇنۇمىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللاردۇر. تۆۋەندە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئۇستىدە توختىلىمەن.

1. مۇخبىرلار قوشۇنىنى زورايتىش ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى ئىختىيارىي مۇخبىرلارنى كۆپەيتىپ يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىش ناھايىتى مۇھىم.

ئۇچۇر تارقىتىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بىر ۋاستە ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇچۇرنىڭ ئەڭ تېز، توغرا ۋە ئەتراپلىق ئاشكارىلىنىشى شەكسىز ئۇنۇمدىن دېرەك بېرىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ خىل ئۇنۇم يۇقىرى ساپالىق مۇخبىرلار تۇپىدىن ئايرىلالمايدۇ.

تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دىيارىمىزدىكى ئۇيغۇر تورچىلىقىدا تۇتقان ئورنىنى ھەرگىزمۇ تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدۇ. ئەگەر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىكىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىنتىلىدىكەن، زىيارەت، يېزىقچىلىق قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يېتەرلىك مۇخبىرلار قوشۇنىغا ئىگە بولۇشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا چەت يېزا-قىشلاقلاردىكى ئۇچۇرلاردىن خەۋەر بېرىلەيدىغان، ئاخبارات سەزگۈرلۈكى يۇقىرى، قەلەم قۇۋۋىتى كۆچلۈك بولغان بىر تۈركۈم ئىختىيارىي مۇخبىرلارنى يېتىشتۇرۇشكىمۇ سەل قارىماسلىق لازىم.

ئىجتىمائىي تېمىلاردىكى كۆزنەكلەرنىمۇ سەرخىللاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ھەرقانداق بىر ۋاستە تارقىتىش ئىشلىرىدا، ئۆزى تارقىتىۋاتقان تېما ياكى يېزىقنى قوللىنىدىغان مىللەت توپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خاسلىقى ۋە مىجەز - خاراكتېرىنى ئاساس قىلغان بولىدۇ. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدا ئۇنىۋېرسالىق ئىچىدىكى بۇ خىل خاسلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش تېخىمۇ مۇھىم. ئۇيغۇرلار ئەزەلدىنلا خۇشچاقچاق، سەنئەت خۇمار، ئۆز قايغۇ ۋە خۇشاللىقىنى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ماھىر خەلق، پەقەتلا ئۇيغۇرلاردىنلا تەشكىللەنگەن پائالىيەتلەردە، ناخشا ـ ئۇسسۇل كەم بولۇپ باققان ئەمەس، بۈگۈنكى زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن تور تارقىتىشنىڭ نەزەر سالساق، دىيارىمىزدىكى ھەربىر ئۇنىۋېرسال خاراكتېردىكى ئۇيغۇر تور بېكەتلىرىدە بۇ نۇقتا ناھايىتى گەۋدىلىك.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى تورغا قىزىققۇچىلار توپىنى زىيالىيلار توپى ۋە ھەۋەسكار ياشلار توپى دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە زىيالىلار ئۆزى ۋە ئەتراپىدىكىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار، ئىلىم - پەن يېڭىلىقلىرى، مۆجىزىلىك ئىشلار قاتارلىقلارغا كۆپرەك نەزەرنى ئاغدۇرسا، ھەۋەسكار ياشلار كۆڭۈل ئېچىش تېپىدىكى تېمىلارغا (يېڭىدىن مەيدانغا چىقۋاتقان كىنو - فىلىملەر ،

ئالقىشقا ئېرىشىۋاتقان چولپانلار، يېڭى ۋە مودا ناخشىلار) بەكرەك قىزىقىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بەت يۈزىدىكى ئىجتىمائىي تېمىلار (ئەدەبىيات، تۇرمۇش بىلىملىرى، تارىخ بىلىملىرى قاتارلىقلارغا ئائىت ئۇچۇرلار) تور ئىشتىراكچىلىرىنى مەزكۇر تور بېكىتىگە قىزىقتۇرۇشىدىكى مۇھىم بىر نۇقتا ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا تەكرىتاغ ئۇيغۇر توری بۇ خىل ئىجتىمائىي تېمىدىكى كۆزنەكلەرنى تېخىمۇ سەرخىللاشتۇرۇشى، يېڭىدىن ئەدەبىيات سەپىگە قەدەم باسقان ياشلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ، مەزمۇنلارنىڭ ئىجادچانلىقىغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

3. ئۇچۇر مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، ۋىلايەت ، ناھىيە دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشى كېرەك.

بىر ئاخبارات ۋاستىسى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇچۇر مەنبەسىنىڭ يېتەرلىك بولۇشى شۇ ئاخبارات ۋاستىسىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققي قىلىشىنىڭ ئاساسى.

تەكرىتاغ ئۇيغۇر توری ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ناھىيە، چەت يېزا ـ قىشلاقلاردا يۇز بەرگەن ئاخبارات قىممىتىگە ئىگە ھەرقانداق بىر ۋەقە ياكى پائالىيەت مەزكۇر تور بېكىتىنىڭ ئۇچۇر مەنبەسى بولالايدۇ، بىراق بۇخىل پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدىنلا تەكرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ مۇخبىرلىرى ۋە ئىختىيارىي مۇخبىرلىرىنىڭ خەۋەردار بولۇپ كېتىشى ناتايىن. بۇ خىل ئۇچۇرلاردىن ئەڭ ئاۋۋال خەۋەردار بولىدىغان ئورۇن يەنىلا شۇ رايوندا تۇرۇشلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا تەكرىتاغ ئۇيغۇر توری ئۆز نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، ۋىلايەت، ناھىيە ھەتتا يېزا دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىشى، شۇ ئارقىلىق يېڭى ئۇچۇر مەنبەسىنىڭ ئۇزۇلۇپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

4.ئۇچۇرلارنىڭ ۋاقتىچانلىقىنى كۈچەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

ئىستېمالچىلارنىڭ قىزىقىش نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى مۇھىتتا يۈز بەرگەن ئەڭ يېڭى ئىشلارنى ئەڭ تېز سۈرئەتتە بىلىشنى خالايدۇ. بۇگۈنكىدەك ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كەسكىنلەشكەن دەۋردە، ئۇچۇرنى ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەڭ تېز، ئەڭ توغرا ئۇسۇلدا ئاممىغا بىلەن ئۇچراشتۇرالىغان ۋاستە ئوكۇشلۇق ھالدا تەرەققي قىلالايدۇ ۋە راۋاجلىنالايدۇ. شۇڭا تەكرىتاغ ئۇيغۇر توری ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە زۆرۈر كېرەكلىك بولغان قاتناش، زىيارەت، يېزىقچىلىق، تارقىتىش، ئەسلىمىلىرىنى تولۇقلاپ، شۇ ئارقىلىق ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇچۇرلارنى تورداشلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇشى، خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش تەقسىماتىنى ئېنىق ئايرىپ، بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە خىزمەتنى تاماملىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ۋاقىت جەھەتتىن ئۇتۇشى، مۇخبىرلارنى كۆپرەك سىرتقا چىقىپ، ئەھۋال ئىگىلەشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئاممىنىڭ يۈرەك ساداسىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇشكە ھەسسىلەپ كۈچ چىقىرىشى زۆرۈر.

تەكرىتاغ ئۇيغۇر تورىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن دەۋر تەرەققىياتىغا ماس ھالدا تەرەققي قىلىشى ئۇچۇن تۆۋەندىكىدەك تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. مەخسۇس ئالاقي مەكتەپلەر ئۇچۇن «ئىستۇدىنتلار» كۆزنىكى تەسىس قىلىشقا ئەھمىيەت بەرسە:

ئەگەر بىز ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولساق، مۇتلەق كۆپ ساندىكى تور ئىستېمالچىلىرىنىڭ ئالاقي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، يېڭى ئۇچۇرلارنى ئەڭ تېز قوبۇل قىلالايدىغان بۇ زىيالىيلار قوشۇنىمۇ ھەر قانداق ئىستېمالچىغا ئوخشاش، ئۆز تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك، يېقىنلىق دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئۇچۇرلارغا بىرقەدەر قىزىقىدۇ. شۇنداقكەن، تۇردىن ئىبارەت ئاممىۋي تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەۋاتقان بۇ يېڭى ۋاستىدە، تور ئىستېمالچىلىرىنىڭ ئاساسي گەۋدىسى بولغان ئالاقي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇچۇن، مۇۋاپىق ئورۇن ئاجرىتىش ئاقىلانە تەدبىر، ئەلۋەتتە.

تەكرىتاغ ئۇيغۇر توربىدا مەخسۇس ئىستۇدىنتلار ئۇچۇن، ئالاقي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۆگىنىش،

مۇھەببەت، ياتاق تۇرمۇشى، مەكتەپ ئاشخانىسى، نەمۇنىلىك ئوقۇغۇچىلار، مەكتەپتىكى ئونتۇلماس خاتىرىلەر قاتارلىقلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «ئىستۇدېنتلار كۆزنىكى» ئېچىش پىلانىنى رايونىمىز ئاخبارات ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىلىرىمىز كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بىراق ھەرخىل ئوبيېكتىپ، سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايۋاتىدۇ. بەش بارماقنى بىراقلا ئېغىزغا تىققىلى بولمىغىنىدەك، ھەممە ئىشلارنى بىر يولىلا ۋۇجۇدقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات يۆنىلىشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ پىلاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغىمۇ ئانچە ئۇزاق ۋاقىت قالمىدى.

2.«داڭلىق شەخسلەر» كۆزنىكىنى تېخىمۇ سەرخىللاشتۇرۇش ۋە مەخسۇس فىلىم كۆزنىكى تەسىس قىلىشقا ئەھمىيەت بەرسە.

مەخسۇس فىلىم ئۇيغۇر ئېكران ئاخباراتچىلىقىدا قېزىشقا، تېخىمۇ ئىزدىنىشكە ئەرزىيدىغان بىر ئاجىز نۇقتا. نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە ئاخباراتچىلىقىغا نەزەر سالساق، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «قانۇن ۋە پۇقرا» پىروگراممىسى، ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «نەزەر» پىروگراممىسى قاتارلىق بىر نەچچە پىروگراممىلارلا مەخسۇس فىلىم شەكلىدە ئىشلىنىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشۋاتىدۇ. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىدا مەخسۇس فىلىم تېخى بىر بوشلۇق ھالىتىدە تۇرماقتا.

بىز ئەتراپىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان چولپان، رىياسەتچى، دىكتورلىرىنى بارماق بىلەن ساناپ بېرەلەيمىز. ئىسمى تىلغا ئېلىنىشى بىلەنلا ئۇلار ھەققىدە ئاز - تولا ئىزاھات بېرەلەيمىز. چۈنكى ئۇلار تېلېۋىزىيە، رادىيو قاتارلىق ئاممىۋي تارقىتىش ۋاستىلىرى ئارقىلىق بىز بىلەن دائىم ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ ئەتراپىمىزدا، تەشۋىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىلغار شەخسلەر، ئۇلارنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. بۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجرلىرىنى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا خەلقە سۆيۈغا قىلغانلىقتىن، بىز شۇلارنىڭ ئەمگەك مېۋىلىرىدىن بەھرلىنىمىز-يۇ، لېكىن كىملەر تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى بىلمەي قالىمىز. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ھايات‌لىق سەپىرىدىكى كىچىككىنە توسالغۇ تۈپەيلىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇپ، چىقىش يولى تاپالمايۋاتقانلارمۇ نۇرغۇن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانىدەك، نەمۇنىلىك شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى مەخسۇس فىلىم ھالىتىدە تونۇشتۇرۇش، بىر قىسىم ياشلارغا نىسبەتەن، خەۋەر ياكى چۈشەندۈرۈش ماقالىسى شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەرگە قارىغاندا بەكرەك تەسىر كۆرسىتىلىشى مۇمكىن.

3.«قانۇن مۇنبىرى» كۆزنىكىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرسە.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ قانۇن بىلىملىرىگە بولغان ئېھتىياجىمۇ كۈنسېرى ئاشماقتا. بۈگۈنكى كۈندە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرچە تارقىتىش ۋاستىلىرى ئىچىدە، مەخسۇس قانۇن بىلىملىرىنى تونۇشتۇرىدىغان پىروگراممىلار ساناقلىقلا بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن تور ۋاستىسى بولسا ئۇچۇر سۈرئىتىنىڭ تېزلىكى، ئىستېمالچىلار بىلەن يېكىن ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ قولايلىق بولۇشىدەك ئەۋزەللىكى بىلەن، باشقا ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

گەرچە ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىدىن «قانۇنچىلىق گېزىتى» شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «قانۇن ۋە پۇقرا» پىروگراممىسى ۋە گېزىت - ژۇرناللاردا ئىستېمالچىلارنىڭ ئۆزى يولۇققان بىلىملىرى توغرىسىدا مەسلىھەت سورىشىغا بوشلۇق قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، سوروننىڭ چەكلىكلىكى، ئىستېمالچىلارنىڭ ئاڭ سەۋىيەسى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، ئىستېمالچىلارنىڭ يەنىلا تورغا ئوخشاش ئەركىن يېكىن ئالماشتۇرۇش شارائىتى ھازىرلانغان يېڭى ۋاستىگە بولغان ئېھتىياجى بىر قەدەر كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توربىنىڭ «قانۇن مۇنبىرى» كۆزنىكىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشتە كۆزنەك ئېچىدىكى تارماق سەھىپىلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، خەلقە نەپ يەتكۈزىدىغان، ھەقىقىي

قانۇنىدىن مەسىلىھەت بېرىش كۆزنىكى بولۇپ ئۆزگەرتىلىشكە مۇھتاج.

4.تور رادىيوسى پروگراممىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ھەپتىدە بىر سان ئاڭلىتىدىغان ھالەتتىن كۈندە بىر سان ئاڭلىتىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

رادىيو ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى ئىچىدە، ئۇچرىشىش بىرقەدەر قولايلىق ھەم رايونىمىزنى قاپلاش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئومۇملاشقان ۋاستە بولسىمۇ، بىراق مۇقىم تەكرارلىنىش نىسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئاڭلىغۇچىلار ئۇچۇن ۋاقتى ئۆتكەن مەزمۇنلارنى قايتا ئاڭلاش پۇرسىتى ھازىرلانمىغان. بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۇچۇن، دىيارىمىزدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرچە تور بېكەتلىرىدە (باس-باس تورى، تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورى...) مەخسۇس تور رادىيوسى يولغا قويۇلدى.

نۆۋەتتە باس-باس توردا يولغا قويۇلغان ئۇيغۇرچە تور رادىيوسى پروگراممىسى ئۇزۇكسىز داۋاملىشىپ بازار تېپىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق تەڭرىتاغ ئۇيغۇر توردا بەش سان پروگرامما توردىشلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپلا توختاپ قالدى.

ئەگەر تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورى تور رادىيوسى پروگراممىسىنى داۋاملاشتۇرسا ۋە ئەسلىدىكى ھەپتىدە بىر سان ئاڭلىتىلىدىغان ھالەتتىن كۈندە بىر سان ئاڭلىتىدىغان ھالەتكە يەتكۈزسە، ئىشىنىمىزكى نۇرغۇنلىغان توردىشلار تەرىپىدىن قارشى ئېلىنىدۇ ۋە خەلقتە تېخىمۇ كۆپ ئۇچۇرلارنى يەتكۈزلەيدۇ.

پايدىلانمىلار

1. تەڭرىتاغ ئۇيغۇر تورى
2. ئەسقەر ئابدۇزاھىر، زامانىمىز ئاخباراتچىلىقى، 2009-يىل 1-سان

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 04-137-02 (2012) 5878-1005

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرى هازىرلاشقا تېگىشلىك ساپا توغرىسىدا*

ئەخمەتجان ئۆمەر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىراتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى چىقىش نۇقتىسى قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىدە قانداق شەرت ۋە ساپالارنى هازىرلىشى كېرەكلىكى مۇلاهىزە قىلىنىدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ يۇقىرى سىياسىي ۋە ئىلمىي ساپا، ئەتراپلىق بىلىم قۇرۇلمىسى، پۇختا كەسپىي ساپا، شۇنداقلا يۇكسەك ئەخلاقىي ساپاغا ئىگە بولۇشى كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ باي يېڭىلىق يارىتىش روهىغا ۋە يۇقىرى مۇلازىمەت ئېڭىغا ئىگە بولۇشى كېرەكلىكى تەكىتلىنىدۇ.

摘要：本文以学报编辑的基本职能出发，论述了学报编辑人员必须具备的基本素质，强调了学报编辑人员要有坚定的政治与道德素养、全面的知识结构以及坚实的业务能力，并提出学报编辑应有较强的创新能力与良好的服务理念。

Abstract: Taking as a starting point the basic responsibilities of the editors of scholarly journals, the present article will demonstrate the necessity of their developing certain skills and levels of knowledge. It will be suggested that editors of scholarly journals must possess high levels of political and scholarly knowledge, a firm general knowledge base, a high professional level, and a high ethical level. It will be further suggested that editors of scholarly journals must also possess a strong creative spirit and a strong spirit of service.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G232 ماتېرىيال بەلگىسى: A

تەھرىرلىك بىر تۈرلۈك ئىدىيەۋىلىكى، سىياسىيلىقى شۇنداقلا ئىلمىيلىكى تولمۇ يۇقىرى بولغان خىزمەتتۇر. ئىلمىي ژۇرنال سۇپىتىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكى، ژۇرنالنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئورگىناللارنىڭ سۇپىتىگە باغلىق بولۇپلا قالماستىن يەنە بىۋاستە هالدا ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ ساپاسى ۋە سەۋىيەسىگە باغلىق بولىدۇ، چۈنكى مۇھەررلەرنىڭ سىياسىي، ئىلمىي، كەسپىي ساپاسى، ئۇنىۋېرسال بىلىم قۇرۇلمىسى، شۇنداقلا قىممەت قارىشى ژۇرنالدا مۇھەييەن دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇڭا ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرى توغرا بولغان سىياسىي-ئىدىيەۋى مەيدانىدا تۇرۇپ، ئۇزۇكسىز ئىزدىنىپ ۋە ئۆگىنىپ تۇرۇشى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ساپاسىنى شۇنداقلا سەۋىيەسىنى توختىماي ئاشۇرۇشى كېرەك.

1. يۇقىرى سىياسىي ساپا هازىرلىشى كېرەك

ئىلمىي ژۇرنال بىر خىل كۆپ تەرەپلىمە روهىي ئىجادىي هاسىلاتتۇر. ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى بولسا مۇرەككەپ ئەقلىي ئەمگەك جەريانىدۇر. ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ ساپاسى ژۇرنال سۇپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىل. مۇھەررلەرنىڭ سىياسىي ساپاسى دېگىنىمىز مۇھەررلەر هازىرلاشقا تېگىشلىك سىياسىي- نەزەرىيەۋى تەربىيەلىنىش ئارقا كۆرۈنۈشىنى كۆرسىتىغان بولۇپ، مۇھەررلەرنىڭ ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سىياسىي مەۋقە، قاراش، خاهىشلىرىغا بولغان توغرا تونۇشىنى كۆرسىتىدۇ. دۆلەت، پارتىيە، مىللەت، دىن قاتارلىق ئۇقۇملارغا قارىتا توغرا بولغان تونۇش ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررلىرىنىڭ سىياسىي ساپاسىنى بەلگىلەيدىغان يادرولۇق ئامىل هېسابلىنىدۇ. مۇھەررلەرنىڭ

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 2-ئاينىڭ 28-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئەخمەتجان ئۆمەر (1982-يىلى 9-ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى ۋە ژۇرنالچىلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سىياسىي مەيدانى، خاھىشى شۇنداقلا ساپاسى ژۇرنال ماقالىلىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى يۇقىرى سىياسىي ساپا ھازىرلاپ، دۆلەت، پارتىيە، مىللەت، دىن ئۇقۇملىرىغا قارىتا توغرا تونۇش شەكىللەندۈرۈشى ۋە ئۇلارنى بىلىش سەۋىيەسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك. ئالىي مەكتەپ ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى چوقۇم يەنە ئىدىيە، سىياسىي ۋە ئىش- ھەرىكەتلىرىدە بىردەك پارتىيە بىلەن يۇكسەك بىردەكلىكنى ساقلىشى، دۆلەتنىڭ پەن تەتقىقات ۋە نەشرىيات ئىشلىرىغا ئالاقىدار مەخپىيەتلىك، ئەسەر ھوقۇقى، پاتېنت، دۆلەت تەۋەلىكى قاتارلىقلارغا يۇكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئاخبارات- نەشرىيات ئىشلىرىغا ئالاقىدار قانۇن، سىياسەت ۋە قانۇن پەرمانلىرىغا، دۆلەتنىڭ مىللەت، دىن، قانۇن، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيە ساھەلىرىدىكى سىياسىي پىرىنسىپلىرىغا قارىتا يۇكسەك ھوشيارلىقنى ساقلاپ، ئۇلارغا قارىتا ئىزچىل توغرا مەيدان ۋە پوزىتسىيەنى ئىپادىلىشى كېرەك.

2. يۇكسەك ئىلمىي ساپا ۋە ئەترايلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ئىلمىي ساپاسى ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ ئىلمىي سەۋىيەسى، قىممىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتا شۇنداقلا يەنە تەھرىرلىك- نەشرىيات ئىلمى ساھەسىدە ئىلمىي نەتىجىلەرنى يارىتىشتا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كەسكىن نەشرىيات رىقابىتىدە پۇت تىرەپ تۇرۇشى، شۇنداقلا تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ئىلمىگە بولغان پوزىتسىيەسى، ئىلمىي ئىزدىنىش روھى شۇنداقلا تەتقىقات ئىقتىدارى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك نامايان قىلىپ بېرىشنىڭ كاپالىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى يەنە ئەترايلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئادەتتە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ماقالىلەر ئۆزى مۇناسىۋەتلىك پەن تەرەققىياتىنى تۇرىدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان پەن تۇرىگە ئالاقىدار بولىدۇ. گەرچە ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىدىن ھەممە پەن تۇرىدىن ئەترايلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇش تەلەپ قىلىنمىسىمۇ (ھەم ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن بولمىسىمۇ) لېكىن، ژۇرنالغا ئالاقىدار ھەر بىر پەن تۇرىگە ئائىت ئاساسىي بىلىملەردىن مۇئەييەن تەرىجىدە خەۋەردار بولۇشى زۆرۈر. ئەگەر ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى ئەترايلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولمىسا، ئورگىناللارغا قارىتا پەرق ئېتىش، قىممىتى بار ئورگىناللارنى بايقاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالمايدۇ. ھەر قايسى پەن ساھەسىدىكى قىزىق نۇقتا، مۇھىم نۇقتىلارنى، تەتقىقات ئەھۋاللىرىغا توغرا ھۆكۈم قىلالمايدۇ. بۇ ئىلمىي ژۇرناللار سۈپىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، يەنە بەزى كەسىپ ئەخلاقىغا خىلاپ قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

3. پۇختا كەسپىي ساپاغا ئىگە بولۇشى كېرەك

مۇھەررىرلىك كەسپىي ساپاسى دېگىنىمىز مۇھەررىرلەرنىڭ ماقالە ۋە ئەسەرلەرنى تەشكىللەش سەۋىيەسى، ئورگىناللارغا قارىتا دەسلەپكى قەدەمدە كۆرۈپ چىقىش ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆرۈپ بېكىتىشىگە يوللاش، ماقالىنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، سەھىپىلەرنى لايىھەلەش، ئورگىناللارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، يېزىق، بەلگە، فورمۇلا، گىرافىكلارنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق كونكرېت ھالقىلاردا نامايان قىلغان ئىقتىدارلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەررىرلەرنىڭ كەسپىي ساپاسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى ژۇرنال سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە كاپالىتى ھېسابلىنىدۇ. ئىلمىي ژۇرناللا چوقۇم «جوڭگو ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي ژۇرناللىرى سۈپەت ئۆلچىمى ۋە سۈپەت باھالاش چارىسى»، «جوڭگو تەبىئىي پەن ئىلمىي ژۇرناللىرى سۈپەت ئۆلچىمى ۋە سۈپەت باھالاش

چارىسى»، «جوڭگو تىل-يېزىق ئىشلىتىش ئۆلچىمى»، «پايدىلانغان ماتېرىياللارنى تىزىش بەلگىلىمىسى» قاتارلىقلاردىكى ئالاقىدار بەلگىلىمە ۋە تەلەپلەرگە چوقۇم رىئايە قىلىشى، ژۇرنال سەھىپىلىرىنىڭ لايىھەلىنىشى مۇۋاپىق ۋە خاسلىققا ئىگە بولغان بولۇشى، رەسىم، گىرافىكلارنىڭ فورماتى بىردەك ماسلاشقان، كۆركەم بولۇشى كېرەك. ئەسەر تىلىنىڭ قېلىپلاشقان، تاللانغان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. بۇ تەلەپلەرنى تولۇق ئورۇندىش ئۈچۈن ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى پۈختا كەسپىي ئاساسقا شۇنداقلا، دەۋر روھىغا ئۇزلۇكسىز ماسلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى زۆرۈر.

4. يۈكسەك ئەخلاقىي ساپا هازىرلىشى كېرەك

ئىلمىي ژۇرناللار پەن تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى، شۇنداقلا يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ۋاستە بولۇشتەك مۇھىم فۇنكسىيەگە، كەڭرى ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك تەسىر دائىرىگە ئىگىدۇر، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولىنى ھېچقانداق نەشىر ئەپكارى باسالمايدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى يۈقىرى سۈپەتلىك سەھىپىلەرنى هازىرلاپ، ئۇلارنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەتكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن رول ئوينىغۇزۇشتىن ئىبارەت. دېمەك، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى جەمئىيەت ئالدىدا يۈكسەك مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى يۈكسەك ئەخلاقىي ساپاغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

ھەر قانداق ياخشى ئورگىنالمۇ مۇھەررىرلەرنىڭ كۆرۈپ چىقىپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشى، بايقىشى نەتىجىسىدە ژۇرنال يۈزىگە چىقالايدۇ. مۇھەررىرلەرنىڭ ئىلىم ـ پەنگە بولغان تونۇشى ۋە پوزىتسىيەسى دەل ئۇلارنىڭ بۇ جەريانىدىكى توغرا تاللىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. دېمەك، مۇھەررىرنىڭ ئەخلاقىي ساپاسى ئۇلارنىڭ ئىلمىگە بولغان تونۇشى ۋە پوزىتسىيەسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئوقۇرمەنلەر ئىلمىي ژۇرنالنىڭ مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدىكى سۈپىتى ۋە خاراكتېرىگە قاراپلا ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كەسپىي ئەخلاقىغا مۇئەييەن دەرىجىدە باها بېرەلەيدۇ. هالبۇكى بۇ خىل باها يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئوقۇرمەنلەر شۇنداقلا ئاپتورلارنىڭ ژۇرنالغا بولغان ئىشەنچىسىگە، ژۇرنالنى قوللىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ژۇرنالنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم هالقىدۇر.

شۇڭا ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى ئاكتىپلىق بىلەن ئۆگىنىپ، توغرا بولغان كەسپىي ئەخلاق قارىشىنى تۇرغۇزۇشى، شۇنداقلا يەنە ئاخبارات-نەشرىيات باش مەھكىمىسى چىقارغان «جوڭگو نەشرىيات خىزمەتچىلىرىنىڭ كەسپىي ئەخلاق نىزامى» «نەشرىيات ساھەسىدىكى خادىملارنىڭ كەسپىي سالاھىيىتىنى بېكىتىش بەلگىلىمىسى» جۈڭگو پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى تۈزگەن «مەملىكەت خاراكتېرلىك پەن-تېخنىكا ژۇرناللىرىنىڭ ئەخلاق ئەھدىنامىسى» قاتارلىق كەسپىي ئەخلاق مىزانلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كەسپىي ئەخلاق ساپاسىنى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك.

5 . يېڭىلىق يارىتىشقا ماهىر بولۇش، توختىماي ئىلگىرىلەش روهى بولۇشى كېرەك

يېڭىلىق يارىتىش بىر خىل ئاكتىپ بولغان ئىزدىنىش پوزىتسىيەسىدۇر. يېڭىلىق يارىتىش روهىغا ئىگە مۇھەررىرلەرلا يېڭىلىق يارىتىش يولىدا توختىماي تىرىشالايدۇ، يېڭىلىق يارىتىشتا پۈتەس ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە ئىشتىياققا ئىگە بولالايدۇ. شۇنداقلا پەقەت مۇشۇنداق روهقا ئىگە مۇھەررىرلەرلا يېڭى ئىدىيە، يېڭى ئۇسۇل ۋە ئۇقۇملارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ. مۇھەررىرلەر كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئورگىنالارلار دۆۋىسىدىن دەۋر روهىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئىلمىيلىكى يۇقىرى، ژۇرنالنىڭ ئاساسىي مەۋقەسىگە ئۇيغۇن بولغان ماقالىلەرنى تاللاپ ژۇرنال سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ. يېڭىلىق يارىتىش يەنە مۇھەررىرلەرنىڭ كەسپىي ئىقتىدارى، ئۇنۇمچانلىق

بىلىمى ۋە خىزمەت ئۇسۇلۇبىنىڭ ئۇنىۋېرسال نامايان قىلىنىشىدۇر. شۇڭا ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى يېڭىلىق يارىتىش ئېڭىنى، ئىزدىنىشلىرىنى، قىزىقىشىنى، شۇنداقلا ۋاقتىنى ژۇرنالغا ئائىت ساھەلەرگە ھەمدە ژۇرنال سۇپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش يوللىرىغا مەركەزلەشتۈرۈشى كېرەك. ژۇرناللا ئەمەس بەلكى بارلىق نەشر ئەپكار ئىجادىيلىققا، شۇنداقلا مۇئەييەن خاسلىق ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن ئۇنىڭ تەسىر قىلىش كۈچى ۋە جەلپ قىلىش كۈچى بولماي قالمايدۇ. يېڭى دەۋر مۇھەررىرلىرى قارىغۇلارچە، تەكرار يوسۇندا خىزمەت قىلىشتىن تەلتۆكۈس خالىي ھالدا، ئۆز ئىجادىي قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەپەككۇر قىلىشقا، ئىسلاھ قىلىشقا، يېڭىپ ئېيتقاندا يېڭىلىق يارىتىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك.

6. مۇلازىمەت ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك

مۇھەررىرلەرنىڭ مۇلازىمەت ئېڭى مۇھەررىرلەرنىڭ ئاپتورلار، ئوقۇرمەنلەر شۇنداقلا مۇتەخەسسىلەر بىلەن ئۇنۇملۇق ھەمكارلىشىپ، ئومۇميۈزلۈك، جانلىق مۇلازىمەت قىلىش ئېڭىنى كۈرسىتىدۇ. بىر دانە ئىلمىي ژۇرنالنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك نەشرىدىن چىقىشى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى، تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى، كوررېكتور ۋە بەت لايىھەلىگۈچىلەر، بېسىش ۋە تىكىشكە مەسئۇل خادىملار قاتارلىقلارنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە رويابقا چىقىدۇ. بۇ خىل ئورتاق كۈچ چىقىرىش ئۈزۈز نۆۋەتتىدە يەنە ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ۋاستىسىدە ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى پۈتۈن جەريانىدا خىزمەتلەرنى ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ مۇلازىمەت دائىرىسى ژۇرنالغا مۇناسىۋەتلىك ھەر بىر ھالقا ھەر بىر كىشىگە چېتىلغان بولىدۇ. شۇڭا ژۇرنال مۇھەررىرلىرى ئاكتىپ بولغان مۇلازىمەت ۋە باشقۇرۇش يېتىلدۇرگەندە ئاندىن ئىناق، ۋە ماسلاشقان تەھرىرلىك-نەشرىيات مۇھىتى يارىتالايدۇ.

پايدىلانمىلار

[1] 陈志贤，王玫武，钱 筠，黄晓楠. 高校学报编辑学术能力之管见[J], 闽西职业技术学院学报, 2011(3) : 115-117页。

[2] 严虹. 学报编辑人员的素质培养探析[J], 山东工商学院学报, 2010(6):122-124页。

[3] 王佳玲. 论 学 报 编 辑 素 质 的 培 养[J], 黑龙江省社会主义学院学报, 2011(6):57-58 页。

[4] 张亘稼. 高校学报编辑职业道德研究[J], 陕西广播电视大学学报, 2011(3) : 67页。

[5] يۈسۈپ ھامۇت: مۇھەررىرلەرنىڭ كەسىپ ئېڭى ھەققىدە[J]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2009 ـ يىللىق 4 ـ سان، 125 ـ بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.33, Iss.2 (Total:130) Jun 2012

Contents

Collectivization: The Creation of "Non-Peasants" ..... *Sawut Pawan, Muhemmetyüsüp Tahir* (1)

OnCultural Aspects of Idiomatic Phrases in Uyghur ..... *Ablimit Yunus* (9)

On the Types of Phrase in Uyghur..... .....*Abduréhim Raxman* (19)

On the Means and Ends of Making the "Xinjiang Spirit" Flourish..... .....*Mahire Abliz* (26)

On Strengthening the Corps of Professionals and on Tapping Our Professional Resources .....

.....*Muhemmetyüsüp Sulayman* (33)

On a Number of Problems Remaining in the Religious Views of Xinjiang's Minority College Students.....*Xurshide Ghopur* (40)

A On Improving the Ideological and Political Training Directed at Art Students .....

.....Muxtar Abduréhim (44)

On the N-gram Structure of Letters and Words .....

.....*Abduxélil Abduréhim, Nijad Nejmidin, Mehmutjan Memet (52)*

On the Difference Between Non-fixed Phrases in Traditional Grammar and Generative Grammar

..... *Adile Musa* (62)

On Proverbs in the *Dictionary of Turkic Languages* Which Use Animals as Examples .....

.....*Adile Qahar* (71)

On Popular Recreation and Its Social Role.....*Ablimit Muhemmet Yiltizliq* (72)

Thoughts on Some of Muhemmedsalih Metrozi's Literary Journalism ..... *Abdulla Metqurban* (89)

On Some Skills Requisite to Analyzing Films and Television Shows..... *Batur Mexsut* (96)

Navai's Views of Women Were Ahead of Their Time..... .. *Güljamal Memtimin* (105)

On the History and Events of Establishment of Sub-committee for Promotion of Uyghur Culture in Kelpin County..... *Chimengul. Semet & Munire. Yaqup* (116)

On the Development of the Tengritagh Uyghur Website .....*Adiljan Aqyol* (127)

On Skills Which Editors at Scholarly Journals Should Develop .....*Exmetjan Ömer* (135)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философи и общественной науки на уйгурсом языке)

№.2.2012г (Общий: № 130)

Содержание

Коллективизация — о создании « Странный крестьянин».... Савут Паван, Мэмэтюсуп Тайр

О культуре, отраженной в фразеологических выражениях уйгурского языка ..... Аблимит Юнус

О словосочетаниях уйгурского языка и их клласификация.....Абдурехим Рахман

О пути и значении проявления « Синьцзянского духа» ..... .Махирэ Аблиз

Об усилении строительства отряда специалистов и содействии освоению людских ресурсов ..... Мэмэтюсуп Сулайман

Изучение некоторых проблем, существующих в религиозных взглядах у студентов нацианальных меньшинств Синьцзянских вузов.....Хурщидэ Гупур

О повышении эфективности идейно-политического воспитания студентов художественных специальностей .....Мухтар Абдурехим

Анализ структуры уйгурских слов и букв на основе N-gram.....

.....Абдухэлил Абдурехим, Нижат Нэжмидин, Мэхмутжан Мэмэт

Разница при анализе словосочетаний в традиционной грамматике и в генеративной грамматике ..... Адилэ Муса

О значении фразеологизмов с образами животных в « Словаре тюркских наречий» ..... Адилэ Кахар

Об обычаях народных развлечений и их функции ..... Аблимит Мэмэт

О некоторых произведениях очерковой литературы Мэмэтсали Мэтрози.....

..... Абдулла Мэткурбан

О навыках анализа произведений кино и телевидения ..... Батур Мэхсут

Об образах женщин в « Хэмисэ» Наваий и ультро-временные взгляды автора на женщин ..... Гульжамал Мэмтимин

Об истории создания и деятельности Ассоциации культурного содействия уйгуров в уезде Кэлпин ..... Чимэнгуль Сэмэт

Изучение положения развития Тянь-Шань сети на уйгурском языке ..... Адил Акёл

Анализ качества редактора вестника университета .....Эхмэт Умэр

قاۋسلقان قامجان ئەپەندى ئايتماتوف ئاكادېمىيەسىگە ئاكادېمىك بولۇپ سايلاندى

دۇنياۋى مەشھۇر يازغۇچى ئايتماتوف ئاكادېمىيەسىنىڭ باشلىقى ئاكادېمىك ئا. ئاقمەتەلىيېفنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مەملىكىتىمىزدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى پېشقەدەم پېداگوگ، ئاتاقلىق تەتقىقاتچى، ئەدەبىي تەنقىدچى قاۋسلقان قامجان 2011 ـ يىلى 25 ـ ئۆكتەبىردە ئايتماتوف ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى بولۇپ سايلاندى.

قاۋسلقان ئەپەندى 1942 ـ يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ تولى ناھىيەسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئايتماتوف ئەسەرلىرىنى ئىستايىدىل تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن. ھازىرغىچە ئۇنىڭ جۇڭگو شىنجاڭدا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تىللىرىدا نەشر قىلىنىپ كېلىۋاتقان «شىنجاڭ گېزىتى»، «تارىم»، «دۇنيا ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇق سىزىقى»، «شىنجاڭ قىرغىز ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا: «ئايتماتوف جۇڭگودا»، «چىڭغىز ئايتماتوف ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا»، «دۇنياۋىي يازغۇچى چىڭغىز ئايتماتوف»، « ‹شۇرغانلىق بېكەت› ۋە ‹ئېلجاۋ كۇنبىي›»، «ئايتماتوف ئېرىشكەن دۇنياۋىي مۇكاپاتلار ئۈستىدە مۇلاھىزە»، « ‹قىيامەت› ۋە ‹قوڭغۇر تاغنىڭ ئەكس ساداسى›»، «بۇگۇنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە چىڭغىز ئايتماتوف» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئايتماتوف ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقان. شۇنىڭ بىلەن قاۋسلقان قامجان 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى قاتارلىق 4 ئالىي مەكتەپكە «يېزىقچىلىق بىلىملىرى»، «ئەدەبىيات نەزەريەسى»، «قازاق كىلاسسىك ئەدەبىياتى»، «نەسرچىلىك يېزىقچىلىقى»، «جۇڭگو بۇگۈنكى دەۋر قازاق ئەدەبىياتى»، «ئەمەلىي يېزىقچىلىق ئاساسلىرى»، «جۇڭگو ھازىرقى زامان قازاق ئەدەبىياتى»، «ئاباي تەتقىقاتى»، «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» قاتارلىق 10 خىل دەرسنى ئوتكەن. قاۋسلقان قامجان ئۇزۇن ۋاقىت باشتىن ـ ئاخىر ئۇيغۇر، قازاق ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ھەم ئۇيغۇر، قازاقتىن ئىبارەت ئىككى مىللەت تىلىدا قەلەم تەۋرىتىپ، 320 پارچە ماقالىسىنى، 24 پارچە كىتابىنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن. مەملىكىتىمىز سىرتىدا قازاقستاندا بىر پارچە كىتابى بىلەن 5 پارچە ماقالىسى بېسىلغان.

قاۋسلقان قامجان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارى ھەم نۇرلۇق چولپىنى ئۇلۇغ شائىر تېيپجان ئېلىيوفنى چارەك ئەسىر نۇقتىلىق تەتقىق قىلىپ: «تېيپجان تەتقىقاتى»، «ئىز ۋە ئۇلگە»، «ئەل قەلبىدىكى تېيپجان ئېلىيوف» قاتارلىق ئۈچ پارچە تەتقىقات كىتابى ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ، دەۋرىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «تېيپجان ئېلىيوف تەتقىقاتى» ئىلمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، شائىر بوغدا ئابدۇللانىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقات ئەسىرى ـ «مانا بۇ بوغدا» ناملىق ئىلمىي ئەمگەكنى نەشر قىلدۇرغان. جۇڭگو قازاق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تۆھپىكار ۋەكىلى، ئاتاقلىق يازغۇچى سۇلتان جانبولاتوفنى 15 يىل تەتقىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان تەتقىقات ماقالىلىرىنى، مەخسۇس «سۇلتان جانبولاتوف» ناملىق چوڭ ھەجىملىك بىر پارچە تەتقىقات كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان. قاۋسلقان قامجان «قازاق ئەدەبىياتى ھەققىدە» ناملىق كىتابى ئارقىلىق مەملىكەتلىك «تۇلپار» مۇكاپاتىغا، «ئەدەبىيات تەرەققىياتى ھەققىدىكى ئويلار» ناملىق كىتابى ھەمدە «مىكرو ھېكايە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى» ناملىق ماقالىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئەسەرلىرىنى باھالاشتا 2 ـ ۋە 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. «تېيپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدىكى پەلسەپەۋى قاراشلار» ناملىق ماقالىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ قېتىملىق «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن.

新疆大学学报
Journal of Xinjiang University
哲学社会科学维吾尔文版
季刊（1980年创刊）
第33卷 第二期 2012年6月1日出版

主管·主办：新疆大学（乌鲁木齐胜利路14号）
主　　编：阿布里克木·亚森
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　　刷：乌鲁木齐光大印刷厂
邮政编码：830046
电　　话：0991-8582927
电子邮箱：xju13@xju.edu.cn
国内发行：全国各地邮政局
国外发行：中国国际图书贸易总公司（北京399信箱）
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN65-1034/G4-W
国内代号：58-13
国外代号：5798（QR）
定　　价：6.00元

ISSN 1005-5878
07>
9 771005 587001

شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنلى
(پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسسللىك ژۇرنال (1980-يىلى چىقىشقا باشلىغان)
2012-يىلى 6-ئايىنىڭ 1-كۈنى (33-يىللىق 2-سان)

باشقۇرغۇچى، مەسئۇل ئورۇن: شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
باش مۇھەررىر: ئابلىكىم ياسىن
شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنلى تەھريراتى نەشر قىلدى
ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھرى غالىبىيەت يولى 14-قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830046 تېلېفون: 0991-8582927
ئېلخەت ئادرېسى: xju13@xju.edu.cn
باسقۇچى: ئۇرۇمچى گۈڭداۋ باسما مەركىزى
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئارا تارقىتىدۇ
(بېيجىڭ 399-خەت سانduقى)
خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەتنە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1034/G4-W
خەلقئارالىق ۋاكالەت نومۇرى: 5798(QR)
مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالەت نومۇرى: 13-58
باھاسى: 6 يۈەن